

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, археологии и этнологии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 14.02.13 (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Антонюк Т. Кадровий потенціал вищого навчального закладу в контексті інтеграції з провідними закордонними вищими школами (на прикладі Київського національного університету імені Тараса Шевченка)	5
Ганцяня Р. Історія світової співдружності у викладі Альфреда Ціммерна.....	8
Городня Н. Основні напрямки Східноазійської політики США за адміністрації Дж.Г.У.Буша (1989-1993)	11
Зубко А. Наукові історичні праці в Візантії	14
Казакевич Г. Балканські походи кельтів 279-277 рр. до н.е.: погляд з точки зору соціальної антропології	18
Комаренко О., Ключало М. Програми громадських робіт як складова частина внутрішньої політики адміністрації Ф. Д. Рузвельта в 30-х рр. XX ст.	22
Конта Р. Заснування "Літературно-наукового вісника" та його значення в контексті висвітлення етнологічних здобутків членів Наукового товариства ім. Шевченка	25
Купчик О. Торгівельна дипломатія радянської України (1920 – 1923 РР.): головні дійові особи	28
Лисенко Т. Матрикули німецьких університетів як джерело для вивчення освітніх студій українських студентів в німецьких університетах.....	32
Малацай І. Меморандум словацького народу 1861 р.	35
Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві	38
Набока С. Закономірності та особливості соціально-економічної модернізації УРСР на рубежі 1920-х – 1930-х рр.....	42
Ніколаєва Н. Білозір Лідія Іванівна: життєвий шлях викладача Київського державного університету.....	45
Парахіна М. Досвід реституції історико-культурної спадщини в Україні: перші роки незалежності.....	49
Стельмах М. Німецька історична наука XIX століття в історіографічній спадщині В.П. Бузескула.....	52
Челноков М. Археологічні угруповання ранньоримського часу та проблема етногенезу слов'ян на сучасному етапі.....	56
Чупис О. Центральне та місцеве управління православної церкви в Росії у XVIII ст.....	58
Шевченко Н. Міжнародна грантова підтримка наукових досліджень в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у 2008 – 2011 рр.....	63

СОДЕРЖАНИЕ

Антонюк Т. Кадровый потенциал вуза в контексте интеграции с ведущими зарубежными высшими школами (на примере Киевского национального университета имени Тараса Шевченко)	5
Ганцяч Р. История мирового содружества в изложении Альфреда Циммерна	8
Городня Н. Основные направления Восточноазиатской политики США при администрации Дж.Г.У.Буша (1989-1993)	11
Зубко А. Научные исторические труды в Византии	14
Казакевич Г. Балканские походы кельтов 279-277 гг до н.э.: взгляд с точки зрения социальной антропологии	18
Комаренко А. Клюкало М. Программы общественных работ как составная часть внутренней политики администрации Ф.Д. Рузвельта в 30-х гг.	22
Конта Р. Учреждение "Литературно-научного вестника" и его значение в контексте освещения этнологических достижений членов Научного общества им. Шевченко	25
Купчик А. Торговая дипломатия советской Украины (1920 – 1923 гг.): главные действующие лица	28
Лысенко Т. Матрикулы немецких университетов как источник для изучения образовательных студий украинских студентов в немецких университетах	32
Малацай И. Меморандум словацкого народа 1861 г.	35
Машкевич С. К истории автобусного сообщения в дореволюционном Киеве	38
Набока С. Закономерности и особенности социально-экономической модернизации СССР на рубеже 1920-х – 1930-х гг.	42
Николаева Н. Билозир Лидия Ивановна: жизненный путь преподавателя Киевского государственного университета	45
Парахина М. Опыт реституции историко-культурного наследия в Украине: первые годы независимости	49
Стельмах М. Немецкая историческая наука XIX века в историографической наследии В.П. Бузескула	52
Челноков М. Археологические группировки раннеримского времени и проблема этногенеза славян на современном этапе	56
Чупис А. Центральное и местное управление православной церкви в России в XVIII в.	58
Шевченко Н. Международная грантовая поддержка научных исследований в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко в 2008 – 2011 гг.	63

CONTENTS

Antonyuk T. Human resources potential of higher educational establishment in context of integration with leading foreign universities (based on the example of Taras Shevchenko national university of Kyiv)	5
Hantsyan R. History of the world community by Alfred Zimmern	8
Gorodnya N. The Key Directions of East-Asian Policy of the U.S. under G.W. Bush Administration (1989-1993)	11
Zubko A. Scientific works of history in the Byzantine Empire	14
Kazakevich G. The Celtic invasion of the Balkans in 279-277 BC from the social anthropological point of view	18
Komarenko O., Klyukalo M. Public works programs as a component of Franklin D. Roosevelt's domestic policy in the 1930s	22
Konta R. The foundation of "Literary-science herald" and its value in the context of review of ethnologic achievements of members of Shevchenko Scientific Society.....	25
Kupchyk Oleg. Foreign Trade diplomacy of Soviet Ukraine (1920 – 1923): main active persons.....	28
Lysenko T. Matrykuls of German universities as a source for the study of educational studies of Ukrainian students at German universities	32
Malatsay I. Memorandum of the Slovak nation in 1861	35
Mashkevich S. On the history of bus service in pre-revolutionary Kiev.....	38
Naboka S. The regularities and characteristics of the socio-economic modernization of the Soviet Union at the turn of 1920's – 1930's	42
Nikolaeva N. Bilozir Lidiia: the Life Story and Career of a Professor of Kyiv State University	45
Parackhina M. Experience restitution of cultural heritage in Ukraine: the early years of independence.....	49
Stelmakh M. The German historical science of the XIX century in historiographical legacy of V.P. Buzeskul	52
Chelnokov M. The archaeological formations of Early Roman Period and a problem of Slavic ethnogenesis at the present stage	56
Chupys O. Central and local administration of the Orthodox Church in Russia in the XVIII century.	58
Shevchenko N. International grants support for scientific investigations in Kyiv National Taras Shevchenko University in 2008 – 2011.....	63

**КАДРОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ З ПРОВІДНИМИ ЗАКОРДОННИМИ ВИЩИМИ ШКОЛАМИ
(НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)**

Кадрове забезпечення вищих навчальних закладів є головною проблемою національної системи освіти. Від якості професорсько-викладацького складу вишів залежить якість підготовки фахівців, імідж університету та конкурентоспроможність на світовому ринку освітніх послуг, а отже й міжнародне співробітництво та інтеграція в світовий освітній простір.

Ключові слова: кадрове забезпечення вишів, якість освіти, міжнародна співпраця, вища освіта, закордонні університети, програми співпраці, академічна мобільність, інтеграція, європейський і світовий освітній простір, конкурентоспроможність.

Постановка проблеми. Проблема висококваліфікованих кадрів є важливою для будь-якої сфери економічної і суспільної діяльності, особливо це стосується системи вищої освіти. Адже якість та активність людських ресурсів в умовах глобалізації та інформатизації стає головною конкурентною перевагою країни та її суб'єктів. Якісне кадрове забезпечення вищих навчальних закладів гарантує на виході з університету якісно підготовленого фахівця, а сфері національної освіти міжнародну конкурентоспроможність і повну свободу для інтеграції у світовий освітній простір. Оскільки сучасні умови реформування вищої освіти передбачають активну міжнародну співпрацю вишів як фактор їх успішного розвитку і постійного оновлення, то очевидним є факт необхідності постійного вдосконалення кадрового потенціалу вищих навчальних закладів. Потреба системної співпраці з закордонними вишами вимагає від працівників вітчизняних ВНЗ, зокрема від професорсько-викладацького складу, високих компетентнісних характеристик, професіоналізму, знання іноземних мов, готовності працювати в будь-якому університеті Європи, світу, здатності донести до студентів не лише знання свого фаху, бажання наукових пошуків, але й прищепити повагу до України. Аналіз міжнародного співробітництва столичних вищих навчальних закладів України свідчить, що ті ВНЗ, які в кадровому плані більш благополучні, на даний час змогли організувати і динамічно розвивають міжнародне співробітництво з закордонними вищими школами та поступово інтегруються в європейський і світовий освітній простір. Одним з найуспішніших, на нашу думку, у цьому плані є Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Аналіз останніх досліджень. Питання співпраці вищих навчальних закладів України з закордонними вищими школами досліджують В. Андрущенко [1, с. 13 – 18; 10], І. Вакарчук [11], В. Журавський [5], М. Згуровський [5], О. Іванов [6, с. 82 – 86], І. Каленюк [7], В. Луговий [10], О. Косенко [8, с. 81 – 86] та інші науковці. Проте особливу увагу, на нашу думку, слід звернути на залежність успішної міжнародної діяльності і активізації процесів інтеграції української системи вищої освіти від якості кадрового забезпечення українських ВНЗ.

Мета і завдання дослідження. З'ясувати залежність розвитку міжнародної діяльності та перспективи інтеграції з провідними закордонними вишами від кадрового забезпечення ВНЗ на прикладі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Акцентувати увагу на необхідності постійного вдосконалення компетентнісних характеристик професорсько-викладацького складу як умови підвищення результативності міжнародної діяльності вишів та міжнародних рейтингів українських університетів.

Основна частина. Серед стратегічних завдань колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка одним із найпріоритетніших є входження до світового та європейського освітнього простору. Досягнення такої стратегічної мети можливе лише завдяки забезпеченню високої якості освіти і наукових досліджень, їх нерозривної інтеграції та поєднання з інноваційною діяльністю. Саме в цьому й полягає місія класичного університету дослідницького типу, модель якого успішно вибудовується в КНУ імені Тараса Шевченка. Як один із флагманів української науки і освіти університет впевнено входить в європейську і світову систему вищої освіти, має великий досвід у галузі освіти, його імідж у царині фундаментальної підготовки фахівців досить високий. Упродовж 178 років університет забезпечує українське суспільство, суспільства інших країн світу якісною освітою, яка є виміром прогресу людства.

Тісні зв'язки із закордоном університет мав з моменту свого заснування [6, с. 82 – 86]. В сучасних умовах, коли розвиток освіти є одним із пріоритетів Ради Європи, а її Програма законодавчих реформ в галузі освіти діє з 1982 року, процеси інтернаціоналізації освіти набувають особливої ваги і темпів. Як один із найпрестижніших вишів в Україні, КНУ всі ці роки залишається провідним вищим навчальним закладом, що забезпечує інтеграцію української системи вищої освіти в європейську і світову. У грудні 1999 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбувся другий семінар в серії "Політична роль держави у вищій освіті", організований Радою Європи. Семінар був присвячений управлінню й фінансуванню вищої освіти. Організували семінар Рада Європи й Міністерство освіти України [12].

Зростає роль міжнародних організацій, зокрема, використання іноземних грантів. Глобалізація сучасного світу, реформаційні процеси в галузі освіти вимагають "розумної інтеграції вітчизняної освітньої системи з європейською і світовою. Це важливо і для взаємного визнання дипломів, і певних узгоджень програмного характеру. Не втрачаючи своєї самобутності, є потреба перебувати в єдиному освітянському просторі, адже сьогодні розвиток будь-якої країни залежить від того, наскільки одне суспільство спілкується з іншим і взаємно розширюють свої національні можливості" [9].

Успішне міжнародне співробітництво університету забезпечується наявними якісними кадрами. За якістю кадрів професорсько-викладацького складу університет завжди був і залишається на даний час кращим в Україні. Серед науково-педагогічних працівників університету за всіма формами роботи та оплати праці налічується 104 академіки і член-кореспонденти академії наук України. На 1800 ставок працює 2408 науково-педагогічних працівників, із них 1654 – за контрактом. Понад 77 % викладачів мають науковий ступінь (учене

звання), з них 19% (460 осіб) є докторами наук (професорами) [3]. Такий потужний кадровий потенціал забезпечує якісну розробку нових навчальних планів, курсів, програм, дозволяє переглянути існуючі навчально-методичні матеріали та привести їх у відповідність до західноєвропейських стандартів, розробити новітні навчально-методичні матеріали, підручники, здійснити в повному обсязі якісну перепідготовку викладачів, що й відкрило шлях до широкої і результативної міжнародної співпраці. Інноваційний підхід до вирішення кадрових питань дає можливість уникнути непорозумінь з західноєвропейськими партнерами та ефективно і за призначенням використати технічну допомогу.

Університет має вагому зарубіжну підтримку входження в міжнародний інформаційний науковий і освітнянський простір. В університеті створена сучасна комп'ютерна мережа з виходом у міжнародну систему "Internet". Співробітництво університету і міжнародних організацій та закордонних вишів має великі резерви.

Сповна використовуються можливості, що їх надають міжнародні організації в галузі освіти. Участь у міжнародних програмах і проектах, створення системи відбору та навчання в університеті іноземних громадян, обмін досвідом для підвищення якості підготовки фахівців – це ті важливі питання, які знаходяться в полі постійної уваги керівництва вишу. Напрацьована достатня нормативна база, що дозволяє стимулювати всі структурні підрозділи університету до міжнародного співробітництва, укладати угоди, контракти із зарубіжними та українськими установами, організаціями, фірмами та підприємствами щодо відбору та навчання іноземних громадян.

Відділ міжнародного співробітництва університету проводить велику за обсягами і плідну за результатами роботу: реєструє угоди, контракти, укладені структурними підрозділами з установами освіти зарубіжних країн, ним створена повна систематизована інформація про міжнародні організації, фонди, програми, напрацьована договірна основа їх діяльності в університеті. Відділ міжнародного співробітництва є координуючим, а налагодження контактів і зв'язків є справою всього колективу.

Університет отримує технічну допомогу від зарубіжних установ, організацій і фондів. Це інституції ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу, міжнародні освітні асоціації (ESNA – асоціація керівників шкіл Європи, АТЕЕ – Європейська асоціація підготовки та навчання вчителів, EAVE – Асоціація керівників професійної освіти, ЕРА – Європейська асоціація батьків, ІСР – Міжнародна конфедерація керівників шкіл), Британська Рада, інститут імені Гете, програми TEMPUS, TACIS та інші. Технічна допомога університету від міжнародних організацій і програм зосереджується в основному в наданні стипендій для навчання, стажування, наданні грантової підтримки вченим та проведення науково-дослідних робіт, участі у міжнародних конференціях, спільному фінансуванні науково-дослідних робіт. Науковці, викладачі, студенти, аспіранти мають можливість брати безпосередню участь у розробці та впровадженні відповідних науково-освітніх проектів і програм, на двох багатосторонній основі, обмінюватися делегаціями, проходити стажування у провідних міжнародних та європейських науково-дослідних центрах.

Розширення міжнародного співробітництва відбувається з кожним наступним навчальним роком і дає реальну можливість університетові оновлювати матеріальну базу, комп'ютерну техніку, навчальні плани, забезпечувати сучасними підручниками та іншою методичною літературою бібліотеки. Підтримка активної діяльності КНУ імені Тараса Шевченка щодо розвитку міжнародного співробітництва з боку Міністерства освіти і науки,

молоді та спорту України гарантує успіх і правомірність діяльності в цьому аспекті. При Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту створено міжнародний центр "Освіта", який розробляє нормативні документи, що регламентують порядок видачі запрошень на навчання, облік контрактів, контингент іноземців. Розроблена інструкція про порядок прийому іноземних громадян до навчальних закладів України та інші нормативні документи, які регламентують даний напрям діяльності вишів. На рівні Міністерства освіти і науки, молоді та спорту здійснюються домовленості про співробітництво в галузях освіти, щодо обміну практикантів і наукового дослідження. На рівні міністерств освіти України і інших країн підписано Меморандуми про співробітництво. Наприклад, ще у квітні 1998 року такий Меморандум з Фінляндією підписали з української сторони міністр освіти М. Згуровський із фінської сторони посол Фінляндії в Україні Мартті Ісоаро. Присутніми були президенти Фінляндії та України. Співробітництво між фінськими й українськими вишами зародилося ще з радянських часів, коли були започатковані радянсько-фінські програми обміну студентів і спеціалістів між містами-побратимами. Тамперський і Гельсінський університети давно мають зв'язки з Київським університетом.

Успішне входження університету в європейську і світову освітню систему завдячує наполегливій праці в цьому важливому напрямку діяльності, високій відповідальності і професіоналізму керівних кадрів та всього кадрового складу університету. Постійне зростання кваліфікації науково-педагогічних працівників університету, забезпечення конкурентоспроможності завдяки особистому професіоналізму й науковому авторитетові викладачів є головною умовою формування кадрового складу університету.

У науковій роботі університету значна роль належить фундаментальним дослідженням, результатам яких є основою для прикладних досліджень та розробок, які в свою чергу, реалізуються в договірних темах, грантах, розробках тощо. Планування наукових досліджень в університеті на 2011 – 2015 роки пов'язане з пріоритетними напрямками, окресленими в Законі України "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки" від 9 вересня 2010 року. Вчені ради факультетів та інститутів в основному завершили роботу щодо формування тематичного плану наукової роботи на 2011 – 2015 рр. і запропонували 75 тем.

У 2010-2011 навчальному році університет виконував наукові дослідження за міжнародними грантами на загальну суму близько 8 млн. грн. (в рамках програм ІНТАС, НАТО, TEMPUS-TACIS, УНТЦ, CRDF тощо). Активну позицію в цій роботі займають біологічний, географічний, фізичний та хімічний факультети [3].

В університеті налагоджена чітка система підготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Щороку підвищують рівень кваліфікації відповідно до плану на поточний навчальний рік науково-педагогічні працівники, рівень підготовки яких потребує підвищення. В університеті панують професіоналізм, атмосфера взаємної вимогливості, а морально-психологічний клімат у колективі – запорука розв'язання всіх важливих завдань, які стоять перед ним. Університет прагне здобути статус навчального закладу найвищого рівня згідно з вимогами до світових рейтингів університетів. Високий статус класичного університету дослідного зразка підтверджується численними науковими здобутками вчених – співробітників університету, досягнення яких відзначено, зокрема, Державними преміями України в галузі науки і техніки, преміями НАН України та галузевих національних академії наук, орденами "За заслуги", "Святих Кирила та

Мефодія", почесними званнями "Заслужений працівник освіти України", "Заслужений юрист України", преміями Президента України для молодих вчених, преміями Верховної Ради України найталановитішим молодим вченим у галузі фундаментальних і прикладних досліджень та науково-технічних розробок.

Якісна кадрова політика університету дозволяє встановлювати тісні міжнародні контакти, здійснювати результативну співпрацю з закордонними вищими школами. Зокрема, на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка створено українсько-німецьку кафедру екологічного менеджменту та підприємництва. Це перша в Україні кафедра зі статусом українсько-німецької, яку створено з метою підготовки студентів економіко-екологічного профілю. Її особливістю є інтернаціональний, українсько-німецький викладацький колектив.

Університет має 174 партнерські угоди з 159 вищими навчальними закладами і з 15 міжнародними організаціями і фондами в 53 країнах світу [4]. Крім того, існує більше 60 угод (меморандумів) про співпрацю між факультетами університету і зарубіжними навчальними закладами або їхніми підрозділами. В університеті постійно працює близько 25 викладачів із понад 15 держав. Щороку в зарубіжні відрядження до 52 – 58 країн від'їжджають більше 900 викладачів, науковців, студентів. Дві третини відряджених виїжджали за кордон з науковою метою (участь у конференціях, стажування, проведення досліджень) [3].

У рамках двосторонніх партнерських угод із зарубіжними освітніми та науковими закладами, а також міжурядових угод України та деяких зарубіжних країн університет щороку приймає для часткового навчання від 100 до 170 іноземних студентів, що представляють 46 університетів із 22 країн світу. На контрактній основі повний курс навчання в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з отриманням дипломів про вищу освіту проходять іноземні громадяни, які індивідуально подають документи на зарахування до складу студентів. З метою збільшення кількості іноземних студентів Вчена рада університету з 2010 – 2011 навчального року відкрила прийом іноземних громадян для навчання російською мовою [3].

Київський національний університет імені Тараса Шевченка посідає першу сходинку серед 10-ти кращих українських університетів згідно з рейтингом 2012 року поміж найкращих роботодавців України [2, с. 36; 13].

Висновки. Результати міжнародної діяльності КНУ імені Тараса Шевченка дозволяють висловити думку, що в перспективі цей напрямок життєдіяльності провідного українського вишу забезпечить йому статус елітного вищого освітнього закладу не лише в Україні, а й у світі. На нашу думку, головний ресурс розвитку міжнародного співробітництва українських вищих навчальних закладів – це кадри, їх кваліфікація і компетентнісні характеристики.

Приклад Київського національного університету імені Тараса Шевченка є показовим для вітчизняної системи вищої освіти. Завдяки висококваліфікованим кадрам можливо успішно забезпечувати поєднання навчання з науково-дослідною роботою, високу наукоємність навчальних дисциплін, активну участь у міжнародних і національних наукових програмах, високу якість технічного обладнання наукових лабораторій, отримувати велику кількість грантів і міжнародних премій, успішно співпрацювати із бізнесом, фірмами і потужними корпораціями, розширюючи цим самим активи закладу.

Отже, забезпечення українських вишів висококваліфікованими кадрами, які б повністю задовольняли як українських так і іноземних студентів, залишається головною проблемою для вищої освіти України. Вирішення цієї надважливої проблеми забезпечить конкурентоспроможність української вищої школи та її інтеграцію в світову освітню систему.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Віктор. Австрія і Україна в структурі європейських освітніх стратегій: проблеми взаємодії // Австрія й Україна у контексті європейської інтеграції й співробітництва. Збірник наукових праць. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 160 с. – С. 13 – 18.
2. Боголіб Т. М. Конкуренція університетів: світовий досвід і українські реалії // Вісник Національної академії наук України. – № 10. – 2012. – С. 31 – 41.
3. Електронний ресурс. Режим доступу: Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губернського Леоніда Васильовича про роботу за період з грудня 2010 по грудень 2011 року та завдання на наступний рік. Доповідь на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27.12.2011. – 124 с.: детальніше. Режим доступу: www.univ.kiev.ua/ua/.
4. Електронний ресурс: <http://umz.univ.kiev.ua>.
5. Журавський В. С., Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2003. – 200 с.
6. Іванов Олександр. Досвід та перспективи співпраці Київського національного університету імені Тараса Шевченка з центральноевропейськими університетами // Австрія й Україна у контексті європейської інтеграції й співробітництва. Збірник наукових праць. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 160 с. – С. 82 – 86.
7. Каленюк І. С., Гонта О. І., Вербовий М. П., Холяк Н. І. Інтеграція вищої освіти України в європейський та світовий освітній простір: економічний вимір: монографія / І. С. Каленюк, О. І. Гонта, М. П. Вербовий, Н. І. Холяк; За заг. ред. д. е. н., проф. Каленюк І. С. – Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2011. – 165 с.
8. Косенко Олександра. Європейський Союз та Україна: спільне і відмінне у вищій освіті // Вища освіта України, № 1, 2012. – 128 с. – С. 81 – 86.
9. Кремень Василь. Сфера, яка формує людину // Освіта України. – № 33, 15 серпня 1997 року.
10. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років науково-пошуку: колектив. моногр. / Акад. пед. наук України; Ін-т вищої освіти України; за заг. ред. В. П. Андрущенка, В. І. Лугового, М. Ф. Степка. – Х.: Вид-во НУА, 2009. – 504 с.
11. Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі / М-во освіти і науки України, Фонд "Європа ХХІ"; упоряд.: Т. Ф. Фініков, [та ін.]; за ред. І. О. Вакарчука. – К.: "Агенство "Україна", 2009. – 64 с.
12. Роль держави в управлінні вищою освітою // Освіта України. – № 52. 22 грудня 1999 року.
13. Який ВНЗ – найкращий? // Освіта України. – № 26, 25 червня 2012 року.

Надійшло до редколегії 29.01.13

Т. Антонюк, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

КАДРОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ВИСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ С ВЕДУЩИМИ ЗАРУБЕЖНЫМИ ВЫСШИМИ ШКОЛАМИ (НА ПРИМЕРЕ КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО)

Международное сотрудничество и процессы интеграции в сфере высшего образования являются важной нормой Болонских соглашений, поскольку реально способствует повышению мобильности преподавателей и студентов, самостоятельности студентов, уровню их самоорганизации. Обмен преподавателями и студентами это не только реализация Болонских соглашений, он выступает своеобразным катализатором процессов модернизации и реформирования украинской системы высшего образования, обеспечивает органическое вхождение в международное образовательное пространство. Успех в процессах интеграции, международного сотрудничества украинских высших учебных заведений на прямую зависит от кадрового обеспечения высшего учебного заведения. Пример Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в плане международного сотрудничества свидетельствует, что именно формирование кадрового состава университета высокопрофессиональными, компетентными преподавателями способно обеспечить реальную интеграцию университета с заграничными высшими учебными заведениями, постоянное стремление работать над

повышением квалификации профессорско-преподавательского состава, качества образования. Качественный профессорско-преподавательский состав университета обеспечивает качественную разработку новых учебных планов, курсов, программ, позволяет пересмотреть имеющиеся учебно-методические материалы и привести их в соответствие к западноевропейским стандартам, разработать новейшие учебно-методические пособия, развивать научные школы мирового уровня, осуществлять в полном объеме качественную переподготовку преподавателей. Высококвалифицированные кадры университета открывают широкое, результативное и перспективное международное сотрудничество и обеспечивают модернизацию украинского высшего образования. Инновационный подход к решению кадровых вопросов позволяет избежать недорозумений с западноевропейскими партнерами, эффективно и по назначению использовать техническую помощь.

Ключевые слова: кадровое обеспечение вузов, качество образования, международное сотрудничество, высшее образование, ограниченные университеты, программы сотрудничества, академическая мобильность, интеграция, европейское и мировое образовательное пространство, конкурентоспособность.

T. Antonyuk, Applicant for Doctor of History Degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

HUMAN RESOURCES POTENTIAL OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT IN CONTEXT OF INTEGRATION WITH LEADING FOREIGN UNIVERSITIES (BASED ON THE EXAMPLE OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV)

International cooperation and integration processes in the field of higher education is an important principle of Bologna agreements as they really encourage the increase of teachers' and students' mobility, students' independence and the level of their self-organization. The success of international cooperation of Ukrainian higher educational establishments depends on the staffing of scientific institution. The example of Taras Shevchenko National University of Kyiv in sphere of international cooperation shows that especially completing university staff with professional and competent employees can provide the real integration of the university with foreign higher educational establishments, constant aspiration to work on the improvement of proficiency of university staff as well as the quality of education. Quality university staff provides qualitative development of curricula, courses, programs; helps to review existing teaching materials and bring them in line with Western European standards; work out newest educational course books; develop scientific schools of world level; implement complete quality retraining of teachers. Professional university staff ensures wide, successful and promising international cooperation and provides the upgrading of Ukrainian higher education. Innovative approach to the solution of human resources issues helps to avoid misunderstanding with Western European partners, to use technical support effectively and purposefully.

Key words: staffing of higher educational establishments, quality of education, international cooperation, higher education, foreign universities, cooperation programs, academic mobility, integration, European and world educational environment, competitiveness.

УДК 94(420) "19"

Р. Ганця, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ У ВИКЛАДІ АЛЬФРЕДА ЦІММЕРНА

Вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу висвітлити наукову спадщину британського гуманітарія, історика сучасності та інтернаціоналіста А. Ціммерна. Було підсумовано, що поєднання елементів еллінізму та християнської етики у історіописанні А. Ціммерна сприяло висвітленню сучасної світової історії із позицій ліберального інтернаціоналізму.

Ключові слова: А. Ціммерн, сучасна історія, світова співдружність.

Розглядати наукову спадщину історика сучасності, першого голови кафедри Міжнародних відносин в університетах Оксфорду та Аберсвіту і співзасновника ЮНЕСКО, А. Ціммерна, як приклад ліберального ідеалізму, потрібно із багатьох причин. Як відзначив Х. Булл, праця А. Ціммерна "Ліга Націй та управління права", опублікована у 1936 р., є "можливо... найбільш відточеною працею "ідеалістичних" письменників" на протязі міжвоєнного періоду [2, с. 34]. Це доповнюється згадками А. Тойнбі, який вважав А. Ціммерна "лібералом до мозку кісток" [1, с. 334]. М. Гріффітс вважає, що "Ціммерн був частково відповідальний за гірку репутацію ранньої генерації мислителів над проблемами міжнародних відносин", яких згодом було названо утопістами [5, с. 100]. На думку іншого дослідника Дж. Марквелла, наукова спадщина цього британського мислителя над проблемами сучасності на протязі міжвоєнного періоду вражала сучасників, однак не по праву була забута внаслідок критики з боку представників школи "політичного реалізму" [6, с. 279].

Як бачимо, в історіографії є неоднозначними погляди дослідників на наукову спадщину А. Ціммерна. До того ж фокусування уваги на персоні цього вченого в контексті становлення теорії міжнародних відносин не дає можливості розглянути концептуальні засади його історіографії та історіософії, адже А. Ціммерн у першу чергу був істориком. Зважаючи на це, завданням даної наукової розвідки є шляхом аналізу наукових доробків А. Ціммерна, встановити, яким чином цей ліберальний

інтернаціоналіст конституював сучасну історію у історію світової співдружності.

А. Ціммерн народився у 1879 р. у родині німецького єврея, який емігрував до Британії, де зайнявся адвокатською практикою. Як згодом згадував А. Тойнбі, "історичні горизонти А. Ціммерна були широкими не лише завдяки його особистій допитливості, але і у зв'язку із незвичайною історією його сім'ї" [1, с. 333]. Зважаючи на те, що його мати сповідувала протестантизм, А. Ціммерн зростав у атмосфері релігійної та національної толерантності, тому для Д. Марквелла "не є дивним його інтерес до міжнародних справ, особливо до національних проблем, та його ліберальні переконання" [6, с. 279]. Після закінчення елітної школи у Вінчестері, у якій через 10 років навчався інший історик А. Тойнбі, хлопець поступив до Нью Коледж (Оксфорд), де він отримав класичну освіту, спеціалізуючись на античній історії. В університеті, разом із Г. Мурреєм, у майбутньому його колегою, він познайомився із ідеями ліберально-ідеалістичних філософів Т. Гріна та Б. Босанкетта, а також захопився пропагандою християнських цінностей. По закінченні цього навчального закладу юний науковець отримав курс лекцій із історії античної Греції, які були високо оцінені студентською аудиторією. Із цього приводу А. Тойнбі писав, що у викладі А. Ціммерна історія древніх греків, "їхні думки, ідеали, успіхи, невдачі, їхня доля набувала для нас... майже практичне значення".

У той же час, А. Ціммерн намагався постійно пов'язати античну історію із історією сучасності. Той же

А. Тойнбі писав, що "Ціммерн умів досягти цього, перекидаючи будь-яку кількість мостів через ріку часу між сучасною історією та давньою. Очевидно, його (А. Ціммерна) інтерес до Греко-Римського світу, такий же глибокий, як і мій, не виключав одночасного інтересу до теперішнього світу" [1, с.332]. Як відзначає П. Річ, роздуми А. Ціммерна над історією сучасності значною мірою випливали із інтелектуальної спадщини ліберального ідеалізму, характерного для британського академічного загалу кінця XIX ст. Загалом, А. Ціммерн на ранньому етапі значною мірою цікавився питаннями соціальної еволюції у її етичному вимірі. У листі до іншого ліберального ідеаліста Дж. Мюррея А. Ціммерн писав, що таке розуміння еволюції може служити "чимось на кшталт нитки Аріадни, яка веде думки дослідника усіма шаблями історії" [8, с.121].

Як і цілу плеяду ліберально-ідеалістичних істориків сучасності, на початку міжвоєнного періоду А. Ціммерна значною мірою цікавили проблеми післявоєнного устрою і формування єдиного координаційного центру. Цей мислитель піддав критиці найбільш наївні аспекти післявоєнного ліберального ідеалізму у праці "Європа, що видужає" (1922). Цей лібералізм, як він зазначав, "здавався занадто абстрактним і виключно англосаксонського характеру" в устах таких політиків, як Г. Асквіт та В. Вільсон [12, с.49].

Що стосується поглядів А. Ціммерна на Лігу Націй та її роль в історії, то вони були менш оптимістичними, ніж у інших ідеалістів. Значну увагу він приділяє критиці цієї організації [18, с.277-310]. На його погляд, значною вадю цієї організації була відсутність налагодження діалогу між великими державами по сценарію XIX ст. На протязі 30-х років цей науковець ще більше розчарувався у здатності цієї організації вирішувати міждержавні конфлікти. У праці "Співдружність та система колективної безпеки" (1934 р.) британський історик писав, що Маньчжурська криза у 1931 р. переконливо йому засвідчила, що Ліга Націй "досі залишалася вільним масонством великих держав" [15, с.4].

Вже на початку 20-их років він відкинув переконання про те, що Ліга Націй може бути єдиним вирішенням міжнародного конфлікту. У іншому випадку британський ліберальний інтернаціоналіст відзначав, що пропозиції щодо створення уніфікованої правової системи на світовому рівні з метою збереження миру були "не лише примітивні, але... гротескні та смішліві" [19,с.20]. Цей британський історик відзначав, що "те, чим є Ліга на даний момент, визначається бажанням зі сторони впливових держав співпрацювати одна з одною... Тому "Ліга", від якої усі очікували дива, є у політичному відношенні недієвою" [18, с.282]. Єдиною причиною падіння Ліги Націй для цього вченого було те, що серед її членів "лише невелика частина були конституційні демократи" [19, с.31].

Говорячи про демократичні режими, А. Ціммерн відзначає, що вони "сьогодні живуть поряд із іншими націями чи правителями націй, чиї ідеї належать не XX століттю, а допотопній епосі..." [19, с.71]. Для А. Ціммерна різниця між вільними та авторитарними державами полягає у тому, що демократичний соціальний устрій створює небажання йти до війни тільки тому, що люди, зацікавленістю яких є контроль над урядом, володіють майном, яке не можна нажити війною [19, с.44-45, 50-52]. Авторитарні держави були спроможними боротися за владу заради власної вигоди, включаючи воєнні засоби, тільки тому, що вони можуть примусити своїх громадян робити необхідні пожертвування у сфері багатства.

Він бачив міждержавну систему на даному етапі історії, як таку, що розділена між демократичними "дер-

жавами добробуту" ("welfare states") та агресивними, недемократичними "силовими державами" ("power states") [19, с. 54 – 55]. Під останніми британський історик сучасності розумів Німеччину, Італію та Японію. Що стосується Радянського Союзу, то ця держава, на думку А. Ціммерна, займала проміжне положення між цими двома категоріями [22, с.40]. У той же час, А. Ціммерн значною мірою критично ставився до німецького мілітаризму, як антиподу Британської Співдружності [11, с.39-45]. Цей гуманітарій відзначав, що головну роль, яку повинна виконувати Співдружність для історії сучасності, полягає у тому, щоб виконувати моралізаторську функцію, а не замінити собою існуючу систему національних держав [20,с.167]. Згідно із поглядами цього гуманітарія, Співдружність ефективно справлялася основними причинами війни, такими, що стало можливим "через те, чим вона являється, а саме багатонаціональною асоціацією людей на п'яти континентах" [15, с.7].

Іншу тему, яку розвиває А. Ціммерн, є доцільність освітнього процесу у сучасній історії. На думку А. Ціммерна, завдання дослідника історії сучасності полягає у спробі пристосуватися до змінюваних умов та допомогти реалізації учбового процесу через аналіз: "Наше основне завдання, як ми відчуваємо, є навчити людину підмічати, бачити світ, як він є, та збагнути для себе, яким чином нові умови створили нові проблеми" [21, с.17]. Розмірковуючи із приводу Німеччини, він зазначає, що те, що потрібно на даному етапі, – є первинно не захищати чи переулаштувати баланс сил, а ініціювати виховний процес [18, с.97].

Повернувшись в Оксфорд у 1930 р. у якості викладача, А. Ціммерн продовжував розглядати історію сучасності, як реалізацію етичного проекту, спрямованого на трансформацію моральних поглядів громадян держав. У своїй інаугуральній лекції на тему міжнародних відносин, читаної у Оксфорді у 1931 р., А. Ціммерн зазначає наступне: "Наш вибір лежить між спробою цивілізувати варварів та занедбати наше рідне місто [21, с.19].

Іншу проблему, притаманну історії сучасності, яку порушує цей історик у даній лекції, є процес інтеграції. Як і його колеги, А. Ціммерн наголошує на поглибленій інтеграції світу і його складових, що є результатом технологічних інновацій, більш специфічного зростання швидкості світових комунікацій тощо [21,с.13]. При цьому цей процес інтеграції є невідворотним: "Непохитний закон... зробив нас членами політичної складової світу. Взаємозалежність є закон сучасного життя" [21, с.14 – 15].

Як відзначав А. Осандер, хоча концепції історії сучасності у А. Ціммерна перегукувалася із ідеями інших британських ліберально-ідеалістичних істориків сучасності, однак цей мислитель надав цим ідеям дещо іншого значення [24, с.417]. А. Ціммерн у своїй лекції, читаній у Берліні у грудні 1932 р., у діалектичному дусі пояснював, що зростаюча економічна взаємозалежність має подвійний ефект, роблячи війну все більше деструктивною та ірраціональною, а держави – усе менш автономними. У зв'язку із цим лектор відзначив посилення світової фрагментації, як результат зростання ідеї національного самовизначення та істинності національного почуття [21, с.17]. Для А. Ціммерна це протиріччя означало, що індустріальна епоха лише ускладнила взаємовідносини між державами. У своєму знаменитій праці "Ліга Націй та управління законом" (1936 р.) цей історик пише, що, з однієї сторони, уряди змушені звертати увагу на часто значні та агресивні вимоги місцевої громадської думки, на якій була побудована їхня легітимність [18, с.291-292]. З іншої сторони, уряди змушені у той же час здійснювати взаємовід-

носини у зв'язку із безпрецедентним в історії комплексом взаємопов'язаних інтересів.

А. Ціммерн ставить запитання, що є рушійною силою взаємовідносин держав у сучасну епоху, на що отримує слідувачу відповідь: "Не одноманіття, а різноманіття, не договір, а конфронтація, не ідеал братства, а поштовхи та порції корпоративного існування" [21, с.17]. На додаток, це був продовжуваний та беззупинний процес, динаміка якого змушує брати до розгляду будь-які способи осягання світової історії та відносин між країнами. Як стверджував цей британський гуманітарій, сучасність є "ерою обміну" [21, с.26]. Це означало, що "ми фактично живемо в період міжвладдя" [18, с.278].

Сам А. Ціммерн розглядає кризу у сучасних відносинах між націями, як "зростаючу біль" (*Wachstumskrämpfe*) світової історії. Наприкінці 30-их років британський ліберальний ідеаліст усе більше знаходив приводів для розчарування у Версальському мирному договорі і його наслідках. Цей вчений у праці "Духовні цінності у світових відносинах" (1938 р.) меншою мірою захищав необхідність функціонування цієї міжнародної організації, і критикував погляди лобістів Ліги Націй, називаючи це "хрестовим походом за Лігу" [22, с.63]. Він готовий був визнати, що не існує підстав говорити про зміну "старого устрою" на новий, і додатковою освіченості не завадило би навіть "найбільш політично освіченим людям" [22, с.70].

У тому ж році у статті "Занепад міжнародних стандартів" цей британський ідеаліст відзначив, що усі три заповіді, у які він вірив, – християнство, міжнародне право та "наші англійські стандарти поведінки" більше не були ефективними [16, с.279-292]. Наголошення А. Ціммерна на необхідності довгострокового проекту міжнародної освіти зазнало невдачі, коли напередодні Другої світової війни було зрозуміло про недовіру системи колективної безпеки в Європі.

Отже, можна погодитися із Дж. Марквеллом, що наукова спадщина А. Ціммерна займає значне місце при становленні дисципліни міжнародних відносин у міжвоєнний період [6, с.279 – 292]. Якщо інші британські ліберальні ідеалісти Н. Енджелл та Л. Вульф більше цікавилися емпіричними проблемами сучасності, то А. Ціммерн, з його академічним підходом, значної уваги приділяв спрямованості історичного процесу.

У поглядах цього мислителя на історію сучасності можна вбачати серединне положення, яке зайняв А. Ціммерн між визнанням політики "балансу сил" і "концерту великих держав", як політичної реальності, та розглядом ліберального інтернаціоналізму, як необхідного фактору в житті світової цивілізації. Не дивно, що П. Річ при характеристиці наукової спадщини цього теоретика схильний вживати термін "обережний ідеалізм" ("cautious idealism") [7, с.79].

Оптимальною моделлю для наслідування при творенні сучасної міжнародно-правової системи він вважав Британську Співдружність за аналогією із грецькою полісною системою, будучи свято відданим англо-саксонським цінностям. Саме останні служили постійним орієнтиром для цього ідеаліста при характеристиці історії сучасності. Оскільки він, будучи педагогом, був переконаний у здатності масової інтернаціональної освіти відкинути мілітаристські ідеї, то, звичайно, ця

освіта мала здійснюватися за англо-саксонськими етичними настановами.

А. Тойнбі вважає, що нездатність А. Ціммерна написати працю "Сучасна Співдружність" була трагедією, яку, згідно із цим істориком, "слід шукати у самому характері та темпераменті Альфреда" [1, с.339]. Однак, на нашу думку, А. Ціммерн, будучи об'єктивним істориком, так і не побачив передумов для того, щоб написати сучасну історію світової спільноти, за аналогією із Британською Співдружністю чи грецькими полісами, як інтегрованого взаємопов'язаного універсалу. Тому, цю обставину доцільно розглядати не у якості "індивідуальної трагедії", а скоріше трагедії усього міжвоєнного періоду в очах ліберального ідеаліста.

Список використаних джерел

1. Тойнби А. Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. С англ. М. Ф. Носова. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 с. – (Библиотека истории и культуры).
2. Bull H. The Theory of International Politics 1919 – 1969 // The Aberystwyth Papers: international Politics 1919 – 1969 / [edited by B. Porter]. – L.: Oxford University Press, 1972. – С. 30 – 55.
3. Butler L. Leonard Woolf and the politics of reason in interwar Britain. A thesis submitted to the Department of History. In conformity with the requirements for the degree of Master of Arts. – K.: Kingston, Queen's University, 2010. – 88 с.
4. Carr E. H. The Twenty year's crisis 1919 – 1939: An Introduction to the study of foreign relations / Edward Hallett Carr. – N.-Y., 1962. – 244 с.
5. Griffiths M. Fifty Key Thinkers in International Relations / Martin Griffiths. – L. – N.-Y.: Routledge, 1999. – 281 с.
6. Markwell D. J. Sir Alfred Zimmern Revisited: Fifty Years On // Review of International Studies. – Cambridge: Cambridge University press. – T. 12, № 3. – С. 279 – 292.
7. Rich P. Alfred Zimmern's cautious Idealism: The League of Nations, International Education, and the Commonwealth / Thinkers of the Twenty Years' crisis: Interwar Idealism re-assessed / [edited Long D., and Wilson P.J.] – Oxford: Clarendon Press, 1995 – С. 79 – 100.
8. Rich P. Reinventing Peace: David Davies, Alfred Zimmern, and Liberal Internationalism in interwar Britain // International Relations. – L.: Sage Publications. – 2002. – Т. 16, № 1. – С. 117 – 133.
9. Toye J., Toye R. One World, Two Cultures? Alfred Zimmern, Julian Huxley and the Ideological Origins of UNESCO // History. The Journal of the Historical Association. – 2010. – С. 308 – 331.
10. Zimmern A. Capitalism and international Relations. – Oxford: Ruskin Colledge, 1917.
11. Zimmern A. German Culture and the British Commonwealth / War and democracy / [Seton-Watson R. W., Dover J. Wilson, Zimmern A., Greenwood A.J.]. – L.: Macmillan and Co., limited, 1915. – С. 348 – 384.
12. Zimmern A. Europe in convalescence. – London: Mills and Bull Limited, 1922. – 224 с.
13. Zimmern A. Nationality and government. – L.: Chatto & Windus, 1919 – 364 с.
14. Zimmern A. The British Commonwealth in the Post War World. – L.: Oxford University Press, 1926. – 32 с.
15. Zimmern A. The Commonwealth and the Collective Security System. – L.: Chattam House, 1934.
16. Zimmern A. The Decline of International Standards // International Affairs. – 1938. – Т. XVII. № 1. – С. 3 – 31.
17. Zimmern A. The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-century Athens / A. Zimmern. – Oxford: Clarendon Press, 1911. – 454 с.
18. Zimmern A. The League of Nations and the Rule of Law. 1918 – 1935. – L.: Macmillan and Co., 1936. – 527 с.
19. Zimmern A. The Problem of Collective Security // Neutrality and Collective Security / [edited by Q. Wright]. – Chicago: University of Chicago Press, 1936. – С. 3 – 89.
20. Zimmern A. The Prospects of Democracy and Other Essays. – N.-Y.: Books for Libraries Press, 1929. – 374 с.
21. Zimmern A. The Study of International Relations. – Oxford: Clarendon Press, 1931. – 27 с.
22. Zimmern A. Spiritual Values in World Affairs. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – 177 с.
23. Zimmern A. The Decline of International Standards // International Affairs. – 1938. – Т. XVII. № 1. – С. 3 – 31.
24. Osiander A. Rereading Early Twentieth-Century IR Theory: Idealism Revisited / International Studies Quarterly. – 1998. – № 42. – С. 409 – 432.

Надійшла до редколегії 29.01.13

Р. Ганцян, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИСТОРИЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА В ИЗЛОЖЕНИИ А. ЦИММЕРНА

Впервые в отечественной историографии предпринята попытка осветить научное наследие британского гуманитария, историка современности и интернационалиста А. Циммерна. Установлена связь между древнегреческой историей, специалистом по которой был А. Циммерн, и современной историей, как особой формой реализации классических древнегреческих морально-этических постулатов.

Ключевые слова: А. Циммерн, современная история, мировое сообщество.

R. Hantsyan, Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

HISTORY OF THE WORLD COMMUNITY BY ALFRED ZIMMERN

For the first time in the national historiography it has been made attempts to highlight the scientific heritage of the British humanitarian, specialist in current history and internationalist A. Zimmern. It has been established connection between Greek history, a specialist in which positioned itself A. Zimmern, and modern history as a special form of classical Greek ethical postulates's realization.

Key words: A. Zimmern, current history, world community.

УДК 94 (73+5-11)+327"1989/1993"

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВНИ НАПРЯМКИ СХІДНОАЗІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ США ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ.Г.У.БУША (1989–1993)

Аналізуються основні напрямки східноазійської політики США в умовах завершення "холодної війни" – поступовий перехід адміністрації Дж.Г.У.Буша від стратегії "стримування" до "колективного залучення" на регіональному рівні, заходи з інтеграції США в регіональну економіку Східної Азії, політика на Корейському півострові, розвиток двосторонніх відносин США з Японією і Китаєм.

Ключові слова: адміністрація Дж.Г.У.Буша, зовнішня політика США, Східна Азія

Завершення "холодної війни" призвело до суттєвих змін у східноазійській політиці США, що відповідало фундаментальним змінам в системі міжнародних відносин і глобальному балансі сил. Окремі аспекти східноазійської політики США в період завершення "холодної війни" знайшли відображення в працях вітчизняних дослідників М.Тарана, О.Шевчука, І.Погорелової, І. Семеніста, ін. [1], включаючи автора даної статті [2], проте її цілісний аналіз не став предметом дослідження вітчизняних істориків. Метою даної статті є аналіз основних напрямків східноазійської політики США за першої постбіполярної адміністрації Дж.Г.У.Буша (1989-1993).

Кардинальні зміни безпекового середовища в Східній Азії, що стали результатом завершення біполярного протистояння, мали наслідком втрату доцільності стратегії стримування комунізму, що лежала в основі східноазійської політики США з часу завершення Другої світової війни. Виникла необхідність адаптації безпекових альянсів США до нових умов, розвитку нових довготермінових стратегій впливу на традиційні й нетрадиційні проблеми безпеки. Отримавши в спадок від попереднього уряду подвійний дефіцит – торгівлі й федерального бюджету, адміністрація Буша намагалася зменшити військові витрати США й скоротити військову присутність у Східній Азії. Прикладом більш гнучкої угоди з регіональними державами в сфері безпеки, на противагу військово-політичним альянсам періоду "холодної війни", став Меморандум порозуміння між США і Сінгапуром (1990 р.). У вересні 1991 р. Вашингтон оголосив рішення про ліквідацію ядерної тактичної зброї з надводних суден США в АТР, в жовтні 1991 р. – про виведення ядерної зброї з Республіки Корея до квітня 1992 р. Після припинення присутності СРСР у В'єтнамі на базі в Камрані (січень 1990 р.), в 1991-1992 рр. закрито американські бази на Філіппінах. До грудня 1992 р. планувалося вивести зі Східної Азії понад 15 тис. чол. військового персоналу США [3].

Водночас адміністрація Буша розуміла важливість збереження впевненості союзних і дружніх до США держав у їх надійності як гаранта регіональної безпеки, уникнення враження про зменшення їх зобов'язань, що могло призвести до вакууму влади з перспективою його заповнення іншим регіональним лідером. Вашингтон вивчав також можливість поступової інтеграції колишніх противників до нового світового порядку. Доповіді зі стратегії національної безпеки США 1991 і 1993 рр. наголошували на потребі обережного, добре спланованого переходу від стратегії "стримування" до "колективного залучення" на регіональній основі [4].

Розробка доповідей зі стратегії національної безпеки за адміністрації Дж. Буша свідчить про відсутність консенсусу властей стосовно цілей, принципів і методів реалізації зовнішньої політики. За аналізом Д.Снайдера [5], члена апарату Національної ради безпеки США в адміністраціях Р.Рейгана і Дж. Буша, виконавча влада не здійснювала довготривалого планування зовнішньої політики на ґрунтовній систематичній основі. Воно було епізодичним і стосувалося реагування на конкретні події. Значний вплив на розробку стратегії мала не лише стрімка зміна міжнародної ситуації, але й внутрішня атмосфера, що характеризувалася складними взаємовідносинами між Президентом і Конгресом, конкуренцією між партіями й угрупованнями всередині них, між різними відомствами, агентствами тощо. Процес розробки і узгодження зовнішньополітичної стратегії, впродовж якого відбувалося вироблення консенсусу, тривав місяцями.

За свідченням держсекретаря Дж.Бейкера [6], Східна Азія не була серед пріоритетів зовнішньої політики адміністрації Дж.Г.У.Буша. Пріоритетними завданнями в цей час були: досягнення консенсусу з політики щодо Нікарагуа й Сан-Сальвадора, що мало ключове значення для відновлення співробітництва між республіканською адміністрацією й лідерами Демократичної партії в Конгресі з питань зовнішньої політики; забезпе-

чення гарних відносин з Канадою і Мексикою; поширення угоди про вільну торгівлю з Канадою (1988 р.) на увесь Американський континент; контроль за ситуацією в Південній Африці; урегулювання палестинської проблеми; адаптація НАТО до нових умов, розвиток відносин з країнами Західної Європи і Японією. Центральною місією уряду в сфері зовнішньої політики було завершення "холодної війни" й "управління процесом руйнування комунізму" [7]. Паралельно Держдепартамент мав справу з багатьма іншими проблемами, серед яких найбільшої уваги вимагали "порятунок проблемного шлюбу з Китаєм", залучення Північної Кореї, формування основ нової економічної дипломатії [8].

Найбільш важливими були відносини США з Японією, які із завершенням "холодної війни" увійшли в період невизначеності й суперечностей. Якщо в попередній період залежність від США приносила Японії значні, особливо економічні, вигоди, тепер ситуація змінилася. Критикуючи обмеженість японської політики оборони лише власною територією, водами і повітряним простором, Вашингтон вимагав більшого внеску Японії в двосторонній альянс, виступав за більше міжнародне лідерство Японії, вважаючи його суттєвою противагою проти "спокус регіонального авантюризму" з боку Китаю й КНДР. Під час візиту до Японії в січні 1992 р., першого закордонного візиту президента Буша після розпаду СРСР, США і Японія підписали Угоду глобального партнерства, якою підтвердили свої зобов'язання за Договором про взаємне співробітництво і безпеку 1960 р., заявили про створення тіснішого партнерства й прийняття на себе як двох найбільших в світі ринково-орієнтованих економік і демократій "спеціальної відповідальності за конструювання нової ери" [9]. Хоча позиція Японії як регіонального і глобального лідера була вразливою. Японському лідерству перешкоджали економічна нестабільність, слабкість збройних сил і історична пам'ять про агресію 1930-1940-х рр. У той час як регіональні держави позитивно сприймали роль Японії як економічного лідера, перспективи її ремілітаризації примушували їх і дали покладатися на гарантії безпеки з боку США.

Паралельно США вимагали збільшення доступу до японських ринків у зв'язку з торговельно-економічною конкуренцією двох держав, що загострилася на рубежі 1980-1990-х рр. Якщо в умовах "холодної війни" торговельно-економічна політика США була складовою частиною політики безпеки, підпорядкованою генеральній стратегії зміцнення союзників, що обумовлювало толерантне ставлення США до їх протекціоністських, а отже дискримінаційних щодо американського експорту практик, з кінця 1980-х рр. економічні й торговельні конфлікти почали оцінюватися поза межами проблем безпеки. Почалося зрушення в торговельній політиці США від "вільної" до "чесної" торгівлі, до обстоювання "економічного самоінтересу", основним елементом якого була суворість взаємності в торгівлі. В умовах, коли економіка все більше розглядалася як основа влади і впливу, торговельні переговори між США і Японією набули такого ж стратегічного значення, як переговори між США й СРСР із роззброєння.

В перший рік перебування в офісі адміністрація Буша пішла на рішучі дії, включивши Японію до списку країн, які підпадали під дію статті "Супер 301" Усебічного акту з торгівлі й конкуренції (1988 р.), що передбачала торговельні санкції проти будь-якої країни з постійними імпортерами бар'єрами і практиками, що деформують ринок. Щоб уникнути розгортання торговельної війни між США і Японією в 1989 р. запропоновано "Ініціативу зі структурних перешкод" (ІСП), спрямовану на порівняння і взаємну адаптацію економічних структур двох країн. Вона

спричинила найбільш масштабні переговори з економічних питань між двома державами, але вони були розраховані на тривалий період і не передбачали негайних результатів. Вони не стали частиною переговорів у рамках статті "Супер 301", а сформували паралельний трек неофіційного діалогу [10]. Торговельні переговори просувалися складно. В лютому 1990 р. і лютому 1992 р. вони двічі заходили в глухий кут, що загрожувало оголошенням торговельних санкцій США проти Японії. Хоч цього вдалося уникнути, досягти прориву в переговорах вдалося лише наступній адміністрації У.Клінтона.

Важливим інструментом просування економічних інтересів США став створений в листопаді 1989 р. форум Азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). Передбачалося, що він сприятиме тіснішим зв'язкам США з економіками Східної Азії, відкриттю їх динамічних ринків для американського експорту й інвестицій в інтересах скорочення дефіциту торгівлі й федерального бюджету, збільшення робочих місць і прибутків населення, але головне – "вбудуванню" США в процеси економічної інтеграції Східної Азії, що були важливим елементом нового світового порядку. Тісніші економічні зв'язки мали доповнити вже існуючі політичні й стратегічні зв'язки США зі Східною Азією, попередити захисний регіоналізм в Західному Тихоокеанському регіоні, що міг спричинити формування трьох торговельних блоків – в Європі, Америці й Східній Азії – й розгортання торговельних війн між ними. Така організація також слугувала цілям формування інституційної основи регіонального співробітництва на далеко-термінову перспективу, створення противаги ЄС й обмеження зростаючого регіонального впливу Японії.

Значну увагу адміністрація Дж.Буша приділяла ситуації на Корейському півострові, вважаючи Північну Корею найбільш небезпечним неконтрольованим режимом, передусім з огляду на можливу розробку Пхеньямом ядерної зброї. Політика США на Корейському півострові вирішувала два важливі для національної безпеки завдання – реалізації режиму нерозповсюдження зброї масового враження й сприяння мирному процесу об'єднання Кореї. Обидва ці завдання відображали бачення адміністрацією Буша "регіонального вирішення регіональних проблем" як найбільш стійкого шляху до миру [11]. На початку 1989 р. Вашингтон започаткував двох-трекову стратегію щодо КНДР. Вона передбачала посилення розвідувальної діяльності для з'ясування стану північно-корейської ядерної програми, а також збільшення міжнародного тиску на Пхеньян, щоб примусити його підписати угоду, що дозволяла б інспекції ядерних об'єктів з боку МАГАТЕ. В 1991 р. американська дипломатія отримала могутню психологічну зброю у відносинах з КНДР у зв'язку з переконливою перемогою над Іраком в Перській затоці, яка показала можливий сценарій розвитку подій для Північної Кореї. Паралельно Вашингтон демонстрував готовність до поступок, про що свідчила ініціатива про заборону тактичної ядерної зброї, рішення про виведення ядерної зброї з Республіки Корея тощо. 26 грудня 1991 р. під тиском США Пхеньян підписав угоду з Міжнародним агентством з ядерної енергії, що дозволяла інспекції на атомних об'єктах Північної Кореї. В січні 1992 р. розпочалися двосторонні переговори США і КНДР. Тоді ж РК і КНДР підписали спільну декларацію про створення без'ядерної зони на Корейському півострові. Проте виявлені невдовзі факти приховування КНДР реального обсягу своєї ядерної програми призвели до зриву позитивної тенденції переговорів. Наступна адміністрація Клінтона виробила нові підходи до переговорів з КНДР.

Американсько-китайські відносини на початку адміністрації Буша оцінювалися як "досить тісні й дуже багатобіччі" з перспективами набуття нового рівня зрілості й стабільності [12]. Президент Буш був великим прихильником Китаю, що було пов'язано з його службою головою місії США в Пекіні в 1974-1975 рр. В основі підходів його адміністрації до Китаю була розбудова концепції "широкого залучення", що реалізовувалася попереднім урядом Р.Рейгана. Дж.Буш виходив з розрахунків, що економічне зростання Китаю потребуватиме підтримки США, а це надавало Вашингтону суттєві важелі для сприяння більшому прогресу в напрямку політичних реформ і прав людини в КНР. На початку президентства в лютому 1989 р. Дж.Буш відвідав Китай під час візиту до Японії на поховання імператора Хірохіто. Метою цього раннього візиту був намір підкреслити значення, яке він надавав двостороннім відносинам з Китаєм. Про їх позитивну траєкторію свідчили значні дипломатичні, економічні, військові й культурні обміни, сплеск двосторонньої торгівлі, більша відкритість Китаю до діалогу з США і до впливу на Північну Корею в бажаному для США напрямку. Ніхто не очікував кризи двосторонніх відносин й перетворення Китаю на основне дискусійне питання внутрішньої політики США.

Після силового придушення акцій протесту на площі Тяньаньмен в Пекіні 4 червня 1989 р. США застосували до Китаю санкції, які включали тимчасове припинення усіх політичних і військових контактів, міжурядових продаж й експорту зброї, позитивний перегляд запитів китайських студентів з приводу продовження перебування в США, евакуацію американців, які проживали в Китаї, звернення до Світового банку й МВФ з проханням відкласти усі позики для Китаю тощо. Водночас, прагнучи не допустити до повного розриву відносин з Пекіном, президент Буш наклав вето на рішення Конгресу про скасування для Китаю статусу "найбільш сприятливої нації" в торгівлі. Зусилля адміністрації зберегти стратегічні відносини з Китаєм ускладнювалися позицією Конгресу, де сформувався міцний альянс лібералів і консерваторів-антикомуністів, що виступив з вимогами більш твердого курсу по відношенню до Китаю. Визнаючи, що відносини з Пекіном не будуть "повністю нормальними", доки він не поважатиме міжнародно-визнані права людини, президент Буш вважав, що неправильно ізолювати Китай, якщо США хочуть на нього впливати, що підтримка конструктивного "усебічного залучення" Китаю відповідає інтересам зовнішньої політики США; позбавлення КНР статусу "найбільш сприятливої нації" матиме негативний вплив на американських інвесторів, підприємців і споживачів, зашкодить реформаторським силам в Китаї, призведе до його небезпечної ізоляції [13].

В мемуарах президента Дж.Буша й радника з національної безпеки Б.Скоукрофта [14], а також держсекретаря Дж.Бейкера викладено "серединний курс" адміністрації Буша в китайській політиці в період після Тяньаньмен, спрямований на не допущення повного розриву відносин з Китаєм і його ізоляцію, включаючи таємну місію до Китаю 30 червня 1989 р., візит держсекретаря США до Пекіну в листопаді 1991 р. й інші його переговори з міністром закордонних справ КНР Дзян Кіченем. В ході переговорів адміністрація наполягала на припиненні репресій Пекіну проти демократичних сил, щоб не допустити переходу китайської політики до Конгресу з непередбачуваними для двосторонніх відносин наслідками.

Враховуючи переважаючий в США клімат по відношенню до Китаю спочатку ставку було зроблено на багатосторонні можливості взаємодії з міжнародних проблем взаємного інтересу: переконання Китаю не накладати вето на рішення РБ ООН щодо дій проти Іраку в

Кувейті, досягнення згоди про передачу рішення камбоджійської проблеми під егіду РБ ООН, здійснення переговорів про приєднання Китаю, Тайваню й Гонконгу до регіонального економічного процесу АТЕС. До середини 1991 р. необхідність двостороннього співробітництва стала більш нагальною через стурбованість Вашингтону з приводу розповсюдження Китаєм зброї масового вранення. Деякі поступки з боку Пекіну дозволили держсекретарю Бейкеру здійснити візит до Китаю 15 листопада 1991 р. Хоч, за його свідченням, результати візиту могли бути катастрофічними, окремі поступки з боку китайської сторони в останній день переговорів дозволили уникнути провалу візиту й продовжити двосторонній діалог [15]. З 1992 р. розпочалися також двосторонні переговори між США і КНР з торгівельно-економічних питань. Їх результатом стало підписання в жовтні 1992 р. Угоди про ринковий доступ, яка збільшувала можливості для американського експорту в Китай, поступово знімаючи 70-80% нетарифних торгівельних бар'єрів впродовж наступних чотирьох років. Таким чином, придушення в 1989 р. демократичного руху в Китаї не дало реалізувати великий потенціал американсько-китайських двосторонніх відносин за адміністрації Дж.Буша. Проте в умовах, що склалися, їй вдалося зберегти двосторонні відносини від повного розриву.

Південно-Східна Азія привертала увагу Вашингтона в основному у зв'язку з урегулюванням камбоджійської проблеми, але загалом опинилася на периферії зовнішньої політики США. Зусилля Вашингтона з відкриття ринків країн АСЕАН і посилення критики їх моделей розвитку сприймалося ними як втручання США у їх внутрішні справи. Водночас відновлення територіальних диспутів в Південно-Китайському морі спонукало їх покладатися на США як гаранта регіональної безпеки. Вашингтон шукав новий формат відносин з країнами АСЕАН для збереження американського лідерства в регіоні й забезпечення підтримки ними регіональних ініціатив США при скороченні військових ресурсів і перестрою торгівельно-економічної стратегії.

Таким чином, у зв'язку зі складністю й грандіозністю зовнішньополітичних завдань США по завершенні "холодної війни" Східна Азія не була основним пріоритетом зовнішньої політики адміністрації Дж.Буша, хоча її увага до цього регіону була значною. Найбільш важливе значення приділялося відносинам з Японією в контексті зміцнення й адаптації безпекових альянсів до нових умов, урегулювання двосторонніх торгово-економічних суперечностей, виходячи з нової торгівельної стратегії Вашингтона, а також боротьби за регіональне лідерство. Іншими важливими напрямками східноазійської політики Вашингтона були: збереження від повного розриву відносин з КНР під впливом подій на площі Тяньаньмен, урегулювання корейської проблеми в контексті об'єднання Кореї та не допущення перетворення КНДР на ядерну державу, створення форуму АТЕС і формування напрямків його діяльності, захист економічних інтересів США через нову торгівельну стратегію, визначення нових підходів до відносин з державами АСЕАН за умов перегрупування військових і дипломатичних можливостей США.

Список використаних джерел

1. Таран М. Тайванська проблема в зовнішній політиці США в 1990-і роки. Дис...к.і.н. – К., 2002; Погорелова І. Корейське питання в зовнішній політиці США (90-ті рр. XX – початок XXI ст.). Дис...к.і.н. – К., 2003; Шевчук О. Китай: між США і Росією: геостратегічні відносини. – Миколаїв, 2008; Семеніст І. Загострення американсько-японських суперечностей в торговельно-економічній сфері на рубежі 1980-х – 1990-х рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2012. – №113. – С.46-48; ін.
2. Городня Н. Еволюція американсько-китайських відносин в перше пост-біполярне десятиліття // Там само. – 2011. – №108. – С.7-10; її ж.

Економічна інтеграція в АТР в кінці 1980-х – 1990-ті рр. і регіональна політика США // Там само. – 2012. – Вип.112. – С.10-13; Ї ж. Американсько-японські відносини в 1990-ті рр.: економічний вимір // Там само. – 2012. – №113. – С.16-20, ін.

3. National Security Strategy of the United States. – The White House, August 1991. – P.28.

4. Ibidem; National Security Strategy of the United States. – The White House, January 1993.

5. Snider, Don M. The National Security Strategy: Documenting Strategic Vision. March 15, 1995. – Carlisle, PA, 1995.

6. Baker James A. III and Thomas M. DeFrank. The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989-1992. – New York, 1995. – P.42-43.

7. Ibidem. – P.45.

8. Ibidem. – P.588, 604.

9. 1992 U.S.-Japan Global Partnership Agreement [Електронний ресурс] / International Trade Administration. – Режим доступу: <http://www.mac.doc.gov/japan-korea/market-opening/ta920109.htm>

10. Hearings on Asian and Pacific Affairs and on International Economic Policy and Trade of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives. February 20 and April 19, 1990. – Washington, 1991. – С.1.

11. National Security Strategy... January 1993. Op.cit. – P.7.

12. Baker James A. III. Op.cit. – P.101.

13. Public Papers of the Presidents of the United States. George Bush. 1992-1993. Book 1. – Washington, 1993. – P. 881-882.

14. Bush, G. and B.Scowcroft. A World Transformed. – New York, 1998. 15. Baker James A. III. Op.cit. – P. 588-594.

Надійшла до редколегії 29.01.13

Н. Городня, канд.ист.наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВОСТОЧНОАЗИАТСКОЙ ПОЛИТИКИ США ПРИ АДМИНИСТРАЦИИ ДЖ.Г.У.БУША (1989-1993)

Анализируются основные направления внешней политики США в Восточной Азии в условиях завершения "холодной войны" – постепенный переход администрации Дж.Г.У.Буша от стратегии "сдерживания" к "коллективному вовлечению" на региональном уровне, меры по интеграции экономики США в восточноазиатскую экономическую систему; политика на Корейском полуострове; развитие двухсторонних отношений США с Японией и Китаем.

Ключевые слова: администрация Дж.Г.У.Буша, внешняя политика США, Восточная Азия.

N. Gorodnya, Ph.D. (History), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE KEY DIRECTIONS OF EAST-ASIAN POLICY OF THE U.S. UNDER G.W. BUSH ADMINISTRATION (1989-1993)

The guidelines of the U.S. East Asian policy during G.H.W.Bush administration (1989-1993) are studied, such as gradual U.S. transition from regional-based "containment" to "collective engagement" strategy, integration of American economy into East Asian economic regional system, Korean Peninsula policy, U.S.-Japan and U.S.-China bilateral relations.

Key words: G.H.W.Bush administration, U.S. foreign policy, East Asia.

УДК 006.915(495) "71"

А. Зубко, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ В ВІЗАНТІЇ

В статті дається характеристика змісту наукових праць візантійських істориків, тематики їх наукових досліджень, розроблених ними концепцій історичного розвитку. Простежений вплив на візантійську історичну науку традиції античної історіографії.

Ключові слова: історії, хроніки, мемуари, історичний факт, історичне джерело, антична традиція, візантійська історіографія. Візантійська енциклопедія.

За встановленою в історичній науці традиції праці візантійських істориків поділяють на два типи – "історії" і "хроніки". Автори "історій" більше уваги приділяли сьогоденню і часу, безпосередньо попередньому йому. Хроністи, в свою чергу, створювали огляди всесвітньої історії на протязі тисячоліть, основані на точному датуванні подій.

Візантійські "історії" і "хроніки" відрізнялися не лише зовнішньою формою, але і внутрішнім змістом. Як зауважувала Р. Досталова: "Одне з головних відмінностей візантійської історіографії від хронік – зв'язок історіографії з античною традицією. Якщо хроніки притримувалися римсько-християнської традиції і послідовно ігнорували античну Грецію, візантійська історіографія з самого початку дотримувалася традицій Геродота і Фукидіда не тільки в мовному плані, але і в змісті концепції творів" [1, с.23].

Антична культура в тій чи іншій формі продовжила своє існування в Візантії і після прийняття християнства. За словами М. В. Бібікова: "Ранневізантійська історична література, як і культура в цілому, безпосередньо виникли з античного літературного і культурного спадку, розвиваючи і поновлюючи його традиції, сповідуючи принцип наслідування – "мімесіса" – зразкам давніх авторів" [2, с.41]. В наступні часи традиції античної

культури здійснюють великий вплив на творчість середньовічних істориків, філософів, літераторів. Цей вплив простежується і в сучасній науці та мистецтвах.

Твори візантійських істориків мають значення історичного джерела з вітчизняної історії. "Майже всі вони, являючись видатними пам'ятками середньовічної думки, містять величезні, в основному унікальні – при відсутності інших синхронних джерел – відомості по історії Русі, її політичному устрою, військовим компаніям, просопграфії, господарсько-економічному життю, дипломатії і культурі" [3, с.70].

Перші твори візантійських істориків відносяться до пізньоантичної історичної прози IV-V ст. Праці істориків Євнапія, Олімпіадора, Пріска Панійського, Малха, Кандіда Ісавра збереглися переважно у фрагментах. "Історія" Зосіма збереглася повністю. Особливо цікавим серед матеріалів цих творів є опис посольства 448 р. до вождя гуннів Аттіли, в якому прийняв участь історик і дипломат Пріск Панійський.

У IV-V ст. виник також інший напрям досліджень візантійських істориків. "Ранній Візантії історія культури зобов'язана одним історіографічним жанром, який визначив ту нову якість, котра була притаманна усьому періоду становлення нової держави та її культури. Бі-

льше того, цей жанр фактично і проіснував в межах цього періоду, відроджуючись в подальшому у вигляді спорадичних реплік. Це – церковна історія" [4, с.33].

Як зауважила візантіолог З. В. Удальцова: "Процес християнізації ідеології, природно, істотним чином вплинув і на принципів змін ідейних підстав візантійської історіографії того часу. Це позначилося в зміні як її форми, так і змісту. Створення нових форм і жанрів історичного твору було по суті зовнішньою проявою принципово іншого, ніж в античності, обміркування візантійцями всесвітньо-історичного процесу" [5, с.3]. Античному світосприйняттю і розумінню суспільного життя протиставилася християнська концепція світобудови.

Церковні "історії" створювали як прибічники офіційної візантійської церкви, так і автори – представники інших напрямів християнського віросповідання – аріанства, монофісита, несторіанства. Це обумовило ідейну різнобічність творів церковних істориків, зумовлену різним етнічним походженням їх авторів. Більшість творів візантійських церковних істориків IV-VI ст. було написано на грецькій мові, але більшість їх авторів була тісно пов'язана з східною єгипетсько-сірійською традицією, центром якої вважалася Александрія.

З творів церковних істориків Візантії IV-VI ст. повністю збереглися деякі праці Євсевія Кесарійського, Сократа Схоластика, Созомена, Феодорита Кірського та Евагрія Схоластика; твори Іонна Ефеського, Філосторгії, Захарія Ритора та інших авторів дійшли в уривках.

Засновником християнської історіографії вважається єпископ Євсевій Кесарійський. Його "Церковну історію" згодом продовжили Сократ Схоластик, Созомен, Феодорит Кірський. В свою чергу автор іншої "Церковної історії" Філосторгій був прибічником аріанства. Класична антична освіта дозволила цьому автору поряд з церковними текстами дати відомості з географії, зокрема далеких земель Індії та Африки, астрономії, природничих наук. Монофіситу "Церковну історію" написали Захарій Ритор та Іоанн Ефеський. Несторінська традиція представлена працями сірійського автора VI ст. Бархабешаби, єпископа Халвана.

Жанр світської візантійської історії сформувався остаточно в VI ст. в творах Прокопія Кесарійського. Його "історії" містили описи війн з персами, вандалами і готами. В свою чергу "Таємна історія" Прокопія Кесарійського розкриває зміст історичних подій, використовуючи інколи жанр політичного памфлету. Сучасником Прокопія був Петр Патрікій (Магістр). Його "Історія" дійшла в виписках імператора X ст. Константина Багрянородного.

Інший автор VI ст. Агафій Міринеїський ввів в візантійську історіографію жанр особових спогадів учасника історичних подій. Продовженням твору Агафії стала "Історія" Менандра Протектора. В свою чергу продовжувачем оповідання Менандра став історик Феофілакт Сімокатта. Його "Всесвітня історія" містить багато інформації про завоювання слов'янами Балканського півострова в VI ст.

Друга половина IX-X ст. були відмічені в Візантії піднесенням освіти, науки, культури, духовного життя. Ця доба згодом отримала назву "візантійського енциклопедизму". Період правління імператорів Македонської династії відмічений останнім піднесенням зовнішньої могутності Візантії, внутрішньополітичною стабільністю, розвитком ремесла і торгівлі.

Розвиток історичної науки цього часу багато в чому пов'язаний з діяльністю імператора Константина Багрянородного. Крім написання власних історичних творів імператор сприяв діяльності Магнаврської школи (університету), який був заснований у Константинополі в VI ст. "В відтвореному Константинопольському уні-

верситеті під постійним протегуванням імператорів славетні вчені викладали філософію, риторіку, науки, і навколо їх кафедр юрилися учні, котрі з'являлися з усіх боків візантійського або арабського Сходу" [6, с.88]. Основними творами Константина Багрянородного є "Об управлінні імперією", "О церемоніях візантійського двору", "О фемах".

Опис політичних подій X ст. на підставі особистих вражень дав в своїй "Історії" Лев Діакон. При користуванні документальними джерелами він орієнтувався на Агафія Міринеїського. Інший історик X ст. Феодосій Діакон створив віршований твір "Взяття Криту" про відвоювання візантійцями острова Крит у арабів, використовуючи давньогрецькі поетичні традиції, зокрема "Іліаду" Гомера. Крім того, ним були використані "Історичні вірші" Феодосія Грамматика про облогу арабами Константинополя в 717-718 рр. Віршовані твори Іоанна Кіріота (Геометра) також присвячені військовим перемогам Візантії.

Оцінюючи добу правління Македонської династії французький історик Шарль Діль відзначав: "По закінченні іконоборської кризи у всіх галузях думки виявляється помітне пожвавлення, пов'язане з відродженням античності; і самі імператори не зневажали науки. За ініціативою Константина VII Багрянородного в X ст. створюється перелік багатств, залишених минулим; це доба історичних, юридичних, адміністративних, граматичних, природничих і агіографічних енциклопедій. Самостійна думка спирається на цю основу, щоб прямувати далі. Доба Македонських імператорів бачила послідовно розквіт багатьох великих умів: в IX ст. – Фотія, визначного вченого, сміливого і могутнього розуму; в XI ст. – Пселла, універсального генія, найбільш допитливого, блискучого і новаторського розуму свого часу... Навколо них ціла плеяда видатних людей: історики, як Константин Багрянородний, Лев Діакон або Михайл Атталіат, хроністи, як Сімеон Магістр або Скіліца, філософи, богослови і поети" [7, с.89].

У XI ст. починається поступове послаблення Візантії. Цей процес відображений в "Хронографії" Михаїла Пселла, яка має ознаки як "історії" так і "хроніки". З твором Пселла тісно пов'язана "Історія" Михаїла Атталіата. Вони доповнюють одна одну. Якщо Пселл дає опис подій у Константинополі, то Атталіат описує події в провінціях Візантії.

У XII ст. в добу правління династії Комнінів в Візантії відбулося нове піднесення освіти, науки, культури і мистецтва. Робляться спроби поєднати античний культурний спадок і християнські традиції середньовіччя. Ця доба отримала назву "Комніновського відродження". Діяльність деяких культурних спілок, зокрема літературно-філософського гуртка принцеси Анни Комніної, багато в чому нагадувала спілкування в майбутніх спілках італійських гуманістів XV-XVI ст.

Сама принцеса Анна Комніна є автором історичного твору "Алексіада", присвяченого життю її батька – імператора Алексія I Комніна. Її твір доповнює працю її чоловіка Нікіфора Врієння "Історичний матеріал". Близький до імператорського двору був історик Іоанн Кіннам, який виконував обов'язки секретаря при імператорі Мануїлі I Комніні. В його "Історії" багато особових вражень здобутих під час участі в військових походах на Балкани в 60 рр. XII ст. Військові походи імператора уславляв в своїх творах також Євстафій Солунський. У цього історика, як і у Іоанна Кіннама, є згадки про Галицьке князівство і його засновника князя Володимира Володаревича.

Історик Нікіта Хоніат в своїй "Історії" дав огляд історичних подій в Візантії в XII ст., закінчуючи захопленням Константинополя хрестоносцями в 1204 р., чому

був безпосереднім свідком. Його твір має ознаки мемуарної літератури.

У 1261 р. Візантійська імперія востаннє була відроджена імператором Михаїлом VIII Палеологом. Доба династії Палеологів – 1261-1453 рр. – відзначена останнім піднесенням візантійського наукового, літературного і художнього відродження. "Для суспільства XIV і XV століть Константинополь завжди залишався одним з найкрасивіших і блискучих міст всесвіту, колицкою православ'я, куди сходилися паломники з грецького і слов'янського Сходу, великим торговим містом, де зустрічалися купці зі всього заходу, чудовим центром науки та мистецтва" [8, с.142].

Цей період відзначений появою цілої плеяди талановитих і оригінальних візантійських істориків: Іоанна Кантакузіна і Нікіфора Григора в XIV ст., Франдзі, Дука, Халкоконділа і Кривула в XV ст.

Історик Георгій Пахімер належав до кола учнів Георгія Акрополіта. Його "Історія" охоплює період з 1260 по 1308 рр., продовжуючи "Хроніку" Георгія Акрополіта. Принципи візантійського гуманізму, пізніше покладеного в основу європейського Відродження, містила в собі "Ромейська історія" великого вченого, ерудита, історика, філософа, літератора Нікіфора Григора, перу якого належать численні наукові і літературні твори. Описані в ній історичні події відбувалися в 1202-1359 рр. "Історія" візантійського імператора Іоанна Кантакузіна, котру він писав під псевдонімом Христул, має вигляд особистих мемуарів, охоплюючи час його активної політичної діяльності – 1320-1356 рр.

У XV ст. твори візантійських істориків описують падіння Візантії під турецькою навалою. Це насамперед стосується "Історії" Михаїла Дуки. Візантійський історик, дипломат, родич імператорської родини Палеологів Георгій Сфрандзі залишив спогади у вигляді мемуарів. Тут описані події за 1401-1478 рр. Згодом в XVI ст. вони були відредаговані іншими авторами. Твір отримав назву "Велика хроніка Сфрандзі".

Останніми відомими істориками Візантії стали Михаїл Кривула і Лаонік Халкоконділ. "Історії" Кривула, охоплюючи події 1451-1467 рр., написані по безпосередньому замовленню турецького султана. "Викладення історій" Лаоніка Халкоконділа також описує падіння Візантійської імперії, даючи огляд подій 1298-1463 рр. Однак ідейна позиція Халкоконділа інша, ніж Кривула, котрий змирився з турецьким пануванням. Халкоконділ проголошує вже не візантійську державну ідею – спадкоємицю римської, а національну еллінську – спадкоємицю античної Греції.

Твори візантійських істориків є безцінним джерелом з історії Візантійської імперії IV-XV ст., а також держав, народів і племен, котрі увійшли в коло політичних, військових і торгових інтересів візантійців. Особливо цінними для нас є повідомлення візантійських істориків, котрі стосуються вітчизняної історії.

Так, історик Дексіпп Афінянин повідомляє багато цінних фактичних відомостей про боротьбу народів Північного Причорномор'я з Римською імперією в середині III ст. Дексіпп пише, що: "Скіфи, котрих звать Готи, здійснивши переправу через ріку Істр при Декії (римський імператор – А.3.), великою масою спустошували римську державу" [9, с.27]. У війнах з Римом поряд з готами активну участь прийняли і слов'янські племена. За словами Дексіппа, досвід цих війн доводить, що: "Битви вирішуються скоріше твердістю, ніж багаточисельністю" [10, с.39].

За часом твори Дексіппа Афінянина відносяться до римської доби, але вони є передумовою виникнення візантійської історіографії. "З історико-літературної точ-

ки зору неможливо провести ту чітку хронологічну межу, котра би відокремлювала пізньоантичну грецьку літературу, та історичну прозу в тому числі, від візантійської – ранньосередньовічної" [11, с.40].

Історик Евнапій Сардієць (народжений в місті Сарди в Малій Азії) писав вже у візантійську добу. Його твори продовжують історію Дексіппа Афінянина. За оцінкою Евнапія: "Головна мета його (Дексіппа – А.3.) історії, пропустивши первісні події, які дісталися у володіння поетів, звернути читача до більш вірогідного і більш достеменного; а наступні події, більш підтвержені свідченнями, з'єднати, привести до історичної достеменності і очистити вірною критикою" [12, с.78]. Керуючись даним підходом при роботі з історичними фактами, Евнапій продовжує розповідь Дексіппа про війни вже Візантійської імперії зі "скіфами" – народами Північного Причорномор'я.

Історик і поет Олімпіадор Фівянин (народжений в Фівах єгипетських) в 412 р. очолив візантійське посольство до гуннів у Північне Причорномор'я. В "Історичних творах" Олімпіадора: "Історик пише про Доната (правителя гуннів – А.3.) і про Уннів і про відмінені мистецтва їх правителів в стрілянні з луку" [13, с.195].

Історики Малх Філадельфієць (народжений в Філадельфії) та Петр Магістр (народився в місті Фессолоніка на півночі Греції) теж писали про події у Північному Причорномор'ї і на Балканах в II-IV ст.

Загалом історики Дексіпп Афінянин, Евнапій Сардієць, Олімпіадор Фівянин, Зосіма, які жили і писали свої "історії" в III-V ст., отримала класичну античну освіту, і, між іншим, були переконаними прибічниками еллінської язичеської релігії. Це свідчить про те, що не можна провести чіткого кордону між античністю і новою християнською добою в самосвідомості візантійців.

Особливе місце в візантійській історіографії VI ст. займає Прокопій Кесарійський. В його творах є цікава інформація про слов'ян і інші народи Східної Європи. Зокрема про те, що: "Був якийсь Хільбудій, близький до імператорського дому, в військовій справі людина виключно енергійна і настільки позбавлена пристрасті до збагачення, що замість величезних багатств, він не набув жодних статків. На четвертому році своєї єдинодержавної влади імператор, признав чього Хільбудія начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істра, наказавши йому слідувати за тим, щоб проживаючи там варвари не переходили ріку... Хільбудій настільки був страшний варварам, що протягом трьох років, поки він був удостоєний звання воєначальника, ... ніхто з варварів не наслідкував перейти Істр для війни з римлянами" [14, с.247-248].

Дехто з істориків вважає цього Хільбудія (можливо слов'янське ім'я Хвилібуд) прототипом полянського князя Кия, засновника Києва. Взагалі, про політичний устрій слов'янських народів Прокопій Кесарійський пише так: "Ці племена, слов'яни та анти не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть в народовправстві (демократії), і тому в них щастя і нещастя в житті вважається справою загальною" [15, с.249-250].

Даючи географічний опис земель Північного Причорномор'я, зокрема Приазов'я, Прокопій Кесарійський визначає територіальне розташування слов'янських племен: "народи, які тут живуть, в давнину звалися кіммерійцями, зараз же зуться утігурами. Далі, на північ від них, займають землі безчисленні племена антив" [16, с.20-21].

"Історія" константинопольця Менандра Протектора дає опис подій 558-582 рр. В 578 р. візантійський імператор Тіберій Константин, не маючи сили протистояти слов'янам, намагався схилити воювати проти них аварського кагана Ваяна. Але перед тим, як свідчить Ме-

нандр Протектор: "...вождь аварів відправив посольство до Даврентія і найважливіших князів склавінського народу, вимагаючи, щоб вони підкорилися аварам і зобов'язалися платити данину. Даврит і вельможі склавінські відповідали: "Чи народилася на світі, і чи зігривається променями сонця та людина, що підкорила собі силу нашу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ми впевнені, доки будуть на світі війна і мечі" [17, с.433-434].

Вихідець з Єгипту, автор відомого "Діалогу філософії з історією" Феофілакт Сімокатта в своїй "Вселенській історії" дає опис подій 582-602 рр. Займаючи посаду секретаря імператора Мавркія у столиці, він мав можливість користуватися унікальними історичними даними, зокрема стосовно слов'янських старожитностей. Сімокатта наводить імена слов'янських князів того часу – Ардагаста, Мусокія, Пірагаста [18, с.172, 185]. "Мусокія, ...варвари на своїй мові називають царем" [19, с.172]. Це свідчить про становлення основ слов'янської державності вже в VI ст.

Цікавим є повідомлення Феофілакта Сімокатти про те, що троє слов'ян, які не мали зброї, а несли з собою лише кіфари (гуслі) потрапили в полон до візантійців. На допиті в імператора: "Вони відповідали, що по племені, вони слов'яни, що живуть на краю західного Океану, що каган (аварів – А.З.) відправив до них послів з тим, щоб зібрати військову силу, і надіслав почесні дари їх племінним володарям. Дари вони прийняли, але в союзній допомозі йому відмовили" [20, с.161].

У X ст. імператор Константин Багрянородний в своїй праці "Про управління імперією" наводить цікаву інформацію про збирання великим князям Київської Русі дані з підвладних племен: "Коли настає листопад місяць, негайно їх архонти виходять зі всіма росами з Кіава і відправляються в полуддя, що зветься "кружлянням", а саме в Славинії вервіанів (древлян), драгунів (дреговичів), кривичей, северіїв і інших слов'ян, котрі є пактіотами росів" [21, с.51].

Повідомляє Константин Багрянородний і про напрямки торгівлі Русі і Візантії: "[Хай буде відомо], що приходять з зовнішньої Росії в Константинополь монокліти з'являються одні з Немогарда (Стара Ладога), в якому сидів Сфендослав (Святослав), син Інгора (Ігоря), архонта Росії, а інші з фортеці Мілініски (Смоленськ), з Теліуці (Любеч), Чернігоги (Чернігова) і з Вусєграда (Вишгорода). Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіава" [22, с.45]. (Тлумачення особливих імен дане за версією автора статті).

В своїй "Історії" Лев Діакон дає опис війни Київського князя Святослава з Візантією. Він навіть порівнює князя Святослава і його військо з героями Троянської війни: "...син Пелея Ахілл був скіфом і походив з місечка під назвою Мірмекіон, котре знаходиться біля Меотідського озера... згодом він оселився в Фессалії. Безперечними доказами [скіфського походження Ахілла] послугують покрій його накидки, скріпленої застібкою, звичка битися пішим, біляве волосся, світло-сині очі" [23, с.78-79].

У "Хронографії" Михаїла Пселла є опис походу Київського князя Ярослава Мудрого проти Візантії в 1043 р., чому автор був безпосереднім свідком: "Незліченна, якщо можна так висловитися, кількість руських кораблів

прорвалася силою або ухилилася від відбиваючих їх на далеких підступах до столиці кораблів і увійшла у Пропонтіду. Хмара, зненацька здійснена з моря, затягнула імлоу царственне місто" [24, с.95].

Про Тавроскіфію (Київську Русь – А.З.) писав візантійський історик XII ст. Іоанн Кіннам: "Є в Тавроскіфії місто, за назвою Кіама (Київ – А.З.), яке переважає всі інші тамтешні міста, вважається митрополією того народу, отримує архієрея з Візантії і користується іншими важливими перевагами" [25, с.261]. З його правителем великим князем Ростиславом імператор Візантії Мануїл Комнін встановив союзницькі відносини: "...був від нього посол також і до Ростислава, котрий правив тоді Тавроскіфією, щоб вести з ним перемовини про союзню війну, – і досяг своєї мети" [26, с.260].

Інший візантійський історик XII ст. Нікіта Хоніат пише про те, що руський народ врятував Візантію від навали половців: "Можливо вони (половці – А.З.) підступили б навіть до... ворот Константинополя..., якби християннейший народ руський і стоячі на чолі його князі (історик виділяє серед них волинського князя Романа Великого – А.З.), не виявили... готовності допомогти римлянам" [27, с.245-246].

Підсумуємо. Праці візантійських істориків охоплюють період часу з IV по XV ст. Опис подій їх автори намагалися вести як з позицій античної філософії, так і християнської моралі. Наукові праці візантійських істориків є невичерпним джерелом інформації з історії Візантії та інших країн світу, в тому числі і Київської Русі. Розроблена в них методика аналізу історичних джерел, вивчення історичних фактів здійснила значний вплив на розвиток світової історичної науки.

Список використаних джерел

1. Досталова Р. Візантійська историографія: характер і форми. // Візантійський часопис. – 1982. – т.43.
2. Бибииков М.В. Историческая литература Византии. – СПб., 1998.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999.
4. Бибииков М.В. Византийская историческая проза. – М., 1996.
5. Удальцова З.В. Церковные историки ранней Византии. // Византийский временник. – 1882. – т.43.
6. Диль Ш. История Византийской империи. – М., 1948.
7. Там же.
8. Там же.
9. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Пётр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. – СПб., 1860.
10. Там же.
11. Бибииков М.В. Историческая литература... – указ. соч.
12. Византийские историки... – указ. соч.
13. Там же.
14. Прокопий Кесарийский. Война с готами. – Кн. 1-3. – М., 1996.
15. Там же.
16. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. – Кн. – М., 1996.
17. Византийские историки... – указ. соч.
18. Сімокатта Феофілакт. Історія. – М., 1996.
19. Там же.
20. Там же.
21. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
22. Там же.
23. Лев Діакон. Історія. – М., 1988.
24. Михаил Пселл. Хронография. – М., 1978.
25. Кіннам Іоанн. Краткое обозрение царствования Иоанна и Маинула Комнинов. – СПб., 1859.
26. Там же.
27. Никиты Хониата история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. (1118-1185). – СПб., 1862.

Надійшла до редколегії 30.01.13

А. Зубко, кандидат исторических наук, доц.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

НАУЧНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРУДЫ В ВИЗАНТИИ

В статье даётся характеристика развития исторических знаний, исторической мысли, исторической науки в Византии.
Ключевые слова: истории хроники, мемуары, исторический факт, исторический источник, античная традиция, византийская историография, византийская энциклопедия.

Zubko A., Ph.D. in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SCIENTIFIC WORKS OF HISTORY IN THE BYZANTINE EMPIRE

The article provides characteristics of development of historical knowledge, historical thought, and historical science in the Byzantine Empire.
Keywords: histories, chronicles, memoirs, historical fact, historical source, ancient tradition, Byzantine historiography, Byzantine encyclopedias

УДК 94(364)

Г. Казакевич, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БАЛКАНСЬКІ ПОХОДИ КЕЛЬТІВ 279-277 РР. ДО Н.Е.: ПОГЛЯД З ТОЧКИ ЗОРУ СОЦІАЛЬНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті розглядаються дані античних джерел щодо кельтської навали на Балкани у першій чверті III ст. до н. е. з позицій соціальної антропології. Особлива увага приділена логістиці та харчовим практикам кельтського війська, соціальним та етнодемографічним аспектам міграцій давніх кельтів.

Ключові слова: давні кельти, міграції, балканські походи 279-277 рр. до н. е., соціальна мобільність, гендерні ролі, асиміляція.

Міграції давніх кельтів першої чверті III ст. до н. е. відіграли значну роль в етнополітичній історії Балканського півострова. Кельтська навала дестабілізувала ілліро-фракійські племінні утворення у Подунав'ї, завдала потужного удару елліністичним державам та грецьким полісам у Македонії та Фракії, призвела до створення нових політичних утворень, зокрема "царства скордиків" й "держави Тиліс", які упродовж кількох століть помітно впливали на геополітичну ситуацію у регіоні. Кельтська експансія призвела до поширення у регіоні нових форм матеріальної культури, а також етнічного змішання носіїв кельтських мов з місцевим населенням. Таким є традиційний погляд на міграції кельтів, який встановився за понад півтора століття вивчення даного явища істориками й археологами [23; 20, s. 245-272].

Водночас, упродовж останнього десятиліття в історіографії намітилася тенденція до ревізії історії кельтських міграцій. Процес "кельтизації" Балкан розглядається виключно як результат зміни автохтонним ілліро-фракійським населенням етнічної ідентичності, тоді як переселення багатотисячних кельтських племен відкидається як технічно неможливе. У якості підстави для заперечення масових кельтських міграцій наводиться той факт, що на Балканах поширилася лише мода на окремі кельтські речі й латенський художній стиль, але докорінної зміни усього комплексу матеріальної культури не відбулося [див.: 16, 13]. Оскільки аргументи скептиків знаходяться переважно у площині вивчення ідентичностей та практик повсякденного життя давнього населення, видається доцільним розглянути проблему кельтських переселень з методологічних позицій соціальної антропології.

На сьогоднішній день у вивченні міграційних процесів у Давній Європі найбільшого поширення набула концепція Д. Ентоні, який запропонував кілька базових принципів, притаманних більшості переселень. Зокрема, дослідник зазначає, що до міграцій схильні аграрні суспільства, економіка яких сфокусована на використанні певного конкретного ресурсу. Міграція становить не хвилю, яка поширюється повільно й охоплює широку територію, а поетапне пересування "стрибками" (leapfrogging) за чітко визначеним і добре відомим ма-

ршрутом. Першими йдуть розвідники (торгівці, найманці, ремісники), потім – основна маса переселенців. Спочатку основний контингент мігрантів складають молоді чоловіки, але згодом статево-вікова структура вирівнюється. Міграції мають кумулятивний ефект: серед мігрантів переважають особи, які вже змінювали місце проживання. Й навпаки, чим довше населення затримується на одному місці, тим менше воно схильне до зміни цього місця. Міграція є "вулицею з двостороннім рухом", тобто пересування населення в одному напрямку має супроводжувати зворотна міграція, інтенсивність якої залежить від конкретних умов у вихідному та цільовому регіонах [10].

Напередодні міграційних рухів V-III ст. до н. е. у середовищі кельтських племен склалися сприятливі передумови для переміщення населення, хоча вони, швидше за все й не були пов'язані з нестачею ресурсів. За археологічними джерелами виявлено, що у латенський період у Європі не спостерігалось різкого збільшення чисельності населення. Навпаки, у фазах Латен В та С, які співпадають з епохою кельтських міграцій, спостерігається суттєве зменшення кількості поховань у долині Марни, Шампані та в інших ключових областях латенської культури, що ймовірно було наслідком депопуляції цих земель [19, p. 196]. З огляду на це, в сучасній історіографії чинники, які підштовхнули кельтські племена до переселення, прийнято шукати у сфері соціально-політичних відносин. На думку Б. Канліфа, міграційний рух був спричинений прагненням військових ватажків до здобуття матеріальних благ і престижу: "Успішний військовий рейд з захопленням здобичі для подальшого розподілу забезпечував підвищення статусу лідера таким чином, що наступного разу він міг спиратися на більшу кількість послідовників і мати справу з вищим рівнем очікувань. Молоді чоловіки, прагнучи досягти величі, будуть приречені на конкуренцію, яка підживлює цикл, постійно збільшуючи його масштаби" [15, p. 88-90]. У свою чергу, Дж. Колліс припустив, що на певному етапі розвитку кельтського суспільства міграції являли собою реакцію на внутрішню соціальну напругу. На ранньому етапі формування державних структур торгівля або військова активність могли при-

звести до формування нестабільних державних утворень, існування яких завершувалося невдовзі суспільним колапсом, що спричинював відтік населення. Подібні процеси призвели до колонізації норвежцями Ісландії та Гренландії у X ст. З ускладненням соціально-економічної структури міграційні процеси поступалися місцем урбанізаційним, що у випадку кельтів ілюструє формування горизонту оппідумів після завершення "епoxy міграцій" [14, р. 126].

Розгортанню основного потоку кельтських переселенців до країн Середземномор'я передували довготривалі періоди двосторонніх контактів. У 368 р. до н. е. кельтські найманці вперше згадуються на території Греції (Херодот. *Hell.* 7.1.20, 31), а у 335 р. до н. е. відбувається зустріч Олександра Македонського з послами кельтів на березі Дунаю. За легендами, які передають Тит Лівій та Пліній Старший, кельтська експансія в Італії розпочалася після того як заальпійські племена через перебіжчиків та "трудоxих мігрантів" познайомилися з південними плодами, вином та оливковою олією (див. напр.: Пліній Старший XII. 2).

Наративні джерела фіксують різні за характером переселення кельтів. Серед них були військові рейди з грабівницькою метою, до яких можна зарахувати походи Бренна та Болгії, участь у яких брали тільки воїни. Водночас, мали місце й пересування цілих племен разом з жінками та дітьми, як, наприклад, переселення галатів до Малої Азії у 278-277 рр. до н. е. Топографія італійських та балканських походів кельтів засвідчує, що вони дотримувалися чітко визначених маршрутів й розселялися невеликими анклавами у чужому етнолінгвістичному оточенні [9, с. 12-13].

Зрозуміло, що військові походи та переселення на сотні кілометрів потребували налагодженої системи постачання й розподілу харчів, фуражу, питної води та інших припасів. Наявність такої системи у давніх кельтів нещодавно була поставлена під сумнів Д. Кемпбеллом, який проаналізував інформацію щодо походу загону Болгії у Македонію взимку 280 р. до н. е. На думку дослідника, чисельність загону не могла перевищувати 15 тисяч осіб, адже здійснений вояками Болгії двадцятиденний марш потребував величезного обсягу припасів, перевезення яких було неможливо налагодити в умовах бездоріжжя, гірської місцевості та холодної пори року. Д. Кемпбелл наводить розрахунки, які на його думку розвінчують міграційний міф: військо з 15 тис. воїнів для забезпечення мінімальної добової потреби в енергії, яка складає 5200 ккал на чоловіка, повинно було везти з собою 825 т зерна й 75 т протеїнів, не враховуючи іншого майна, необхідного для ведення бойових дій. Для налагодження логістики свого війська Болгій повинен був зібрати 5750 мулів, а колонна його військ розтягнулася б щонайменше на 60 км [13, р. 190-203].

У своїх розрахунках Д. Кемпбелл спирається на свідчення римського військового теоретика Вегетія, який зазначає, що армія у поході потребує дрoва, зерно для людей й фураж для тварин. Проте Вегетій писав майже на сім століть пізніше завершення балканських походів кельтів, а його трактат було присвячено регулярній армії. В раціоні римського солдата зерно справді складало не менше 60-75% [21, р. 18], однак кельтські практики споживання їжі докорінно відрізнялися від римських.

Значну цінність для з'ясування особливостей раціону кельтської воїна має свідчення Полібія, який, говорячи про шістьох кельтів на Італію, підкреслює, що прибульці мешкали у легких житлах, харчувалися переважно м'ясом й багатство вимірювали кількістю худоби й золота, адже тільки це майно можна було у разі необхідності легко перевозити з собою (Полібій II. 17. 9-11).

Подібний устрій описує Страбон у германців-свевів, які на рубежі ер проживали у долині Ельби й знаходилися на приблизно тому ж самому рівні соціально-економічного розвитку, що й кельти III-II ст. до н. е. За даними Страбона, свеви були здатні легко переселятися завдяки простоті свого способу життя. Вони не займалися землеробством й навіть не робили запасів їжі, натомість жили у тимчасових помешканнях, а засоби харчування отримували від худоби, що давало їм можливість на зразок кочовиків навантажувати начиння на вози й зі своїми стадами пересуватися куди завгодно (Страбон VII. 1. 3). Джерела пізнішого часу дають чимало свідчень подібних переселень, в ході яких германські племена у разі небезпеки знімалися з місця й відходили вглиб країни разом з майном та сім'ями (Амміан Марс VIII. 2. 14; XVI. 11. 8; XVII. 8. 3-5). Такі переселення були можливі лише у тому випадку, якщо господарство цих племен було орієнтоване передовсім на скотарство та споживання його продуктів.

Про домінування м'яса у раціоні кельтів рубежу II-I ст. до н. е. повідомляє Посідоній, який побував у Галлії і був знайомий з традиціями місцевого населення. Страбон, який спирався на свідчення Посідонія, відзначає, що їжа кельтів складалася головним чином з молока та м'яса різних видів, з переважанням свіжої та засоленої свинини (Страбон IV. 4. 13). Дані археології також засвідчують велику роль скотарства у господарському житті континентальних кельтських племен [12]. В Ірландії для давніх поселень засвідчена неземлеробська структура, а також наявність величезної кількості кісток тварин, до 97% яких належали великій рогатій худобі [1].

Враховуючи вказані особливості кельтського господарства й раціону, можна припустити, що військове постачання військ Болгії й Брена спиралося насамперед на стада великої рогатої худоби. Підраховано, що жива вага бика або корови латенської доби коливалася у межах 250-275 кг [22, с. 74; 17, р. 54]. За убойного виходу, який складав близько 60% живої маси, одна одиниця великої рогатої худоби могла дати армії не менше 150 кг м'яса й жиру. Шкіра й кістки тварин також могли знайти собі застосування в умовах військового походу (пор.: Геродот IV. 61). Відомо, що енергетична цінність яловичини складає близько 230 ккал на 100 г. Крім того, використовувалися й більш поживні види м'яса, зокрема баранина (355-492 ккал в 100 г) й свинина (398 ккал). До 5% м'ясного раціону могла складати дичина [12, р. 429].

Цифра у 5200 ккал, якою оперує Д. Кемпбелл, становить норму споживання енергії сучасною людиною. Водночас, ще у 60-ті рр. XX ст. добова норма споживання енергії солдатом армії США у віці 19 років складала 3600 ккал [21, р. 7-8]. Дж. Рот припускає, що римський солдат, з його меншим зростом та вагою, щоденно потребував не більше 3000 ккал, додаючи, що раціон солдатів найманих армій ранньомодерної доби був ще менш поживним – 2500 ккал [21, р. 12-13]. Слід зазначити також, що в екстремальних умовах певну роль відіграє також жировий запас людини, 1 кг якого забезпечує організм 1600 ккал. Визначаючи добову потребу дорослого чоловіка в енергії у 3000 ккал, неважко підрахувати, що одна корова або бик забезпечити м'ясом близько 115 осіб. Відповідно, військо з 15 тис. чоловіків для здійснення 20-денного маршу потребувало близько 2600 одиниць великої рогатої худоби.

Зимовий період на який припав похід Болгії потребував більших витрат енергії й підвищував ризик переохолодження, однак він надавав також суттєві переваги. Зокрема, взимку армія легко могла долати водні перешкоди, грабувати накопичені на зиму запаси на ворожій території. Оподи вирішували проблему доступу до питної

води, яка для давніх армій була інколи навіть суттєвішою, ніж ускладнення з постачанням харчів. У джерелах неодноразово згадуються переселення й грабіжницькі набіги варварів, які припадали саме на зимовий період (Amm. Marc. XVI. 12. 14; XXVII. 1. 1; XXXI. 10. 4).

Мобільні запаси "живих консервів" були не єдиною моделлю забезпечення харчування варварських збройних загонів під час походу. У джерелах збереглися дані щодо способів заготівлі припасів, які могли згодом використовуватися під час походу. Зокрема, у "Галльській війні" Юлія Цезаря докладно описане переселення гел'ветів, які прагнули знайти територію для поселення, з якої зручно було б робити набіги на сусідів (Caes. BG. I. 2). Упродовж двох років гел'вети збирали тяглових тварин і вози, а також намагалися засіяти якомога більше землі з метою створення запасів (I. 3). Переселення здійснювалося на третій рік, наприкінці зимового сезону (5-й день до апрельських календ). Попередньо були спалені усі поселення, а також надлишки хлібу, за винятком тримісячного запасу борошна, який переселенці забрали з собою (I. 5-6). Цікаво, що в арміях ранньої нової доби саме на 1,5 – 3 місяці розраховувався запас харчів під час походів. Для перевезення цих припасів використовувався колісний транспорт з розрахунку 1 віз на 5-10 чол. Питома вага м'ясної їжі під час походу зростала у порівнянні з гарнізонною службою [8, с. 189-200].

Оскільки у Галлії хліб визрівав до липня (Amm. Marc. XVII. 8. 1), гел'вети, вочевидь, покладалися на захоплення врожаю на землях, призначених для переселення. Така практика була типовою для того часу: римські воєначальники, які вели бойові дії у Галлії та Германії завжди враховували можливість збирання врожаю супротивника, або навпаки знищення власного врожаю на маршруті пересування ворожого війська (Caes. BG. I. 14; 16; 23; Amm. Marc. XVI. 11. 11; XVII. 9. 1; XVII. 10. 5).

До гел'ветів долучилися й інші племена: раурики, тулінги, літовики, а також рештки бойів, вцілілі після розгрому їхнього військово-політичного об'єднання даками (Strabo VII. 5. 2). Чисельність гел'ветів та їхніх союзників Цезар визначає у 368 тис. осіб, посилаючись на таблички з іменами переселенців, знайдені римськими солдатами у таборі варварів. Пропорція здатних носити зброю чоловіків до решти мігрантів (1:3) узгоджується з палеодемографічними даними щодо складу й чисельності родини у варварському середовищі залізної доби [2, с. 42]. Згадка Цезаря про те, що переправа гел'ветів через тиху річку Арау за допомогою плотів та броду зайняла 20 днів (I. 13), також вказує на значну чисельність переселенців.

Хоча інформація щодо кількості гел'ветів виглядає дещо перебільшеною, в цілому розповідь Цезаря про їхнє переселення можна вважати достовірною достовірною. Надто багато правдоподібних подробиць він повідомляє й надто близько до римських кордонів розгортає події. Політично мотивованим виглядає лише твердження, нібито виголошене одним із галльських ватажків, що й інші галли готові наслідувати приклад гел'ветів в умовах загрози з боку германських племен (I. 31).

Міграція гел'ветів є лише одним із значної кількості зафіксованих у джерелах випадків варварських переселень, у яких брали участь не лише чоловіки, але й жінки та діти (Caes. IV. 14; Dio Cass. LI. 23. 4; Liv. XXXVIII. 16-17; Polyb. V. 78. 1; 111. 6). Водночас, такі випадки становили радше виключення, ніж правило. Давно помічено, що у міграціях найчастіше було задіяне "не усе суспільство й не пропорційний зріз усіх його прошарків та сегментів (репрезентативна вибірка), а одна з фракцій – наприклад, молоді воїни чоловіки" [4, с. 6-7]. Ця обставина істотно впливала на формування етносоціального скла-

ду населення у регіонах, куди спрямовувалися мігранти, адже нерідко новоприбулі озброєні переселенці були зацікавлені у захопленні не лише нових земель, але й жінок. За античними джерелами простежується специфічне ставлення до останніх як до певного цінного ресурсу, який можна було відібрати у сусідів або, навпаки, пожертвувати у разі необхідності.

Так, зокрема, Юстин повідомляє як перед битвою з Антігоном Гонатом галати через пророцтво принесли у жертву своїх дружин та дітей (Just. XXVI. 2. 4). Германці-фрізи, які були не в змозі виплачувати римлянам данину шкірами турів, розраховувалися спочатку биками, потім землями, а потім дружинами та дітьми (Tac. Ann. IV. 72). Амспіварії, "вигнані зі своєї землі хавками", не знаходячи місць для поселення, втратили усіх здатних носити зброю, а їхні дружини, діти й старі стали здобиччю сусідів (Tac. Ann. XIII. 56). Показовим у цьому відношенні є один з епізодів антиримського повстання рейнських племен 68 р. Ватажок повсталих Арміній пропонував оточеним у таборі римським солдатам, більшість з яких були романізованими галлами [18, р. 152], дружин, поля й по 100 сестерціїв на день. Однак солдати розцінили цю пропозицію як знамення, що передвіляє їм здобич у вигляді жінок та майна ворогів (Tac. Ann. II. 13).

Поширення подібних соціальних практик у Давній Європі засвідчує й відповідна епічна традиція, яку навряд чи можна інтерпретувати виключно як релігійно-міфологічне обґрунтування екзогамії. Зокрема, можна згадати легенду про походження сарматів від скіфів, які оволоділи амазонками, але так і не спромоглися правильно навчити їх своїй мові (Herod. IV. 108-117). У середньовічній валлійській повісті "Видіння Максена Вледіга", яка повідомляє про події повстання британських легіонів на чолі з Магном Максимом, йдеться про те, що колишні воїни Максена "вирушили у дорогу й завоювали землі, й замки, й укріплені міста; там вони вбивали усіх чоловіків, а жінок залишали ... й вони вирішили відрізати жінкам язика, щоб вони не зіпсували їхнє наріччя" [5, с. 80]. Можна згадати й хрестоматійну історію про викрадення сабіянок воїнами Ромула, у якій спочатку також йшлося про насильницьке захоплення жінок сусіднього племені, лише згодом оформлене у вигляді договору. Щось подібне зустрічаємо й в середньовічній традиції про походження піктів, згідно з якою перші представники цього етносу прибули до Британії з-за моря й, не маючи власних жінок, попросили дружин у місцевих скоттів, на що останні погодилися з певними умовами (Beda Ven. I. 1).

Наведені свідчення пояснюють, чому у варварському середовищі при зміні археологічних культур нерідко спостерігаються відмінності у поховальному обряді жіночої та чоловічої частини населення, при чому у низці випадків фіксуються й значні відмінності в антропологічному складі похованих жінок та чоловіків [3, с. 123; 7, с. 52]. Очевидно, саме знищенням певної частини автохтонного чоловічого населення при одночасному збереженні жінок пояснюється той факт, що поширення латенської культури у багатьох регіонах, яких торкнулися міграції кельтів, не зруйнувало континууму виробничих практик, пов'язаних з діяльністю жінок (зокрема, виготовлення ліпної кераміки). Однак, підкреслимо, що збереження цих практик не було рівнозначним збереженню етнічної ідентичності місцевого докельтського населення та його культури як цілісного явища. До того ж, в сучасній антропології матеріальну культуру прийнято розглядати як засіб адаптації населення до природно-кліматичних умов. Тому не дивно, що кельтськими переселенцями були сприйняті вироблені століттями механізми адаптації автохтонного

населення, тоді як деякі власні традиції матеріального виробництва були забуті.

Якщо на завойованих землях жінки розглядалися виключно як військова здобич, то у самому кельтському суспільстві міграції могли суттєво сприяти підвищенню соціального статусу жінки. Показовою у цьому відношенні є розповідь анонімного грецького автора про знатну галатку Ономаріс. Під час неврожаю одноплемінники Ономаріс прагнули залишити країну й з цією метою були готові довірити свої життя будь-кому, хто погодиться їх вести. Однак, оскільки жоден чоловік не виявив готовності очолити похід й забезпечити його своїм майном, це зробила Ономаріс, яка організувала переселення за Дунай і на завойованих землях правила як цариця [6, с. 576]. Дане повідомлення, серед іншого, проливає світло на мотиви, якими керувалися представники племінної знаті кельтів, й відповідальність за успіх переселення, яку вони поклали на себе.

Зростає статус жінки й на тих землях, які постачали партії мігрантів-чоловіків. Б. Арнольд помітила, що якщо у гальштатський період розкішні поховання належали майже виключно чоловікам, то у ранньолатенський час практично усі відомі багаті поховання є жіночими. Йдеться про такі визначні комплекси як Рейнхайм, Вальдальгесхайм, Шварценбах, Бад Дюркхейм, Кляйнаспергль, які власне й визначають ровиток усієї ранньолатенської епохи та її художнього стилю. На думку Б. Арнольд, жіноче поховання у Вікс, знамените знахідкою гігантського бронзового кратеру грецької роботи, також відображає дану тенденцію, адже здійснене воно було у фіналі гальштатської епохи, близько 480 р. до н. е. Багаті ранньолатенські поховання жінок містять важливі статусні предмети, зокрема, золоті торквеси, набори бронзового посуду, розкішні повозки, тобто усі ті речі, які раніше супроводжували у потойбічний світ пізньогальштатських вождів. Ранньолатенські жіночі поховання з соціально-потестарними атрибутами, на думку Б. Арнольд, свідчать про те, що в період участі великої кількості чоловіків у далеких походах, влада на їхній батьківщині перейшла до рук жінок аристократичного походження [11, р. 159-165].

Міграції та військові походи відкривали "соціальні ліфти" й для чоловіків, які брали у них участь, а згодом поверталися на батьківщину. Характерним прикладом репатріації вважається багате чоловіче поховання з Роденбаха (Рейнланд-Пфальц), датоване 420-350 гг. до н. е. Крім зброї й типових деталей кельтського костюму, комплекс містив етрусський бронзовий посуд й грецький канфар, що за умов переривання торгівельних контактів може бути інтерпретоване як результат повернення на батьківщину певного учасника середземноморських рейдів або найманця [11, р. 158].

Проведений аналіз засвідчує відповідність даних античних авторів щодо кельтських переселень на Балканах першої чверті III ст. до н. е. сучасним уявленням про міграції давнього населення. Розгортанню процесу переселення передував довготривалий період формування сприятливих для міграцій факторів внутрішнього

розвитку кельтських племен, а також накопичення інформації про країни Балканського півострова, яке здійснювалося невеликими групами кельтів, зокрема, найманцями. Міграційній активності кельтів сприяв пануючий у їхньому середовищі господарсько-культурний тип, у якому домінуючу роль відігравало розведення худоби. Пересування населення сприяли поживленню соціальної мобільності у середовищі кельтських племен. Континуїтет автохтонних традицій матеріального виробництва на колонізованих кельтами землях пояснюється збереженням на цих землях певної кількості місцевого населення, зокрема, жінок, а також засвоєнням мігрантами ефективних механізмів адаптації, вироблених тубільними культурами. Таким чином, на сьогоднішній день немає достатніх підстав для применшення значення кельтських міграцій як важливого чинника етнічної історії Балканського півострова у III ст. до н. е.

Список використаних джерел

1. Безрогов В.Г. Скотоводство в древней Ирландии // Вопросы истории. 1993. № 7. С. 174–175.
2. Гаврилюк Н.А., Тимченко Н.П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. – Киев, 1994. С. 22–45.
3. Галушко К.Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века. – Киев, 2005.
4. Клейн Л.С. Археологические признаки миграций // IX МКАЭН, Чикаго. Доклады советской делегации. – М., 1973.
5. Мабиногион: Легенды средневекового Уэльса / Пер. В.В. Эрлихмана. – М., 2002.
6. Полиэн. Стратегемы: Пер. с древнегреч. / Под ред. А.К. Нефедкина. – СПб., 2002.
7. Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності // Археологія. 2007. № 3. С. 47–57.
8. Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006.
9. Фалилеев А. И. Selecta Celto-Balcanica. – СПб., 2012.
10. Anthony D. Migration in archaeology: the baby and the bathwater // American anthropologist. 1990. Vol. 92(4). – P. 895–914.
11. Arnold B. 'Honorary males' or women of substance? Gender, status and power in Iron-Age Europe // Journal of European Archaeology. 1995. Vol. 3.2. – P. 153–168.
12. Bokonyi S. L'elevage // Les Celtes / Ed. S. Moscati. P., 2001. – P. 429–435.
13. Campbell D.R.J. The So-Called Galatae, Celts and Gauls Early Hellenistic Balkans and the Attack on Delphi in 280-279 BC. Diss. Leicester, 2009.
14. Collis J. The European Iron Age. L.; N. Y., 2003.
15. Cunliffe B. The Ancient Celts. Harmondsworth, 2000.
16. Dzino D. The Celts in Illyricum – Whoever they May Be: the hybridization and Construction of Identities in South-Eastern Europe in the Fourth and Third centuries BC // Opuscula archaeologica. 2007 (2008). No 31. P. 49–68.
17. James S. Exploring the World of the Celts. L., N. Y., 1993.
18. Keppie L. The making of the Roman army. From Republic to Empire. – L., 1998.
19. Kruta V. Les Celtes de la premiere expansion historique // Les Celtes / Ed. S. Moscati. – P. 195–213.
20. Kruta V. La grande storia dei Celti. La nascita, l'affermazione e la decadenza. Roma, 2009.
21. Roth J.P. The Logistics of the Roman Army at War (264 BC – 235 AD). – Leiden; Boston; Koln, 1999.
22. Schlette F. Kelten zwischen Alesia und Pergamon. – Leipzig; Jena; Berlin, 1976.
23. Tomaschitz K. Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung. – Wien, 2002.

Надійшла до редколегії 30.01.13

Г. Казакевич, канд. ист. наук., доц.
КНУ імени Тараса Шевченка, Київ

БАЛКАНСКИЕ ПОХОДЫ КЕЛЬТОВ 279-277 ГГ ДО Н.Э.: ВЗГЛЯД С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

В статье рассматриваются данные античных источников по кельтской нашествия на Балканы в первой четверти III в. до н. е. с позиции социальной антропологии. Особое внимание уделено логистике и пищевым практикам кельтского войска, социальным и этнодемографическим аспектам миграций древних кельтов.

Ключевые слова: древние кельты, миграции, балканские походы 279-277 гг. до н. э., социальная мобильность, гендерные роли, ассимиляция.

G. Kazakevich, Ph.D. in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE CELTIC INVASION OF THE BALKANS IN 279-277 BC FROM THE SOCIAL ANTHROPOLOGICAL POINT OF VIEW

The information of Classic sources concerning the Celtic invasion of Balkans is examined from the perspective of social anthropology. The special attention is paid to the logistics and diet practices of the Celtic warriors as well as social, ethnic and demographical aspects of the Iron Age Celtic migrations.
Key words: the Iron Age Celts, migrations, Balkan raids of 279-277 BC, social mobility, gender roles, assimilation.

УДК 323(73) : 331.57 "193" Ф. Рузвельт

О. Комаренко, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
М. Ключало, студ.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОГРАМИ ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ Ф. Д. РУЗВЕЛЬТА В 30-Х РР. ХХ СТ.

В статті розглянуті основні віхи становлення та еволюції програм громадських робіт в США в 30-х рр. ХХ ст. Проаналізована роль громадських робіт у розвитку американського суспільства за президентства Ф. Д. Рузвельта.

Ключові слова: США, Ф. Д. Рузвельт, американське суспільство, громадські роботи.

На сьогодні державна соціальна політика є ключовою ознакою розвитку будь-якого сучасного суспільства. При цьому програми громадських робіт займають важливе місце у системі заходів соціальної політики, оскільки вони організуються з метою забезпечення тимчасової зайнятості осіб, які опинились без роботи, та надання додаткової соціальної підтримки населенню.

На окрему увагу заслуговує досвід США в організації національних програм громадських робіт за президентства Ф. Д. Рузвельта в 30-х рр. ХХ ст., адже завдяки в тому числі й їх результативності, американське суспільство в цілому пододало кризові явища у сфері забезпечення роботою населення, що може слугувати прикладом і для України. З огляду на це, метою даного дослідження є аналіз становлення та розвитку рузвельтських програм громадських робіт в 30-х рр. ХХ ст.

Щодо висвітлення даної проблеми необхідно відмітити, що хоча внутрішньополітичний курс адміністрації Ф. Рузвельта, який здобув назву "Нового курсу", давно став об'єктом досліджень і дискусій як серед наукових кіл, так і серед громадськості, на сьогодні в зарубіжній та вітчизняній історіографії досліджені лише окремі аспекти проблеми розвитку програм громадських робіт 30-х рр. ХХ ст. Так, в праці американського дослідника А. Шлезингера-молодшого "Прихід Нового курсу 1933-1935 рр." проводиться думка про те, що загальнодержавні програми громадських робіт, організовані Рузвельтом в роки економічної депресії, були однією з головних складових урядової політики, яка врятувала демократичні традиції правління в Америці від можливої революції [11]. В такому ж контексті здобутки "Нового курсу" розглядаються і в праці політолога та історика Л. Харца "Ліберальна традиція в Америці", в якій можна простежити аналіз ідеологічних засад формування програм громадських робіт [19]. З принципово іншої позиції характеризує весь внутрішньополітичний курс Рузвельта сучасний історик-економіст Б. Фолсом в праці "Новий курс чи нечесна угода?", в якій, крім іншого, стверджується, що програми громадських робіт 30-х рр., зруйнувавши американські традиції державного невтручання в соціальну сферу та економіку, не виконали поставлених перед ними завдань, що врешті-решт, на його думку, призвело до продовження економічної кризи в США аж до 1939 р. [8]. До більш збалансованих праць, які намагаються врівноважити полярні думки, слід віднести праці Д. Тіндалла і Б. Шая, а також Т. Бейлі і Д. Кеннеді,

які у контексті дослідження американської історії певне місце відводять і програмам громадських робіт як складовій соціальної політики Рузвельта [1, 16].

В радянській історіографії президентству Ф. Рузвельта було присвячено багато праць, які відзначалися ідеологічною та політичною заангажованістю. Разом з тим, праця С. В. Іванова "Війна з бідністю" Рузвельта", яка була написана вже в період послаблення ідеологічного тиску, містить доволі вдалу, і до цього часу єдиною спробою на пострадянському просторі систематизовано проаналізувати програми громадських робіт рузвельтської адміністрації [13]. В свою чергу, в праці В. Л. Малькова "Новий курс в США. Соціальні рухи та соціальна політика" міститься детальний опис впливу боротьби найманих працівників за свої права на організацію державою громадських робіт [14]. Серед сучасних російських досліджень можна виділити праці М. Яковлева та А. Уткіна, в яких простежується вплив ініціатив самого Ф. Рузвельта на впровадження програм громадських робіт в США [17, 20], тоді як в українській історіографії дана проблема фактично не досліджується. Отже, за умов відсутності комплексного висвітлення у сучасній історіографії процесу становлення і розвитку програм громадських робіт за президентства Ф. Д. Рузвельта, розгляд даної проблеми є цілком обґрунтованим.

Перш за все потрібно зазначити, що для безробітних в США ще в 1791 р. було створено формулу виплати грошового утримання за виконання корисних робіт, яка приймалася лише на рівні штатів [13, С. 12]. З того часу майже півтора століття така програма відрізнялась місцевим характером та безсистемністю, оскільки безробіття в американському суспільстві довгий час вважалось наслідком персональних невдач, а не проблемою держави. За таких обставин, світова економічна криза, яка розпочалася в США в 1929 р., стала поштовхом до корінних змін у організації громадських робіт, адже безробіття було однією з головних проблем в Америці, коли Рузвельт став президентом. Бюро трудової статистики міністерства праці США підрахувало, що з 51 млн. робітників на початку 1933 р. більше 12 млн. чол. були безробітними, а в березні 1933 р. їх кількість збільшилась до рекордних 15 млн. чол. [2]. Отже, впровадження якісно нової програми громадських робіт, яка мала знизити рівень безробіття в країні, стало першочерговим завданням адміністрації Ф. Рузвельта, який з цього приводу зауважив в своїй інавгураційній промові:

"Країна потребує дій, і дій негайних...Наше найнагальніше завдання – повернути людям роботу" [9].

Першим кроком на шляху до впровадження державних програм громадських робіт в США стало створення Громадянського корпусу консервації природних ресурсів 31 березня 1933 р. Керівником програми корпусу, на яку було виділено 10 млн. дол., Рузвельт призначив Р. Фечнера, віце-президента Національної асоціації машиністів [5, Р. 4]. За цією програмою створювалась мережа робітничих таборів з військовою дисципліною, де безробітна молодь отримувала одяг, житло, харчування, медичне обслуговування та грошове утримання до 30 дол. на людину в місяць (з яких 25 дол. надсилося родині) [17, С. 113]. Учасники Громадянського корпусу за це протягом 6-ти місяців мали виконувати різні роботи, пов'язані з доглядом за лісами, заповідниками, ґрунтами та водними ресурсами, а також займатися військовою підготовкою.

Перший такий табір із символічною назвою "Рузвельт" було відкрито 7 квітня, а до липня 1933 р. їх вже нараховувалось 1463 [5, Р. 6-7]. Оскільки одним з завдань програми Громадянського корпусу було покращення стану навколишнього середовища країни, її учасниками було реалізовано чимало суспільно корисних проектів. Наприклад, ними було висаджено лісозахисну смугу від кордонів Канади до м. Абілена, штат Техас [18, С. 193]. Однак все ж головним у діяльності корпусу був соціальний аспект. З цього боку, слід зауважити, що Громадянський корпус щорічно залучав від 250 до 500 тис. безробітних до своїх громадських робіт. Окрім молоді, його програми розповсюджувались також на 14,5 тис. індіанців, 25 тис. лісничих та 25 тис. ветеранів Першої світової війни [13, С. 51].

В результаті майже за 10 років існування Громадянського корпусу через нього пройшло більше 3 млн. чол., а до управління системою всього було залучено 60 тис. офіцерів-резервістів [13, С. 51]. Звісно, охопiti всіх безробітних він не міг, до того ж більшість молодих людей по закінченні шестимісячного терміну роботи в таборах знову ставали безробітними. Проте американське суспільство цілком позитивно ставилося до Громадянського корпусу, адже його програми не тільки допомогли знизити рівень безробіття, а ще й покращили стан екології США [16, С. 625]. Отже, Громадянський корпус став першою і досить вдалою спробою уряду Рузвельта організувати громадські роботи на федеральному рівні.

Також паралельно з Громадянським корпусом організацією громадських робіт в США вже у 1933 р. почали займатися Адміністрація суспільних робіт та Адміністрація цивільних робіт. Відомий Закон про відновлення промисловості від 16 червня 1933 р., який по суті вводив систему державного регулювання промислового сектору в США в умовах кризи, передбачав, крім того, і впровадження громадських робіт за наступними напрямками: "а) будівництво, ремонт та покращення шосе, магістралей і громадських будівель; б) збереження природних ресурсів, включаючи очищення вод, запобігання ерозії ґрунту та паводків" [10]. Для виконання цього завдання було створено Адміністрацію суспільних робіт з початковим бюджетом в 3,3 млрд. дол., яку очолив міністр внутрішніх справ США Г. Ікес [4]. Дана Адміністрація не тільки організувала власну програму громадських робіт, а ще й фінансувала громадські роботи інших структурних органів. Наприклад, з її фондів виділялись кошти Управлінню гідроресурсів річки Теннессі, результатом діяльності якого особливо пишався Рузвельт [11, Р. 319]. До найвагоміших досягнень програми Адміністрації суспільних робіт відносять прокладення дороги вздовж гірських хребтів у штаті Вірджинія,

спорудження мосту Трібороу в Нью-Йорку (який з'єднав три райони), морської автомагістралі від Маямі до Кі-Вест у Флориді та метрополітену в Чикаго, створення авіаносців "Ентерпрайз" і "Йорктаун" [16, С. 627].

З іншого боку, прагнучи здійснювати тільки вагомі проекти, ця організація винаймала переважно приватних підприємців, а тому вона охоплювала порівняно невелику кількість безробітних (максимально 694 тис. чол. в 1934 р.) [13, С. 78]. Однак те, що Адміністрація суспільних робіт займалась будівництвом каналів, мостів, автомобільних доріг, житлових районів, лікарень, шкіл та університетів, стало показовим прикладом того, що програма громадських робіт має перш за все приносити суспільну користь, що значно нівелювало критику правих сил рузвельтівської системи громадських робіт 30-х рр. в США.

В свою чергу, Адміністрація цивільних робіт була створена в листопаді 1933 р. з ініціативи одного з найактивніших рузвельтівських соціальних реформаторів Г. Гопкінса. Її першочерговим завданням було залучити до громадських робіт якомога більшу кількість безробітних взимку 1933/1934 рр. Головною відмінністю цієї організації від Адміністрації суспільних робіт було те, що вона, перш за все, піклувалась про збільшення кількості осіб, яким надавалася робота, а не про результати виконаної ними роботи. Внаслідок цього, більшість запропонованих нею проектів не були коштовними й масштабними, через що її звинувачували в постійній практиці "згрібання листя", тобто виконанні непотрібної роботи [1]. Однак тут слід зауважити, що завдяки програмам громадських робіт Адміністрації цивільних робіт було реалізовано приблизно 400 тис. проектів таких, як будівництво доріг, шкіл, аеропортів, очищення парків та водних ресурсів [11, Р. 270]. Також в рамках цієї адміністрації вперше в США держава забезпечувала роботою людей творчої праці, у тому числі 3 тис. художників та письменників. Цю ініціативу особливо критикували противники Гопкінса, хоча вона займала всього 3% витрат Адміністрації цивільних робіт, на що він відповідав: "Вони також мають їсти, як і інші!" [18, С. 142].

Однак головним здобутком Адміністрації цивільних робіт було забезпечення роботою до 5 млн. чол. протягом 4 місяців її існування, що сприяло соціальній стабілізації в США [6, Р. 4]. Не дивлячись на пропозиції Гопкінса подовжити термін діяльності Адміністрації, через високу затратність (0,9 млрд. дол.) її ліквідували навесні 1934 р. Однак її позитивний досвід у організації програми громадських робіт з метою забезпечення великої кількості робочих місць було використано у наступних соціальних проектах адміністрації Рузвельта.

Отже, програми громадських робіт в перші роки президентства Рузвельта набули загальнодержавного рівня й сприяли стабілізації розвитку суспільства в умовах кризи. Проте в 1935 р. в США залишалось до 11 млн. безробітних, що вимагало подальшого удосконалення системи громадських робіт з боку держави [14, С. 96]. Необхідно також зазначити, що до цього часу вже була частково відроджена потужність американської економіки, і тому уряд Рузвельта мав обирати між відновленням докризового принципу невтручання держави в соціальну сферу, чого вимагала фінансова й промислова еліта, і поглибленням соціальних перетворень в США, у тому числі, і в сфері зайнятості населення [15, С. 239]. Показовою відповіддю Рузвельта на даний виклик стало формування в 1935 р. так званого "другого етапу "Нового курсу", що відобразилось у прийнятті революційних законів про соціальне забезпечення та про регулювання робітничих відносин ("Закон Вагнера"). Таке посилення соціальної складової у внутрішній політиці Рузвельта при наявності доволі великої кількості без-

робітних в США сприяло впровадженню й нової програми громадських робіт.

За таких умов 8 квітня 1935 р. був прийнятий Закон про асигнування на надзвичайну допомогу, який передбачав організацію громадських робіт за наступними принципами: 1) роботи мають бути корисними; 2) більшу частину витрат має становити оплата праці; 3) засоби, надані на проекти, мають швидко витратитися [18, с. 154-156]. Отже, ця програма громадських робіт мала поєднати здобутки Адміністрації суспільних робіт у створенні суспільно корисних проектів та Адміністрації цивільних робіт у суттєвому зниженні рівня безробіття в США. Рузвельт у радіозверненні від 28 квітня 1935 р. визначив за мету нової програми громадських робіт "забезпечення роботою чоловіків та жінок, які живуть на державні дотації" [7].

Керівництвом нової програми займалися Ф. Уокер, який очолював Відділ заявок та інформації, Г. Ікес, у віданні якого був Дорадчий комітет з розподілу фондів, і Г. Гопкінс, який став керівником нової Адміністрації розвитку громадських робіт [3]. Необхідно відзначити, що до компетенції Уокера та Ікеса входили розробки, обговорення та розрахунки організації нових громадських робіт, а Адміністрація Гопкінса реалізовувала нові проекти на практиці. Такий доволі громіздкий апарат Рузвельт створив для того, щоб поєднати прагнення Ікеса організувати громадські роботи з позицій бізнесмена, а Гопкінса – з позицій соціального адміністратора; Уокеру в цій справі відводилась роль арбітра [18, С. 168-169].

Беручи до уваги дані, наведені у підсумковому звіті Адміністрації, можна простежити, що доля жінок у її програмах складала 12-18%, афроамериканців – 16-20%, фермерів – 13,7% [6, Р. 24]. Таким чином, програми забезпечення роботою в межах цієї адміністрації надавались практично всім категоріям американського населення. В цілому ж можна стверджувати, що амбітні плани Рузвельта щодо організації ефективної програми громадських робіт були успішно реалізовані: адже з другої пол. 30-х рр. Адміністрація розвитку громадських робіт в середньому охоплювала до 3 млн. безробітних щорічно [6, Р. 24].

Необхідно звернути увагу й на те, що ця організація підтримувала життєвий рівень творчої інтелігенції, реалізуючи молодіжний, мистецький, театральний, музичний і літературний проекти [12]. Всього Адміністрація розвитку громадських робіт за період свого існування з 1935 по 1943 рр. виплатила більше 9 млрд. дол. за участь програмах громадських робіт, через що критики політики дефіциту бюджету визначали її діяльність як "ходіння по колу", бо, на їх погляд, вона стримувала економічне зростання та, відповідно, зростання загального добробуту населення [8, Р. 84]. Проте такі витрати були викликані високим рівнем безробіття в США і реально допомогли пережити скрутні часи до 9 млн. американців, що перетворило цю Адміністрацію на ключову організацію в системі громадських робіт за президентства Рузвельта.

Отже, програми громадських робіт в США впродовж 30-х рр. XX ст. зазнали кардинальної еволюції. Так, безробіття вперше в історії США в 1933 р. було визнано національною проблемою і, відповідно, були створені перші програми громадських робіт на федеральному рівні. Звичайно, вони ще були недосконалими, оскільки Громадянський корпус консервації природних ресурсів мав несистемний характер, а Адміністрація суспільних робіт не могла вирішити проблему

безробіття через залучення до своїх програм відносно обмеженої кількості робітників. Більш дієва у плані забезпечення роботою Адміністрація цивільних робіт існувала лише взимку 1933/1934 рр.

Тому створення Адміністрації розвитку громадських робіт в 1935 р. є всі підстави вважати найвищим досягненням в розвитку рузвельтівських програм боротьби з безробіттям, адже з другої половини 30-х рр. XX ст. саме вона на державному рівні гарантувала практично кожному безробітному американцю тимчасову роботу. Таким чином, за президентства Рузвельта була створена державна система громадських робіт в США, яка складалася з: 1. Громадянського корпусу, який через мережу робітничих таборів надавав тимчасові соціальні гарантії молоді; 2. Адміністрації суспільних робіт, за допомогою якої будувалися національно важливі об'єкти; 3. Адміністрації розвитку громадських робіт, яка, впроваджуючи суспільно корисні проекти, сприяла суттєвому зниженню рівня безробіття в США.

Підсумовуючи, треба відмітити, що хоча програми громадських робіт як складова внутрішньої політики Ф. Д. Рузвельта були амбітними і найкоштовнішими з усіх ініціатив "Нового курсу", вони безпосередньо сприяли виходу США з кризи та відновленню віри в себе і в свою державу мільйонів американців.

Список використаних джерел

1. Bailey T., Kennedy D. The American Pageant: A History of the Republic, Volume 2: Since 1865. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://books.google.com.ua>
2. Bernstein I. Americans in Depression and War. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://www.dol.gov/oasam/programs/history/chapter5.htm>
3. Executive Order Creating Machinery for the Works Progress Administration. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=15053>
4. Executive Order on Public Works Administration. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14671>
5. Fehner R. Pamphlet: Objectives and results of the Civilian Conservation Corps program. – Washington, 1938. – 36 p.
6. Final Report on the WPA Program 1935-1943. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1947.
7. Fireside Chats Of Franklin D. Roosevelt. On the Works Relief Program. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/042835.html>
8. Folsom B. Jr. New Deal Or Raw Deal: How FDR's Economic Legacy Has Damaged America. – New York: Simon and Schuster, 2009.
9. Inaugural Address of President Franklin D. Roosevelt. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.fdrlibrary.marist.edu/about/fdr/pdfs/inaug_33address.pdf
10. Franklin D. Roosevelt's Statement on the National Industrial Recovery Act. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/odnirast.html>
11. Schlesinger A. Jr. The Coming of the New Deal, 1933 – 1935. – New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2003.
12. Work Projects Administration (WPA) Cultural Projects. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документу: <http://www.loc.gov/rr/program/bib/newdeal>
13. Иванов С. В. "Война с бедностью" Ф. Д. Рузвельта: Социальные программы "нового курса" в США. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989.
14. Мальков В., Наджафов Д. Америка на перепутье. Очерк социально-политической истории "нового курса" в США. – М.: "Наука", 1967.
15. Согрин В.В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX века. – М.: Наука, 1995.
16. Тіндалл Д., Шай Д. Історія Америки (6те видання). – Львів: Літопис, 2010.
17. Уткін А. И. Рузвельт. – М.: Издательская корпорация "Логос", 2000.
18. Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидца. Т.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958.
19. Харц Л. Либеральная традиция в Америке. – М.: Издат. Группа "Прогресс", 1993. –
20. Яковлев Н. Н. Франклин Д. Рузвельт – человек и политик. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003.

Надійшла до редколегії 30.01.13

А. Комаренко, канд. ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ,
М. Ключало, студ.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОГРАММЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ РАБОТ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ АДМИНИСТРАЦИИ Ф. Д. РУЗВЕЛЬТА В 30-Х ГГ. XX СТ.

В статье рассмотрены основные этапы становления и эволюции программ общественных работ в США в 30-х гг. XX ст. Проанализирована роль общественных работ в развитии американского общества при президентстве Ф. Д. Рузвельта.

Ключевые слова: США, Ф. Д. Рузвельт, американское общество, общественные работы.

O. Komarenko, Ph.D. (History), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,
M. Klyukalo, Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PUBLIC WORKS PROGRAMS AS A COMPONENT OF FRANKLIN D. ROOSEVELT'S DOMESTIC POLICY IN THE 1930S

The article considers formation public works programs and its main stages of evolution in the USA during the 1930s. The role of public works in the development of American society under President F. Roosevelt is analyzed.

Key words: USA, F.D. Roosevelt, American society, public works.

УДК 930(477):39:061.22

Р. Конта, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАСНУВАННЯ "ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА" ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЕТНОЛОГІЧНИХ ЗДОБУТКІВ ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається питання заснування "Літературно-наукового вісника" та висвітлення на його сторінках розвитку української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, ЛНВ, "Літературно-науковий вісник".

Серед видань Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство) інформацію про стан розвитку етнографічної науки в цій організації можна знайти в "Літературно-науковому віснику" (далі – ЛНВ). Відомості про заснування даного друкованого органу містяться в XXI-ому томі "Записок НТШ", де в підрозділі "З Товариства" розглядалася діяльність Виділу (Президії НТШ) за вересень–грудень 1897 р. Рішенням Виділу від 22 жовтня та 3 листопада було прийнято два рішення, які доповнювали один одного та зводились до реформування часопису "Зоря" і створення ЛНВ [4, с. 1].

Ці рішення аргументувались тим, що часопис "Зоря" вже не задовольняв потреби українського читача, а тому його за пропозицією М. Грушевського було заплановано реорганізувати в "місячник, об'ємом вдвоє більший, що містив би в собі оригінальну та перекладну белетристику та огляд літературного та культурного життя Русинів і інших народів" [4, с. 5]. Основою для ЛНВ, крім часопису "Зоря", послужило також інше видання – "Житє і слово" [5, с. 9; 26, с. 233]. Причиною таких змін, на думку Л. Шологон, було те, що "часопис "Зоря" вимагав серйознішого підбору матеріалу та кращого редагування, а журнал "Житє і слово" мав небагато передплатників" [24, с. 93]. Тому об'єднання цих двох видань мало на меті створити новий якісно кращий та більш популярний періодичний друкований орган.

Новий журнал під назвою ЛНВ почав виходити з 1898 р. під колективною редакцією О. Борковського, М. Грушевського, О. Маковея та І. Франка. Автор замітки про діяльність НТШ, І. Кокорудз, висловлював свої сподівання щодо перспектив даного друкованого органу: "надіятися належить, що українсько-руська спільність, свідомо великої ваги такого видавництва в культурнім розвою народа, підопре сей "Вістник" многи-

сельною передплатою, бо лиш від того зависить єго розвій і дальше розширене" [4, с. 5–6].

Загалом в історії ЛНВ можна виділити декілька періодів, де критерієм виступає місце видання журналу: перший львівський період (січень 1898 – грудень 1906 рр.); київський період (січень 1907 – серпень 1914 рр.; липень 1917 – вересень 1919 рр.); другий львівський період (травень 1922 – липень 1932 рр.) та німецький період (1948–1849 рр.) [26, с. 233]. Деякі вчені окремо виділяють період 1933–1939 рр. в історії ЛНВ, коли цей журнал, хоча й виходив під редакторством Д. Донцова та під назвою "Вістник літератури, мистецтва, науки й громадського життя", але фактично продовжував попереднє видання [12, с. 3, 9–10; 25, с. VIII]. Крім відмінностей пов'язаних із місцем видання даного друкованого органу були і інші зміни, які впливали на висвітлення проблеми висвітлення розвитку української етнології в НТШ.

Спочатку (1898–1905 рр.) цей журнал був заснований як видання НТШ, але пізніше в 1905 р. він був переданий до "Українсько-руської видавничої спілки" та з 1907 р. почав виходити в Києві. Як зазначає Н. Кузіна, перенесення ЛНВ до Києва було зумовлено необхідністю подолання в національному розвитку негативного впливу державно-територіальної розмежованості та створенням умов для національного відродження на основі єдиної української ідеї [10, с. 14].

У контексті висвітлення поставленої нами проблеми нас цікавить саме перший львівський період існування ЛНВ, який майже повністю збігається з часом його видання як журналу НТШ. Цим і визначаються хронологічні межі нашого дослідження. Ключову роль у діяльності журналу в перший період відіграв І. Франко. Наступні ж організаційні пертурбації вплинули як на змістовне наповнення видання, так і на його структуру.

Під таким кутом зору ЛНВ аналізуються вперше. Зупинившись лише на дисертаційних дослідженнях стає помітно, що до останнього часу вчені, як правило, виділяли інші хронологічні межі та інші аспекти діяльності цього видання, де пріоритетним напрямком було вивчення ЛНВ крізь призму поширення ним ідей суспільно-політичного та культурно-просвітнього характеру, а також дане видання розглядалось як джерело формування суспільної думки [7; 11; 14; 23]. В окремих працях ЛНВ досліджується з позиції літературознавства та інших наук філологічного спрямування [3; 8]. Деякі дослідження стосуються журналу лише опосередковано [6] або вивчають його у вузькопрофільному напрямку ніяк не пов'язаному з розвитком етнології в НТШ [1].

Найбільшу цінність для нашого дослідження становить праця В. Шаповала під назвою "Літературно-науковий вістник" (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства", яка була видана в 2000 р. у Львові. Це фактично єдине дослідження, в якій міститься огляд етнографічних матеріалів, вміщених на сторінках ЛНВ, разом із досить вдалою спробою їх систематизації та аналізу. Крім того, в цьому дослідженні окремо можна виділити матеріали, що стосуються першого львівського періоду існування журналу. Відповідна інформація знаходиться у підрозділі "Генезис етнологічних і літературно-мистецьких процесів" [22, с. 29–55], хоча безпосередньо огляду етнографічних матеріалів присвячена лише половина підрозділу [22, с. 29–41]. Однак, праця В. Шаповала має власне тематичне спрямування та не виділяє аспекту історіографічного дослідження розвитку етнології в НТШ на сторінках ЛНВ. Разом з тим, деякі аналітичні узагальнення, які торкаються поставленої нами проблеми є досить ґрунтовними.

Якщо говорити про тематичне спрямування ЛНВ, то на відміну від інших друкованих органів НТШ, це видання було переважно літературного та суспільно-політичного напрямку, хоча, як помітно із самої назви журналу, окремим напрямком його редакційного політики було висвітлення наукових здобутків вчених. Але цей напрямок був більш популярного спрямування та зрахований на широкі маси. З іншого боку, ЛНВ читали багато людей, а не вузьке коло вчених-фахівців в окремих галузях знання і тому зазначене видання займає окрему нішу у формуваних знаннях про розвиток української етнології в НТШ.

Що стосується структури ЛНВ, то в контексті вирішення поставленої проблеми, найбільш цінним є розділ "Хроніка та бібліографія", а також окремі статті з інших розділів, які торкаються проблеми етнологічних досліджень в НТШ. Вказаний розділ поділявся на окремі тематичні підрозділи: "Літературні вісти і уваги", "Нові книжки", "З газет і журналів", "Персоналія", "З науки і штуки", "Із суспільного життя", "Від редакції". Ці підрозділи регулярно виділялися у розділі "Хроніка та бібліографія" першого львівського періоду існування ЛНВ, хоча і зазнавали певних невеликих модифікацій та змін у назві. У вказаному розділі містилася різного роду інформація про організаційну роботу НТШ, яка стосувалася етнографічних досліджень та подавався огляд етнологічних праць його членів.

Важливе значення для вирішення поставлених нами завдань має також підрозділ "Нові книжки", де розміщувалися дані про етнографічні праці членів НТШ разом з рецензіями на них, а також відповідні видання етнологічного характеру організації такі як: "Етнографічний збірник" та "Матеріали до українсько-руської етнології". У цьому підрозділі розглядалися також й інші видання Товариства, в яких можна було знайти інформацію про етнологічні дослідження в цій інституції, а саме: "Записки

НТШ" та "Хроніки НТШ". Відповідно і матеріали вміщені в інших підрозділах розділу "Хроніка та бібліографія", які торкаються проблеми розвитку української етнології в НТШ мають важливе значення в якості джерела до історіографічного дослідження розвитку етнології в Товаристві.

На сторінках ЛНВ саме в розділі "Хроніка і бібліографія" містяться найбільш цінні відомості з точки зору нашого дослідження. Особливо важливу інформацію дає підрозділ "З науки і штуки", де регулярно подавався огляд рішень керівних органів НТШ. У даному контексті ми можемо виокремити рішення Етнографічної комісії, історико-філософської та філологічної секції, де починаючи з 1901 р. різко збільшилася кількість матеріалів, які стосувалися різних сторін етнографічної діяльності членів Товариства, а саме: створення етнографічного музею; реферування та рецензування окремих етнографічних праць членів НТШ разом із вказівками на зміст цих досліджень; рекомендації до друку етнологічних праць та етнографічних збірок і т.д.

Серед подібного роду інформації зустрічаються також і особливо цінні відомості, що стосуються методології етнологічної роботи з вказівкою на розроблені членами Товариства програми по збиранню етнографічних матеріалів. Так, під час огляду статті М. Дикарева зазначається, що "у формі питань автор подає детальну програму для збирання відомостей про громади і збірки сільської молодіж: про вулицю, вечерниці досвітки та складки" [20, с. 69].

Таким чином, із загальної маси методологічних робіток завдяки публікаціям у ЛНВ можна було виділити програми по збиранню етнографічних матеріалів з окремих проблем, які цікавили читача та дозволяли потім ознайомитися з ними детально у вказаних виданнях. Крім того, як правило, подібного роду методологічні розробки забезпечувалися вступною теоретичною частиною, де пояснювалося бачення автором проблеми, що є предметом дослідження. Відповідно у програмі М. Дикарева, як зазначає оглядач, "автор висловлює свої погляди на порушену ним у програмі справу і на інші, що стоять із нею у зв'язи" [20, с. 69].

Якщо оцінювати ЛНВ комплексно в контексті поставленої нами проблеми, то тут варто погодитись з думкою В. Шаповала про те, що журнал активно підтримував дослідження етнографічної комісії НТШ [22, с. 35]. Про це свідчить велика кількість матеріалів про етнографічний напрямок роботи в Товаристві, що регулярно друкувалися на сторінках ЛНВ. Подібного роду інформація, зокрема, збірки етнографічних та фольклорних матеріалів, а також окремі етнологічні дослідження запобігали денационалізації українського народу та піднімали його освітньо-культурний рівень. Разом з тим на сторінках ЛНВ можна знайти узагальнену інформацію про обсяг видавничої діяльності в НТШ. Так, відповідно до статті І. Кривецького "Український видавничий рух в 1903 р." "перше найважливіше місце в видавничій продукції займає Наукове Тов. ім. Шевченка" [9, с. 122].

Враховуючи те, що важливим напрямком редакційної політики ЛНВ було висвітлення тогочасних суспільно-політичних проблем, то і багато інформації на сторінках цього видання стосувалося питань пов'язаних з українською мовою, проблемами освіти, політикою іноземних держав під владою яких знаходились українські землі і т.д. Але в процесі аналізу подібних проблем піднімалися також питання розвитку науки в НТШ і ставлення до цього окремих вчених, державних чи громадських діячів. Цікавою з цієї точки зору є огляд рецензії на працю Т. Флоринського "Малорусский язык и украинско-русский" літературний сепаратизм", що була вміщена у третьому номері "Етнографического обозре-

ния" за 1900 р. Тут наводиться велика цитата з вказаного видання з якою оглядач повністю погоджується, а саме: "ведуть ся приготування для отвореня "українсько-руської" академії наук ... видають ся твори по історії і етнографії...Борьбі проти того національного руху присвячена ціла брошура проф. Флоринського. Вона свідчить тільки про те, що люди наук бувають нераз незвичайно злими і шкідливими публіцистами як для народного діла, так і для самої науки" [9, с. 134].

Вказана цитата на сторінках ЛНВ з іншого журналу невідомого автора повинна була посилити ефект засудження такого типу поглядів на розвиток української науки, в тому числі і етнології, в НТШ. Це пояснюється перш за все тим, що несприйняття поглядів Т. Флоринського з боку вчених Товариства було б очікуваною природною реакцією на образ, але заперечення подібного роду закидів на адресу науковців Товариства з боку інших незаангажованих дослідників (не членів НТШ) повинно було сприяти формуванню позитивної суспільної думки читачів ЛНВ про розвиток науки в Товаристві, де важливе місце посідали етнографічні дослідження. Це був дієвий інструмент у боротьбі проти ворогів усього українського, які заперечували саму можливість існування української наукової інституції академічного характеру.

Особливістю ЛНВ як переважно публіцистичного, а не наукового видання було те, що окремі суто етнографічні праці членів НТШ розглядалися в ньому крізь призму суспільно-політичного життя українського народу, а не як дослідження, що визначали розвиток етнології як науки в межах Товариства. Це стосується, зокрема, і праці М. Грушевського "Спірні питання староруської етнографії" [2], основне значення якої, на думку В. Гнатюка, полягало у тому, що вона "вийшла в Росії в українській мові і нашою фонетичною правописом..." [21, с. 69–70]. Таким чином, В. Гнатюк взагалі не аналізував зміст цієї праці з точки зору розвитку етнографічної науки в Україні, що значно послаблює значення даної рецензії в контексті вирішення поставленої нами проблеми.

Як помітно з аналізу ЛНВ, етнографами Товариства велася системна робота по заохоченню до проведення етнографічних досліджень місцевою сільською інтелігенцією, до якої можна віднести переважно вчителів та священників, а також освічених молодих людей, які захоплювалися народознавчими пошуками.

Відповідно саме на цю цільову аудиторію переважно були розраховані регулярні заклики збирати етнографічні матеріали, що друкувалися на сторінках ЛНВ. У таких зверненнях подавалася не лише тематика досліджень, але й їх методика, яка відповідала тогочасним європейським стандартам. Причому ця інформація була досить деталізована і дозволяла виділити широке коло недосліджених проблем української етнології та надавала чіткі інструкції щодо прийомів фіксації етнографічних даних. Найбільше таких матеріалів на сторінках ЛНВ вміщено під авторством В. Гнатюка та І. Франка [15, с. 214–215; 16]. Як зазначає В. Шаповал "інтелектуально-організаційними зусиллями І. Франка та В. Гнатюка в журналі розпочато кампанію зі збирання народної творчості широким загалом людей" [22, с. 35].

Матеріали вміщені в ЛНВ свідчать про те, що крім активних етнологічних досліджень вчені НТШ намагалися налагодити наукові зв'язки з провідними тогочасними осередками етнографічної науки. Про наміри такого роду діяльності Товариства говорилося на сторінках журналу. Причому в даному питанні можна відзначити багатовекторність наукових інтересів вчених НТШ, які намагалися налагодити зв'язки як з європейськими етнографічними товариствами: Віденським етнографіч-

ним товариством (Zeitschrift für oest Volkskunde); шведським етнографічним видавництвом "Svenska Landtmälen"; Чеським науковим товариством у Празі (Česka společnost nauk), так і з відповідними російськими організаціями – археологічними товариствами в Петербурзі й Москві, "Обществом любителей естествознания, антропологии и этнографии" (м. Москва) та ін.

Одним з практичних проявів такої співпраці став обмін літературою між вказаними організаціями та НТШ, про що свідчать матеріали ЛНВ [17, с. 51]. Пізніше в журналі вміщалися як матеріали про наміри подальшої роботи у цьому напрямку [18, с. 143], так і друкувалися результати такої співпраці [19, с. 186]. Відповідно така інформація демонструє прагнення членів НТШ інтегруватися у світовий науковий простір, що в подальшому принесло свої позитивні результати.

Таким чином, починаючи із заснування ЛНВ проблема української етнографії в даному виданні займала важливе місце, оскільки вона дозволяла науково обґрунтувати окремішність українського народу, самобутність української культури та традицій. Це завдання на сторінках ЛНВ реалізовувалося шляхом огляду наукових збірок НТШ у галузі етнології, що включало огляд етнографічних збірок та етнологічних праць, які видавало Товариство, а також рецензій на ці дослідження з боку інших вчених. У ЛНВ можна знайти також відомості про етнографічні експедиції НТШ та організаційні моменти пов'язані з налагодженням широкомасштабних етнографічних досліджень українських земель, які за відсутності незалежної української держави були в цей час розділені між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською.

Список використаних джерел

1. Бутиріна М.В. Комунікативні фактори функціонування публіцистичних текстів (на матеріалі журналів "літературно-науковий вісник" і "питання філософії та психології") : Дис. ... канд. філологічних наук: 10.01.08 / М.В. Бутиріна – Дніпропетровськ, 2001.
2. Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії // Статті по славянознавству. – Вып. I. – СПб., 1904. – С. 305–321.
3. Гумений М. Публіцистика "Літературно-наукового вісника" (1898–1906) : Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1973.
4. 3 Товариства // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXI. – С. 1–20.
5. Канцелярук Б.И. Иван Франко – соредатор журналу "Літературно-науковий вісник" (1898–1906 г.) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1975.
6. Канцелярук Б.И. Иван Франко – співредактор журналу "Літературно-науковий вісник" (1898–1906 рр.) : Дис. ... канд. філолог. наук. / Канцелярук Б.И. – К., 1975.
7. Квіт С. М. Дмитро Донцов і "Літературно-науковий вісник" ("Вісник") на тлі розвитку української літератури і журналістики 20-х – 30-х років : Дис. ... доктор. філолог. наук: 10.01.08 / Квіт Сергій Миронович. – Київ, 2000.
8. Корбич Г.Г. Літературно-науковий вісник (1898–1906) і український літературний процес : Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02 / Корбич Галина Григорівна. – К., 1994.
9. Кревецький І. Український видавничий рух в 1903 р. // ЛНВ. – Львів, 1904. – Т. XXV. Кн. 1–3. – С. 121–133.
10. Кузіна Н.В. Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузіна Наталія Вікторівна. – К., 2003.
11. Кузіна Н.В. Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузіна Наталія Вікторівна. – К., 2002.
12. Леськова М.П. "Літературно-науковий вісник" як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20–40-і роки XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Леськова Майя Петрівна. – К., 1996.
13. Леськова М.П. "Літературно-науковий вісник" як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20–40-і роки XX ст.) : Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Леськова Майя Петрівна. – Київ, 1996.
14. Франко І., Гнатюк В. До збирачів етнографічних матеріалів // ЛНВ. – Львів, – 1904. – Т. XXVIII. – Кн. 10–12. – С. 214–217.
15. Франко І., Гнатюк В. Збирайте етнографічні матеріали! // ЛНВ. – Львів, – 1902. – Т. XVII. – Кн. 1. – С. 77–78.
16. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1898. – Т. III. – Кн. 7–9. – С. 49–56, 145–156, 201–204.
17. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. XI. – Кн. 7–9 – С. 61–80, 129–144, 204–216.

19. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. XII. – Кн. 2 – С. 183–191.
 20. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1901. – Т. XIII. – Кн. 4–6. – С. 55–76, 132–152, 209–228.
 21. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1905. – Т. XXIX. – Кн. 1–3. – С. 67–76, 138–152, 257–268.
 22. Шаповал Ю.Г. "Літературно-науковий вісник" (1898–1932 pp.): Творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000.
 23. Шептицька Т.Л. Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – початку 1930-х років (на матеріалі "Літературно-наукового вісника") : Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Шептицька Тетяна Леонідівна. – К., 2005.

24. Шологон Л.І. "Літературно-науковий вісник" (1898–1914 pp.) як джерело до вивчення національно-культурного життя українців Галичини // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія "Історія". – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14 – С. 93–101.
 25. Ясінський Б. Від упорядника // Літературно-науковий вісник: Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклад. Богдан Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000.
 26. Ясь О.В. Літературно-науковий вісник // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2009. – Т. 6: Ла-Мі. – С. 233–237.

Надійшла до редколегії 30.01.13

Р. Конта, канд. ист. наук, доц.
 КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВАНИЕ "ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНОГО ВЕСТНИКА" И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ОСВЕЩЕНИЯ ЭТНОЛОГИЧЕСКИХ ДОСТИЖЕНИЙ ЧЛЕНОВ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМ. ШЕВЧЕНКО

В статье рассматривается вопрос создания "Литературно-научного вестника" и освещение на его страницах развития украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко. Проанализирована структура данного печатного издания, характер размещенных в нем материалов и их содержание в контексте исследования деятельности членов Этнографической комиссии. Прослежены основные тенденции формирования научных знаний об этнологических достижениях членов указанной организации, а также значения "Литературно-научного вестника" как историографического источника к изучению поставленной проблемы. Прослежено как на страницах данного издания формировалось научное знание о развитии украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко. Выделены отдельные аспекты и направления, за которыми подавался обзор этнологической деятельности членов в "Литературно-научном вестнике" путем анализа соответствующих структурных подразделений указанного издания, где находилась информация, которая касалась поставленной автором проблемы. В частности, выделены такие аспекты как: деятельность Этнографической комиссии и ее печатных изданий; организация и проведение этнографических экспедиций; этнографические труды членов указанной организации и др. Отдельным источником анализа стали рецензии на этнографические труды членов Научного общества им. Шевченко.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, ЛНВ, "Литературно-научный вестник".

R. Konta, Ph.D. in History, Associate Prof.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE FOUNDATION OF "LITERARY-SCIENCE HERALD" AND ITS VALUE IN THE CONTEXT OF REVIEW OF ETHNOLOGIC ACHIEVEMENTS OF MEMBERS OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY.

An article deals with a problem of establishment of "Literary-science herald". It reveals the development of the Ukrainian ethnology in Shevchenko Scientific Society. The structure of this printing edition is analyzed in the context of research activity of Ethnographic commission members. The basic tendencies of forming of scientific knowledge about ethnologic achievements of members of the indicated organization are traced. The value of "Literary-science herald" as historiography source is examined. It is stated that on the pages of this edition scientific knowledge was formed about development of the Ukrainian ethnology in Shevchenko Scientific Society. Separate aspects and directions after which the review of ethnologic activity was given in to "Literary-science herald" by the analysis of the proper structural subdivisions of the indicated edition are selected where the contained information which touches the problem put an author was. In particular, such aspects are selected as: activity of the Ethnographic commission and its printing organs; organization and leadthrough of ethnographic expeditions; ethnographic workers of members of the organization.

Key words: Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, LNV, "Literary-science herald".

УДК 94(477) "1920/1923"

О. Купчик, канд. ист. наук, доц.
 КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ТОРГІВЕЛЬНА ДИПЛОМАТІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1923 РР.): ГОЛОВНІ ДІЙОВІ ОСОБИ

У статті визначено персональний, національний та партійний склад керівництва Управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при РНК УСРР на початку 1920-х років. З'ясовано їх освітній рівень й фахову підготовку, проаналізовано участь у суспільному й політичному житті, простежено життєвий і кар'єрний шлях. А також встановлено подальшу особисту долю в роки сталінізму.

Ключові слова: уповноважений, раднарком, наркомат, університет, репресії.

Одним з чинників, від якого залежить ефективне функціонування будь-якого державного органу, є належне кадрове забезпечення. Від нього залежить здатність державного органу оперативної й якісної виконати покладені на нього завдання. З такою проблемою в Україні зіткнулась радянська влада в період її утвердження на початку 1920-х років. Це стосувалось і також важливої сфери як зовнішні відносини, де фахівців тоді не вистачало особливо. Зважаючи, що уряд УСРР мав намір, долаючи міжнародну ізоляцію, налагоджувати з іноземними державами як офіційні політичні, так і торговельні відносини, проблему слід було вирішувати.

На той час в Україні була відсутня власна школа професійних дипломатів, у тому числі зовнішньоторговельних. Звичайно, що при прийомі на роботу до зовнішньоторговельного відомства УСРР перевага надавалась членам КП(б)У. Існуючий в складі Інституту зовнішніх зносин [1, с. 70] (діяв в Києві протягом 1920 – 1923 pp.) зовнішньоторговельний факультет лише розпочинав роботу, тому ще не міг забезпечити потреби НКЗТ УСРР у спеціалістах. На відміну від керівництва Народного комісаріату закордонних справ, номенклатура зовнішньоторговельного відомства УСРР ще не виступала предметом окремого наукового дослідження. Тому метою статті є з'ясувати особливий, національний і

партійний склад керівництва Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР на початку 1920-х років, їх освітній рівень, фахову підготовку, розвиток службової кар'єри й особисту долю.

Серед заснованих під час чергової спроби встановити в Україні радянську владу центральних органів влади був Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Його утворив раднарком УСРР постановою від 11 червня 1920 р. Це підтверджує гіпотезу про неспроможність РСФРР повністю централізувати владу в умовах громадянської війни, а також прагнення УСРР брати участь у зовнішніх, а саме економічних, взаєминах самостійно. Щоправда наркома зовнішньої торгівлі не призначили. Та після остаточного утвердження радянської влади в Україні восени 1920 р. вже 28 грудня цього ж року раднарком УСРР і РСФРР уклали "Робітничо-селянський договір". За ним Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР об'єднався шляхом приєднання з НКЗТ РСФРР. Той же надалі в Україні діяв через заснованого 17 березня 1921 р. Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР як одноособового центрального органу влади, для забезпечення виконанням яким функцій і завдань організовувалось Управління. Призначили й Уповноваженого.

У березні 1921 р. Уповноваженим НКЗТ РСФРР при РНК УСРР був призначений **Саммер Іван Адамович**. Народився він 3 (16) вересня 1870 р. у с. Очеретяна Кагарлицького р-ну Київської області. Із сім'ї міщан, естонського чи ірландського походження. У 1891 – 1895 рр. навчався на юридичному факультеті Університету Св. Володимира.

З 1896 р. працював у соціал-демократичних організаціях Полтави, Києва, Санкт-Петербургу. З 1897 р. – член РСДРП. Брав участь у підготовці І з'їзду РСДРП. В 1898 р. заарештований і засланий у Самарську губернію. У 1900 – 1903 рр. відбував заслання у Вологодській губернії: у Великому Устюзі (1900 – 1902 рр.) і Вологді (1902 – 1903 рр.).

Після заслання впродовж року проживав у Вологді, де працював завідувачем пенсійним відділом Вологодської губернської земської управи. У 1904 р. переїхав до Казані, де продовжив революційну діяльність. У 1904 – 1905 рр. – член Казанського комітету РСДРП, делегат III з'їзду РСДРП, обраний кандидатом в члени ЦК. З серпня 1905 р. – секретар Російського бюро ЦК. Учасник революції 1905 – 1907 рр. у Казані, Петербурзі, Москві. З грудня 1905 р. – член Об'єднаного ЦК РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907 р.) заочно обраний кандидатом в члени ЦК. В 1907 – 1908 рр. перебував у в'язниці, у 1909 – 1910 рр. – у засланні знову у Вологді. Після її відбуття залишився там проживати, працював помічником присяжного повіреного.

Після Лютневої революції 1917 р. член Вологодської Ради (з березня 1917 р.). Після встановлення радянської влади член (з грудня 1917 р.) губвиконкому, працював у ньому завідувачем фінансового відділу. На початку 1919 р. призначений головою губраднаргоосу. У травні 1919 р. переведений на роботу до Москви. Член колегії Наркомфіну і правління Центросоюзу. Наприкінці 1919 р. повернувся до Харкова. У 1920 – 1921 рр. – голова Українського Союзу споживчих товариств (Вукопспілка), уповноважений НКЗТ РСФРР при РНК УСРР

(1921 р.), член РНК УСРР і ВУЦВК. Помер 25 червня 1921 р. у Харкові [5, с. 46 – 50].

По смерті І. А. Саммера, Уповноваженим НКЗТ РСФРР при РНК УСРР був призначений **Брон Саул Григорович** (крайній з права). Він народився 25 січня 1887 р. у єврейській сім'ї в Одесі. Там закінчив гімназію. Вищу освіту почав здобувати у Київському комерційному інституті. Ймовірно, що революційну діяльність розпочав у студентські роки, через що був відрахований з вузу. Навчання змушений був продовжити за кордоном, зокрема у Німеччині, Франції і Швейцарії, де у Цюрихському університеті захистив докторську дисертацію з економіки, присвячену зовнішній торгівлі зерном. Вивчив французьку, німецьку й англійську мови, якими, в результаті, володів вільно. Вступив у ВКП(б). Впродовж 1921 – 1923 рр. працював уповноваженим НКЗТ РСФРР при РНК УСРР. Опісля утворення СРСР і централізації у зв'язку з цим влади, у 1924 р. тимчасово переведений на роботу у Народний комісаріат праці, а невдовзі призначений директором Роскомбанку, цього ж року перейменованого у Зовнішторгбанк СРСР. У 1925 – 1926 рр. – президент Експортхлібу (його попередником був перший нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л. Красін). З 1927 по 1930 рр. – голова правління радянсько-американської торгової компанії "Амторг" (Am Morg Trading Corporation), зареєстрованої у Нью-Йорку в 1924 р. зі статутним капіталом 1 млн. доларів. (Використовувалась ГРУ і ІНО ДПУ для прикриття резидентури).

Обіймаючи цю посаду уклав цілу низку, важливих для індустріалізації СРСР, угод з потужними підприємствами США. Зокрема угоду з компанією Г. Форда на будівництво автомобільного заводу у Нижньому Новгороді. А також компанією "Дженірал Електрик" на технічну допомогу в реалізації плану "ГОЕРЛО" і будівництво Дніпрогесу. У лютому 1930 р. у Детройті уклав угоду з архітектурно-будівельною фірмою Альберта Кана щодо будівництва у Харкові, Сталінграді й Челябінську тракторних заводів.

У статті "Big Red Buyer журнал Time в 23 вересня 1929 р. писав: "Саул Г. Брон, привітний, міцної тілобудови, талановитий фінансист, який прибув на "Мавританії". Він очолює комісію індустріальних лідерів, готових, за їх словами, витрачувати від імені Радянської Росії \$40 млн. на механізми й устаткування з метою модернізації сільського господарства. Саул Брон сказав: "Нашим головним завданням є виробництво тракторів і вантажівок для економічного розвитку нашої країни. Наше населення надто бідне, щоби думати про купівлю особистих автомобілів для задоволення".

У 1930 р. у Нью-Йорку (Liveright) була опублікована книга С. Брона "Soviet Economic Development and American Business", яка до сих пір зберігається у багатьох бібліотеках американських університетів і викорис-

товується дослідниками. Цитуючи книгу 9 червня 1930 р. у статті "Everybody's Red Business" ("Червоний бізнес для усіх"), журнал Time писав: "Логічний висновок Брона: США рано чи пізно, і скоріше за все раніше, здійснить повне дипломатичне визнання Радянської Росії, так як американські фабриканти й фінансисти починають розуміти, що тепер діючий потенціал радянсько-американської міжнародної торгівлі не може бути досягнутий з-за відсутності нормальних відносин".

В травні 1930 р. С. Брона призначили торгпредом СРСР у Великій Британії. З цим поєднував обов'язки голови торговельного товариства "Аркос" (Лондон, Велика Британія), яке за його керівництва також уклало важливі для Радянського Союзу економічні угоди з британськими підприємствами.

20 вересня 1931 р. відкликаний до Москви з призначенням Головою Торговельної палати СРСР і заступником наркома зовнішньої торгівлі СРСР. Але у 1934 чи 1935 рр. переведений на посаду заступника завідувача "ОГИЗ" (Объединение государственных книжно-журнальных издательств) при Наркоматі освіти СРСР.

Під час сталінських репресій 25 жовтня 1937 р. було заарештовано й С. Г. Брона. Військова колегія Верховного Суду СРСР за шпигунство терористичну діяльність, організацію замаху на життя Й. Сталіна 21 квітня 1938 р. засудила його до смертної кари. Розстріляний цього ж дня. Похований у містечку Комунарка (поблизу Бутово) Московської обл. Реабілітований Військовою Колегією Верховного Суду СРСР 25 квітня 1956 р. [7]. Драматичною і трагічною була доля і його близьких. Дружина Клара Азарівна – загинула у таборі на заслання в Казахстані. Дітей – Лева і Міріам вислали з Москви для поселення у передмісті Харкова. Син в результаті став видатним інженером, а донька померла невдовзі після реабілітації батька*.

З встановленням за Ризьким мирним договором (18 березня 1921 р.) дипломатичних і торговельних відносин з Польською республікою торговельним представником УСРР у Варшаві був призначений **Хургін Ісайя Якович** (до 1923 р.). Він народився у 1887 р. у м. Прилуки (тоді Київська губернія, нині Чернігівська обл.). Закінчив у м. Прилуках восьмикласну гімназію, фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира (1911 р.). З 18-ти років активний учасник революційного руху в Україні, зокрема різноманітних єврейських соціалістичних груп.

У 1905 р. став членом Об'єднаної Єврейської соціалістичної робітничої партії, а згодом і членом її Центрального Комітету. З 1917 р. – член Української Центральної Ради і Малої Ради. У 1918 р. вступив у "Бунд", член її ЦК. Обіймав різноманітні посади в органах влади: протягом 1917 – 1918 рр. товариш (заступник) міністра Генерального Секретаріату УНР з міжнародних справ (згодом міжнародних справ), а саме по єврейських справах. З 1918 р. – співробітник київського губвиконкому і виконкому Київської ради по лінії комунального господарства. Згодом член РКП(б), працював у Москві: завідувач відділом військових заготівель, співробітник єврейського відділу Наркомату у справах національностей. 29 квітня 1921 р. призначений у посольство УСРР у Польщі: спочатку радником торгпреда, а потім і торгпредом УСРР у цій країні. На початку 1923 р. відкликаний у розпорядження Наркомзовнішторгу РСФРР.

Згодом призначений директором американського відділу "Дерутри" – німецько-російського транспортного товариства з обмеженою відповідальністю, правління якого знаходилось у Гамбурзі, а відділення по багатьох

містах, у тому числі Нью-Йорку. Відправлений у відрядження до США як представник Совфрахта. Через те, що США не визнавали СРСР, той не міг направляти туди своїх офіційних представників. Через те не міг заснувати й торговельне представництво з усіма вигодами від цього. Тому І. Я. Хургіна вважали неофіційним торговельним представником СРСР в США.

У цей час І. Я. Хургін ставить перед СРСР питання про заснування в США єдиної організації, яка взяла б на себе функцію зв'язкової ланки між американським ринком і СРСР. "Считаю необходимым, – писав він з Нью-Йорку 24 серпня 1923 р., – создание нашей коммерческой организации, которая стояла бы в непосредственной связи с Москвой. Никакой опасности я для этого не вижу, и не вижу затруднений, какие нельзя было бы преодолеть на пути к осуществлению. Такую организацию нужно инкорпорировать здесь, снабдить ее делами и небольшими деньгами и дать ей постепенно развернуться, сосредоточивая на ней все американские коммерческие дела". Тому існування двох самостійних організацій, малоефективних, які конкурували б між собою і розпорозували б сили, необхідні для встановлення міцних зв'язків між двома країнами, Хургін вважав недоцільним.

1 червня 1923 р. І. Хургін телеграфував про прибуття до США. Впродовж 1924 – 1925 рр. – перший голова правління "Амторгу." 27 серпня 1925 р. разом з колишнім заступником голови Реввійськради (з 1924 р. голова правління тресту Моссуко) Е. Склянським втопився в озері Лонг Лейк селища Едіон біля Нью-Йорку. Належав до першого покоління більшовиків. Соратники відгукувались про нього як про коректну і розумну людину, виховану та освічену [4, с. 78].

Опісля підписання в травні 1921 р. протоколу про обмін торговельними представниками між УСРР і Чехо-Словацькою республікою торгпредом УСРР у Празі призначено **Новаковського Юду Соломоновича**. Після ж підписання подібного протоколу про обмін торговельними місіями 8 квітня 1922 р. між УСРР і Німецькою республікою Ю. С. Новаковський був призначений торгпредом УСРР у Берліні (до 1923 р.). Він народився у 1879 р. Член Єврейської соціалістичної робітничої партії (з 1903 р.). Член РКП(б) з 1919 р. Член ВЦВК I-го скликання. Міністр фінансів радянської УНР (1918 – 1919 рр.). Після цього Надзвичайний уповноважений з постачання армії Південного фронту. З 1920 р. – представник НКЗТ РСФРР при РНК УСРР Опісля почергово торгпред УСРР в Чехословаччині, Німеччині й Великій Британії (1921 – 1926 рр.). Звільнений "за небрежное отношение к государственным средствам и получение жалования из двух мест сверх установленного максимума". Звільнений з посади торгпреда із заборонаю працювати за кордоном. В 1927 р. заступник редактора журналу "Кооперативная жизнь". Згодом викладач економіки МГУ. Помер в Москві у 1933 р. [4, с. 77].

Після того як Ю. Новаковський перейшов працювати у торговельне представництво УСРР у Німеччині, торговельним представником УСРР у Празі був призначений **Ломовський Матвій Михайлович** (до 1923 рр.). Він народився у 1887 р. Член РСДРП в 1904 – 1905 рр., Єврейської соціалістичної робітничої партії (1905 – 1918 рр.), РКП(б) з 1919 р. Торговельний представник УСРР у Чехословаччині (1922 – 1923 рр.), торгпред СРСР у Чехословаччині (1923 – 1925 рр.), заступник торгпреда СРСР у Франції (1925 – 1928 рр.), заступник начальника управління закордонних операцій Наркомторгу СРСР. Помер у 1981 р. [4, с. 78].

З налагодженням в січні 1922 р. офіційних відносин між УСРР і Турецькою республікою торгпредом до Ан-

* Автор статті вдячний за надання деяких біографічних відомостей С.Г. Брона його двоюрідній внучці Соні Мельниковій-Рейч.

кари було призначено **Золотарьова Олександра Йосифовича**. Народився він в 1879 р. у м. Кіровську (але невідомо, в українському, російському чи білоруському містечку з такою назвою) у бідній єврейській родині. Закінчив юридичний факультет Московського університету. У 1898 р. за революційну діяльність висланий до Херсонської, а згодом до Полтавської губернії. У 1904 р. виїхав до Австро-Угорщини. Повернувшись у 1907 р., працював у профспілках. У 1915 – 1917 рр. – у єврейському бюро праці в Москві. Член Бунду. З липня 1917 р. від цієї партії увійшов до Центральної Ради, а також її президії – Малої Ради. У листопаді 1917 р. призначений емісаром УЦР до Одеси. Учасник I З'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України (грудень 1917 р., Київ). З січня 1918 р. державний контролер в уряді В. Винниченка. З кінця 1918 р. член РКП(б), співробітник Робітничо-селянської інспекції, Держконтролю УСРР. У 1922 р. – торгівельний представник УСРР у Туреччині. З 11 вересня цього ж року, за дорученням РНК УСРР, виконував обов'язки повноважного представника УСРР у Туреччині, до 1923 р. Згодом голова тресту "Експортбуд" Наркомату важкої промисловості СРСР. Репресований, розстріляний за участь в контрреволюційній терористичній організації 20 січня 1938 р. у с. Комунарівка Московської обл. Реабілітований 8 вересня 1956 р. [3].

Повноважним представником УСРР у справах господарського будівництва при РНК РСФРР на початку 1921 р. призначений **Полоз (Полозов) Михайло Миколайович**. Наприкінці цього року торгівельне представництво у радянській Росії було об'єднано з політичним і М. М. Полоз очолив новоутворене Повноважне представництво УСРР при РНК РСФРР.

Він народився 23 грудня 1891 р. у Харкові в сім'ї акцизного чиновника з дворян. Закінчив реальне училище. Навчався в Московському міському народному університеті імені Петра Шанявського (1910 – 1912 рр.) та Петровсько-Разумовській сільськогосподарській академії (1912 – 1915 рр.).

Під час Першої світової війни закінчив льотну школу (1915 р.) і в званні прапорщика воював на румунському фронті. Політичну діяльність розпочав ще у студентські роки. Вже у 1906 р. був членом Харківського союзу учнів соціал-революціонерів, а через два роки вперше заарештований. В 1917 р. в Українській Центральній Раді представляв Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). Був членом Українського військового генерального комітету і членом делегації УНР на Брестській мирній конференції (1918 р.). Під час наступу на Київ більшовицького війська Михайла Муравйова за зв'язки з більшовиками заарештований і засуджений до розстрілу, врятували козаки. Належав до лівих соці-

ал-революціонерів, після розколу УПСР – до боротьбистів, один з керівників УКП(б). Під час Гетьманату П. Скоропадського перебував у підпіллі, брав участь у підготовці анти-гетьманського повстання. Член КП(б)У з 1920 р. На партійній роботі працював в Харкові й Москві.

Обіймав посаду члена президії Уккранднаргоспу, голови адміністративно-фінансової комісії при раднаркомі УСРР, повноважного представника УСРР у Москві (1921 – 1923 рр.), голови Держплану УСРР (1923 – 1925 рр.), наркома фінансів УСРР (1925 – 1930 рр.), заступника голови бюджетної комісії ЦВК СРСР (1930 – 1934 рр.). 24 грудня 1927 р. на громадських засадах очолив Українських комітет охорони пам'яток природи.

12 січня 1934 р. заарештований органами ДПУ у Москві. Розслідування спочатку проводилось у Москві, потім у Харкові й Києві. 4 червня 1934 р. засуджений по справі Української військової організації до 10 років виправно-трудова таборів. 9 жовтня 1937 р. "особлива трійкою" НКВС засуджений до вищої міри покарання – розстрілу. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії (Росія). Реабілітований 8 березня 1957 р. [2, с. 656 – 657].

Водночас прикро, що не вдалося з'ясувати події життя і діяльності усіх торгівельних представників УСРР за кордоном. Перспективними у цьому напрямку залишаються біографії торгпредів УСРР у країнах Прибалтики (Брун) й Австрії (С. І. Деревянський).

Таким чином, у зовнішньоторговельному відомстві УСРР на початку 1920-х років працювало багато євреїв, з вищою освітою, колишніх членів Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії та Бунду (у той час як в НКЗС УСРР переважали колишні члени УПСР і УКП(б) [9, с. 166 – 185]). Більшість з них загинула у 1930-х роках під час сталінських репресій.

Список використаних джерел

1. Гайдуков Л. Ф. Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів: діалог з історією. 1918 – 1922 рр. / Гайдуков Леонід Федорович // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – Вип. 1. – С. 66 – 71.
2. Дорошко М. С. Полоз Михайло Миколайович // Українська дипломатична енциклопедія: В 2 т. / За ред. Губернського Л. В. – К., 2004. – Т.2. – С.656 – 657.
3. Золотарев Александр Иосифович. Списки репрессированных // mos.memo.rulshot_25.htm.
4. Зуль Борис. Письмо Сталину / Борис Зуль // Вопросы истории. – 2007. – Вып. 11. – С. 65 – 78.
5. Киевский университет сегодня / Авт. кол.: М. И. Белый и др. – К.: Вища школа; КГУ, 1984. – 102 с.
6. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду (1919 – 1923 рр.): між українською формою та радянським змістом / Купчик Олег Романович. – Тернопіль, 2011. – 264 с.
7. Саул Григорьевич Брон // <http://mohanes.livejournal.com/27389.html>.

Надійшла до редколегії 01.02.13

О. Купчик, канд. ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ТОРГОВАЯ ДИПЛОМАТИЯ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (1920 – 1923 ГГ.): ГЛАВНЫЕ ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА.

В статье определен персональный, национальный и партийный состав руководства Управления Уполномоченного Народного комиссариата внешней торговли РСФСР при СНК УССР в начале 1920-х годов. Выявлены их образовательный уровень и профессиональная подготовка, проанализировано участие в общественной и политической жизни, прослежен жизненный и карьерный путь. А также установлена дальнейшая личная судьба в годы сталинизма.

Ключевые слова: уполномоченный, наркомат, университет, репрессии.

О. Kupchuk, Ph.D. in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FOREIGN TRADE DIPLOMACY OF SOVIET UKRAINE (1920 – 1923): MAIN ACTIVE PERSONS.

National, personal and party composition leaders of Agent's Administration of Foreign Trade department of Russian SFSR by Government of Ukrainian SSR at beginning of 1920th are set in article. Their educational level and professional preparation are found out, participation in the public and political life is analysed, a vital and career's way are traced. And also the subsequent personal fate in the years of Stalinism is set.

Keywords: agent, radnarkom, narkomat, university, repressions.

УДК 930:378.4(430):378.091.8(=161.2)"16/18"

Т. Лисенко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

МАТРИКУЛИ НІМЕЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСВІТНІХ СТУДІЙ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ В НІМЕЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

У статті висвітлюється роль матрикул як джерела для висвітлення студій українських студентів в німецьких університетах в кінці XVII – на початку XIX століття.

Ключові слова: матрикули, німецькі університети, Просвітництво, козацька старшина, іматрикуляція, студентство.

Традиція української молоді завершувати освіту й поглиблювати свої знання в німецьких університетах має глибоке коріння і почала складатися ще з XVI ст., однак саме наприкінці XVII – на початку XVIII століття цей процес стає досить звичним явищем. Крім особистого впливу, студенти, повертаючись з німецьких університетів, привозили із собою багато протестантської літератури, яка розходилася серед місцевої шляхти, а також певною мірою й серед городян. Як констатував М. Любрович, відомий дослідник реформаційних рухів у Речі Посполитій, у XVI ст. "багато русинів і поляків з перемишльської та інших руських земель виховувалися у Віттенберзькому та інших університетах. Варто лише зазирнути до списку студентів Віттенберзького університету за 30-40-і рр., і відразу зустрічаєш багато прізвищ із позначенням: Ruthenus або ж Polonus ex Russia" [8, с. 74]. Поширення ідей Реформації, високий рівень науки й толерантність, характерні для університетів німецьких держав-князівств сприяли цьому. Так, наприкінці XVI ст. у Віттенберзі слухав лекції з філософії й богослов'я відомий представник Острозького освітнього центру Кирило Лукарис. Удосконалював свої знання в німецьких університетах і ректор Київської братської школи Мелетій Смотрицький [12, с. 22].

Кількість українських юнаків, котрі їхали на Захід за освітою з другої половини XVII до початку XX століття, була вражаючою, вона вимірювалася не одиницями і навіть не десятками і сьогодні могла б видаватися малоімовірною, коли б не підтверджувалась історичними документами: матрикулами і записами в уписних книгах. На цей "Drang nach Westen" українців звернув увагу й відомий німецький вчений академік Едуард Вінтер. У повоєнні роки він був ректором Галльського, а потім і Берлінського університетів, багато працював у їхніх архівах і мав змогу досліджувати цей процес документально.

До його висвітлення він звертається у своїх книгах "Візантія і Рим у боротьбі за Україну", "Папство і Русь", "Раннє Просвітництво". Зокрема, в останній із названих монографій, яка була видана в Берліні 1966 року, Вінтер не лише вперше докладно проаналізував цей феномен ідеологічного і філософського життя європейських народів, а й показав, що поняття "Раннього Просвітництва" вміщує в своєму об'ємі і Києво-Могилянську академію [16].

Аналізуючи історіографію з даного питання, слід зазначити, що питання висвітлення студій українських студентів в німецьких університетах частково висвітлено в працях Дзюби О. – дослідниці проблеми історії освіти, книгодрукування, культурних взаємин з країнами Центрально-Східної Європи [4]. Сучасна російська історіографія дослідження поїздок студентів до німецьких університетів та науково-культурних зв'язків Російської імперії з німецькими землями, представлена працями Андрєєва [1, 2]. Автор на основі даних з німецьких та російських архівів здійснює аналіз та інтерпретацію російсько-німецьких освітніх зв'язків.

Матрикули або книги упису до німецьких університетів досліджували Г. А. Нудьга, для якого навчання українських студентів в університетах було лише частиною

більш загального питання про їх освіту за кордоном, та Ігор Лоський, котрий вивчав це питання спеціально. Праця Лоського вийшла з Семінару української історії при Українському Науковому Інституті в Берліні [7, с. 99-100], [6, с. 326-329]. В 30-ті роки 20 ст. цим семінаром керував відомий вчений Д. І. Дорошенко, який переглянув і вніс корективи в текст доповіді Лоського.

Однак, комплексного дослідження, присвяченого студіям українських студентів в німецьких університетах на даний момент немає, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Повертаючись до питання студій в Німеччині, слід зазначити, що період XVIII-XIX ст. відзначається найбільшою кількістю українців, які прагнули продовжити навчання у Німеччині, де вони вивчали філософію, класичні мови, право, медицину. У Лейпцизькому університеті, приміром, продовжували освіту студенти Києво-Могилянської академії Г. Козицький і М.Мотоніс. Після повернення вони стали почесними членами Петербурзької академії наук. Багато українських студентів-медиків навчалися у Кілі. У другій половині XVIII ст. у Німеччині навчалось близько 134 українських студенти з Лівобережної України [5, с. 92]. "Німецькі вчені зазначали, що характерною рисою українця, на відміну від великороса, є любов до науки. У свідомості українця з Гетьманщини вкорінилося сприйняття науки як найвищої цінності, "паче золота й срібла", тому багато представників різних суспільних верств – козацької старшини, міщан, прагнули здобути високу освіту, не зупиняючись перед жодними труднощами. А для частини козацької старшини стало сімейною традицією відправляти своїх синів для завершення освіти до Німеччини" [5, с. 92]. Вихідці з України отримували вищу освіту також у Геттінгенському, Кенігсберзькому, Страсбурзькому університетах, а також університетах міст Галле, Єни, Бреслау, Данціга та ін.

Переходячи до характеристики матрикул, як джерела для виявлення українських студентів в німецьких університетах, слід звернутися до тлумачення самого терміну матрикул. У "Словнику іншомовних слів" записано, що термін "матрикул" походить (від лат. *matricula* – список): 1) офіційний список певних осіб; 2) у католицькій церкві список осіб церковної парафії, або доходів її та записи актів громадянського стану; 3) залікова книжка студента [10, с. 345]. У енциклопедичному словнику за редакцією Ф.О.Брокгауза та І.О.Ефрона зазначається, що матрикули – це письмові записи відомих осіб. Далі пояснюється, що в університетах, наприклад, це був список, до якого вносилися студенти після вступу, "...и свидетельство, которым эта иматрикуляция удостоверяется" [11, с. 812].

"Словарь современного русского литературного языка" подає два значення цього терміна. У першому випадку – це документ, що видавався студенту, вихованцю навчального закладу і слугував "для отметок о прохождении курса" [9, с. 709-710]. У другому значенні, знову ж таки, це – офіційний список осіб "...какого-либо сословия, общества, учреждения (напр. студентов университета), взносов, доходов и т.д." [9, с. 710].

"Толковый словарь великорусского языка" В.І.Далю тлумачить матрикулу, як виписку у вигляді свідоцтва, посвідчення; прийомний лист студента, свідоцтво на це звання. "...матрикулований студент – не простой или вольный слушатель, а принятый в это звание, по испытанию" [3, 498].

Загалом, якщо говорити про матрикули німецьких університетів, то вони являли собою рукописні книги (зошити), куди заносилися дані про всіх студентів, що вступали до певного університету. Первісне значення занесення в матрикули (імматрикуляції) сягало своїм корінням середньовічному уявленню про університет, як про привілейовану корпорацію, і означало прийняття в цю корпорацію за певний грошовий внесок нового члену, що отримував, таким чином, нові права та обов'язки, тобто "академічне громадянство". Тому, хоча в XVIII столітті ця процедура, вже практично повністю втративши попереднє значення, носила лише бюрократичний характер внесення плати за навчання, тим не менше бути вписаним в матрикули деяких університетів вважалось дуже почесним, хоча і дорогим задоволенням – розмір плати відрізнявся і залежав, в тому числі, від престижу університету.

Матрикули більшості німецьких університетів на даний момент опубліковані. Формуляри матрикул німецьких університетів зовнішньо схожі між собою, однак на різних хронологічних відрізках запису значно відрізнялися за ступенем детальності, тобто кількістю позицій, за якими студент зобов'язаний був повідомити про себе. В кожному записі обов'язково містилася дата іматрикуляції, ім'я і прізвище студента, а також ще один атрибут, що означав його походження – це могла бути вказівка на стан чи на країну, звідки він прийшов, чи на те і інше. Інші дані містились не завжди – серед них могли бути вік студента, факультет, на який він вступав, а також, чи навчався він раніше в інших університетах, якщо так, то чи мав він вже науковий ступінь. До кінця XVIII століття в різних матрикулах помітна тенденція до розширення формуляра запису: так, в університеті Галле, окрім обов'язкової вказівки імені, місця народження та факультету, на який вступав студент, записувалось також ім'я, місце проживання і рід занять батька чи іншого близького родича (тут часто згадувався його чин), а також університет, в якому студент побував до приїзду в Галле. Для ідентифікації студентів з України слугували такі дані: Kiovia-Russus, Charcovio Ucranicus, Ucraina-Russus та інші, хоча частіше зустрічався прямий переклад назв областей на латину чи німецьку мову – ex Russia parva (minore), Kleinrussland.

Окрім визначення родини українського студента, матрикули можуть містити дані і про його соціальний статус, а саме на приналежність до дворянського стану. Для цього існують дві ознаки: коли студент після свого імені пише nobilis, і "граматичний", коли перед прізвищем пишуться прикметники von (по-німецькі) чи de (на латині), обидва вказують на дворянство. Для титулованих прізвищ повний титул в матрикулах наводився обов'язково, і місто чи країна після нього зазвичай не писалися (тобто титул в даному випадку замінював походження), а щоб підкреслити значення титулованих студентів в університетській корпорації, для них навіть заводились інколи окремі матрикулярні книги, як це було в Страсбурзькому університеті чи Галле на початку XVIII століття. В той же час, відсутність в запису ознак, що вказували на дворянство, ще не свідчить про недворянське походження студента. З інших джерел ці відсутні в матрикулах дані можна доповнити. В тих матрикулах, де наводились дані про батька, такої необхідності звернення до додаткових джерел не виникало, і

студенти дворянського чи недворянського походження прослідковувались за ними безпосередньо.

Слід, однак, відмітити недоліки, які можна зустріти під час їхньої публікації, які стосуються перш за все написання прізвищ. Прізвища могли бути неправильно написані, при чому це не завжди провина німецьких публікаторів – в деяких університетах запис робив не сам студент, а чиновник університету. Маючи на руках списки українських студентів, складені за матрикулами, можна спробувати поєднати їх з іншими відомими даними про того чи іншого студента, що часто дає чудовий результат, що підтверджує достовірність мемуарів чи інших біографічних джерел, а інколи і суттєво їх уточнює.

Інколи буває навпаки – в біографії людини згадується німецький університет, де він слухав лекції, але в матрикулах його ім'я відсутнє. Насправді, історик зіштовхується тут з серйозним питанням: як співвідносились освітні подорожі, які були характерними для виховання дворянства у другій половині XVIII – на початку XIX століття, і власне навчання в європейському університеті; чи можливо їх повністю ототожнювати чи протиставляти один одному? Відмінність полягає в тому, що студентство означало вступ в певну корпорацію, що власне і фіксувалося в матрикулах університету, розуміючи довге перебування, справжнє навчання в ньому. В той же час освітня поїздка передбачала лише короткий ознайомчий візит в університет з відвідуванням декількох лекцій найбільш "модних" професорів. Це, звичайно, не віднімає можливості на протязі певного проміжку часу слухати лекції, не будучи прийнятим в студенти (хоча на це потрібен був дозвіл ректора університету), а з іншого боку далеко не всі студенти, записані в матрикулу, дійсно залишалися в університеті на довгий період.

Давні списки слухачів різних німецьких університетів дають нам багатий матеріал про те, як ідентифікували себе українські студенти в німецьких університетах. У реєстрах, зарахованих до середньовічних закладів з XVII століття, крім імені, ще додається по батькові та прізвище. Стосується це переважно студентів з Наддніпрянщини, з Лівобережної України і в окремих випадках з Волині. Хоча Україна, українські землі українські козаки в писемних пам'ятках Західної Європи і в списках студентів зустрічаються з XVI століття (можливо, й раніше), але прибулі з України записуються українцями тільки з XVI століття (очевидно, під впливом визвольної війни 1648 року), і найперше на такі нотатки зустрічаються в реєстрах університету Кенігсберга, а потім і в інших закладах. Дехто називає себе "козаком", або "старшиною", чи ще якимось, але пов'язує своє походження з козачим станом, з січовиками.

Матрикули різних німецьких університетів відрізнялися за деталізацією запису та інформацією, яку подавали про себе студенти. Так, Берлінський університет, заснований в 1810 році [15] подає наступну інформацію: (Дата | Ім'я | Місце народження | Факультет | Заняття батьків | В якому університеті навчався раніше (з 1820 року) | Дата відрахування з університету. Наприклад, 19.01.1831, Петро Григорійович Редкін, дворянин, Ромни, Ю., Петербург; 06.04.1833, Володимир Сергійович Печерін, дворянин, Київ, Ф., підполковник, Петербург, 24.05.1835.

Віттенберзький університет, заснований в 1502 році, зачинений в 1812, в 1817 об'єднаний з університетом Галле [13], подає наступну інформацію: (Дата | Ім'я | Місце народження | В якій академії навчався раніше). Наприклад, 25.09.1748, Каспар Дорумін, Золотоноша в Малоросії, в Галле; 14.10.1748, Федір Ніжинець, Полтава; 24.10.1748, Петро Іванович Симоновський, Ніжин в Малоросії, в Галле.

Лейпцизький університет, заснований в 1409 році [14], подає наступну інформацію: (Ім'я | Місце народження | Нація). До 1720 року день іматрикуляції не

вказувався, і відомий лише семестр. Всі українські студенти були записані в польську націю, тому далі її згадування упускається, з 1720 року: (Дата | Ім'я | Місце народження). З 1824 року: (Дата | Ім'я | Місце народження | Рік народження | Факультет | (з 1832 року): Дата видачі атестату при виході з університету). Наприклад, 29.03.1725, Peter Alexander Carl Friedrich Boettcher, дворянин, Київ.; 15.05.1749, Григорій Васильович Козицький, Київ; 15.05.1749, Микола Миколайович Мотоніс, Ніжин в Малоросії.

Записи велися латиною, лише з кінця XVIII століття в матрикулярних записках починає фігурувати німецька мова.

Таким чином, здійснивши аналіз матрикулярних записів, можна легко ідентифікувати вихідців з українських земель, за деякими записами, факультет, на якому навчався студент, а також його походження, що дозволяє охарактеризувати контингент вихідців з українських земель.

Окрім матрикул, архіви німецьких університетів можуть містити ряд додаткових даних про українських студентів. Слід відразу зазначити, що як таких "особистих справ" студентів в німецьких університетах XVIII – початку XIX століття не існувало, і це особливо ускладнює визначення часу виходу студента з університету. Лише у другій чверті XIX століття університети почали фіксувати в своїх архівах видачу студентам випускних посвідчень (Abgangzeugnisse). До цього атестат, який студент міг отримати у ректора, залишаючи університет, і в якому відмічались прослухані ним курси, професори, з якими він займався, і продемонстровані успіхи, існував в єдиному екземплярі і, природно, забирався студентом з собою. Декілька таких атестатів з німецьких університетів XVIII століття збереглося в особистих фондах, але більша частина їх втрачена.

Якщо говорити про військові втрати, то найбільше постраждали архіви університетів, що знаходились на сході Німеччини. Окрім втрат в університетах Берліна та Лейпцига до не відновлених втрат слід віднести практично повне знищення архіву Кенігсберзького університету.

Архів Гетінгенського університету, що також добре зберігся, не дивлячись на бомбардування і вимушену евакуацію в одну з соляних шахт Тюрингії, де він разом зі скарбами з університетської бібліотеки зміг пережити Другу світову війну, надає, мабуть, найкращі можливості для пошуку додаткових матеріалів про українських студентів. По-перше, в ньому зберігся довідник адрес гетінгенських студентів ("Logis-Verzeichniss der Studierenden in Göttingen", перші дані з 1765 року), згідно якого можна визначити до якого часу кожний з них займав свою квартиру, і відповідно визначити дату, коли він залишив університет. В кожному семестрі такі довідники друкувались університетом, і туди в алфавітному порядку заносились всі студенти, що навчалися на даний момент, зі вказівкою їхньої адреси, а також місця народження, факультету і часу вступу. В Галле такі довідники вперше почали писати ще в рукописному вигляді з середини XVIII століття, а друковані існують також з 20-х років XIX століття. Ці довідники дають і альтернативну матрикулам можливість пошуку українських студентів, однак об'єм пошуку за довідниками значно більший: адже кожне ім'я студента повторюється в них стільки разів, скільки семестрів він навчався в

університеті, а в матрикулах, як правило, зустрічається лише один раз [1, с. 112].

По-друге, оскільки однією з можливостей закінчення університету був захист в ньому дисертацій, гетінгенський архів містить каталогізований фонд Promotionsakten – протоколів захисту дисертацій, до яких часто додаються копії самих робіт. Слід зазначити, що далеко не у всіх університетських архівах Promotionsakten систематизовані і мають покажчики: інколи протоколи захистів знаходяться всередині справ відповідного факультету, і щоб їх знайти потрібно протягом тривалого часу переглядати факультетські справи, що робить пошук складним та неефективним.

Окрім показників та каталогів, в кожному університетському архіві існує фонд університетського суду. В ньому були зафіксовані всі негаразди, що траплялись зі студентами, котрі потрапляли під відання "академічних" (тобто університетських) законів. Перш за все це справи про дуелі і інші безчинства, винуватцями яких були студенти, а крім того, скарги, які приносили університету на студентів місцеві жителі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що аналіз матрикул як джерела для виявлення українських студентів в німецьких університетах, дозволяє стверджувати про культурні та інтелектуальні контакти української еліти з німецькими просвітницькими центрами та діячами. Ці контакти сприяли витворенню специфічного інтелектуального середовища, з характерною німецькою культурою Просвітництва, в якому відбувалося формування та виховання українських інтелектуалів.

Список використаних джерел

1. Андреев А. А. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века (монография). – М., 2005.
2. Андреев А. А. Русские студенты в немецких университетах XVIII – начала XIX века: опыт социального анализа (статья) // Социальная история. Ежегодник 2001/2002. – М., 2004.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: В 4 т. Т.2:И-О \ В.И.Даль. – М., 2003.
4. Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі, 2004. – №4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua.
5. Дзюба О. Українські студенти в німецьких університетах (XVIII ст.) // Діалог. – 2000. – № 1.
6. Лоський І. Українські студенти в Ростокі і Кілі // Записки чину Василія Великого.– Жовква, 1932. – Т. 4. – Вип. 1–2.
7. Лоський І. Українці на студіях у Німеччині в XVI–XVIII ст. // Записки НТШ. – 1931. – Т. 151.
8. Любич Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии. – Варшава, 1883;
9. Словарь современного русского литературного языка. – Т.6: Л. – М., 1957.
10. Словник іншомовних слів / уклад.: С.М.Морозов, Л.М.Шкаралуга. – К., 2000.
11. Энциклопедический словарь: [в 41 т. 82 полут.] / Издатель Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. – СПб., 1890-1904. – Т.18 [Полут.36]: Малолетство-Мейшагола. – 1896.
12. Яцишин М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті роки XX століття. – Луцьк, 1999.
13. Album Akademie Vitebergensis. Jüngere Reihe. T. 2. 1660-1710. T. 3 1710-1812/ Bearb. von Fritz Juntke. Halle, 1952, 1966.
14. Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig / Hrsg. von Georg Eler. Bd. 2. 1634-1709. Bd. 3. 1709-1809. Leipzig, 1909/ Universitätsarchiv Leipzig. Matrikel 1809-1850.
15. Humboldt-Universität zu Berlin, Universitätsarchiv. Matrikel (Album Civium Universitatis Litterarie Berolinensis): 1810-1826, 1826-1834, 1834-1842, 1842-1850.
16. Winter Eduard. Ketzerschicksale. Christlichen Denker aus neun Jahrhunderten. – Berlin: Union Verlag, 1979.

Надійшла до редколегії 01.02.13

Т. Лысенко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

МАТРИКУЛЫ НЕМЕЦКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТУДИЙ УКРАИНСКИХ СТУДЕНТОВ В НЕМЕЦКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ

В статье освещает роль матрикулов как источника для освещения студий украинских студентов в немецких университетах в конце XVII – в начале XIX века.

Ключевые слова: матрикулы, немецкие университеты, Просвещение, казацкая старшина, имматрикуляция, студенчество.

T. Lysenko, postgr.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MATRYKULS OF GERMAN UNIVERSITIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF EDUCATIONAL STUDIES OF UKRAINIAN STUDENTS AT GERMAN UNIVERSITIES

The article highlights the role of matryculs as the source for coverage the studies of Ukrainian students at German universities in the late XVII – early XIX century.

Keywords: matrykuls, German universities, Elucidative, cossack petty officer, immatrykulation, students.

УДК 94(=162.4):323.1 "18"

I. Малацай, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

МЕМОРАНДУМ СЛОВАЦЬКОГО НАРОДУ 1861 Р.

У статті досліджуються причини та передумови створення Меморандуму словацького народу 1861 р., як головного програмного документу словацького національного руху другої половини XIX ст.

Ключові слова: Словаччина, національний рух, Меморандум.

Після першої половини XIX ст., часу відносно стабільного розвитку Австрійської імперії, середина XIX ст. стала для неї часом випробувань. До погіршення фінансово-економічного та внутрішньополітичного становища додалася ще й поразка у війні з Італією 1859 р. Головним завданням у нових соціально-економічних та політичних умовах, що склалися на другу половину XIX ст., в імперії Габсбургів для міністра внутрішніх справ А.Баха (1849-1859) стало збереження австрійськими правлячими колами на чолі з імператором багатонаціональної монархії.

Лише після падіння "бахівського абсолютизму" активувалася боротьба угорців проти віденської влади, за повернення Угорщині становища, яке вона мала ще у першій половині XIX ст. і була позбавлена після революційних подій 1848-1849 років (самоврядування). Конфлікт між угорською політичною елітою й Габсбургами посилювався у 1861 році, і приводом для цього став розпуск угорських законодавчих зборів 7 листопада 1861 р. і "тимчасове" відновлення абсолютизму (1861-1865 рр. – "провізоріум Шмерлінга"). Всі ці події, і в першу чергу видання 20 жовтня 1860 р. федералістської конституції ("Жовтневий диплом") істотно вплинули і на словацьке суспільство.

Словацький національний рух на початку 60-х р. XIX ст. мав свої особливості. На чолі словацького національного руху в цей час постали Я. Францісці, Ш.Дакснер, В. Пауліні-Тотг, які обіймали адміністративні посади в органах місцевої влади в Угорщині [1, с. 261]

У слов'янських народів та румун Угорського королівства динаміка та інтенсивність національного руху залежала від багатьох чинників, одним із яких була соціальна приналежність. Суттєво відрізнявся характер національного руху народів, де переважало сільськогосподарське населення (словаки, серби, румуни), і народів, що мали чисельну буржуазію та шляхту (хорвати, словенці). Відмінність залежала також від державно-правових традицій та від можливості існування політичних або культурних об'єднань. На середину XIX ст. словаки не мали ні сприятливої соціальної структури суспільства, що унеможлиблювало спірання на неї у процесі національно-визвольної боротьби, ні державно-правової традиції, ні власної виборно-представницької установи (сейму). Таким чином, боротися за національну рівноправність вони могли, лише користуючись "природженим правом", на що вказував на початку 50-х рр. XIX ст. Л. Штур: "для відродження нашого суспільства, для того, щоб ми посіли чільне місце у світовій історії відповідно до наших сил та можливостей, ми маємо раз

і назавжди звільнитися від нестерпного чужого гніту і здобути державну самостійність. Адже у народу, який перебуває у рабстві, зв'язані руки, дух його пригнічений, і він завжди наражається на небезпеку рано чи пізно загинути. Окрім цього, кожен народ із утратою своєї політичної самостійності втрачає і честь. А той, хто завжди прислуговує іншим, безсилий скинути із себе ярмо – викликає неповагу з боку інших народно-правових осіб... А оскільки самостійність потрібна, насамперед, більшості слов'янських племен, то для нас вона є питанням національним, найважливішою справою" [10, с. 118].

У 60-ті рр. XIX ст. словацькі патріотичні кола починають приділяти більше уваги програмі і тактиці національного руху. У 1860 р. Ш. Дакснер пише брошуру "Голос із Словаччини", у якій він спираючись на історичні, господарські та культурні традиції, обґрунтував право на рівне становище словаків в Угорщині та визначив позиції, які в подальшому стали головними пунктами програми словацького національного руху [2, с. 231-232].

Сам текст "меморандуму" (як його назвав один із представників словацького національного руху М. Ференчик у листі до Й. Гурбана від 1 вересня 1860 р.) Ш. Дакснер написав у Великому Колпові. Відразу після написання "Голосу" Ш. Дакснер розповсюдив його серед своїх однодумців, запропонувавши їм ознайомитись і, можливо, щось додати. Текс було схвалено всіма читачами, підтвердженням чого була пропозиція М. Ференчика негайно видати "меморандум" і надіслати Й. Штрессмаєру (член імперської ради, уповноважений словаками представляти їх національні інтереси), яким він керувався б як програмою, наданою словацькими патріотами. На жаль, текст "Голосу зі Словаччини" вийшов друком із запізненням – лише у січні 1861 р. [3, с.304].

У вступі до словацького видання автор висловлював надію, що його "Голос" стан носієм словацького національного духу та свідомості у Словаччині. Він відокремлював терміни "мадьяр" та "угорець", пояснюючи, що словаки – це угорські слов'яни і теж вважаються "угорцями". "Вони заселяють гірський край королівства, мають притаманну лише їм етнографію, яка відрізняється від мадьярської". Далі він наголошував, що "любов до ближнього не зобов'язує бути залежним, але зобов'язує піклуватися про своє власне життя" [8, с. 348].

"Голос" був основним документом, на який у подальшому Ш. Дакснер спирався під час складання "Меморандуму словацького народу" 1861 р. Фактично "Голос зі Словаччини" був першим кроком на шляху формування словацьких вимог, які аж до 1914 р. слугували основою програми національного руху словаків. Ідея єдності

угорської держави й водночас відокремлення та самостійне існування словацької нації (як автономії) була вперше вписана в цій брошурі та впродовж наступних років залишалася незмінною. Проте, враховуючи особливості соціально-економічного та політичного життя словаків брошури було недостатньо для поживлення словацького національного руху.

Для згуртування та інформування про події, які відбувалися в країні й безпосередньо стосувалися словаків, необхідно було створити єдиний осередок, який відіграв би об'єднувальну-інформаційну роль. За відсутності політичної партії, яка конструктивно підходила б до пропагування позицій національного руху, таким осередком могла стати лише газета.

Після обговорення питань фінансування, обрання головного редактора, було вирішено видавати в Будапешті словацьку політичну газету "Пештбудинські відомості" двічі на тиждень під редакцією Я. Францисці [8, s. 351].

В умовах державно-правових змін устрою імперії газета перебувала під впливом особистих політичних поглядів Ш. Дакснера, розуміння словацького національного питання якого стало для Я. Францисці вказівником у процесі формування програмної лінії газети та цілей словацького національного руху [3, s. 302].

У першому номері довгоочікуваної словацької політичної газети були надруковані завдання, які ставили перед собою її засновники. У статті наголошувалося на необхідності вирішення національного питання, але в межах єдиної держави та неподільного угорського королівства. Зверталась також увага на те, що під час вирішення загальноімперських питань уряд повинен обов'язково враховувати й інтереси словаків у соціальному, національному, мовному та законодавчому аспектах. В одному із пунктів вказувалося на те, що словаки виступають за співпрацю з усіма слов'янськими народами монархії і що газета повідомлятиме про події у слов'янському світі й у такий спосіб зміцнюватиме загальноімперську єдність. В кінці статті Я. Францисці наголошував, що "Пештбудинські відомості" звертатимуть увагу та друкуватимуть матеріали, присвячені вирішенню питання освіти, розвитку словацької культури та господарства" [7, s. 7].

Заснування газети та завдання, які було поставлено перед нею як і "Голос із Словаччини" Ш. Дакснера, вказували на необхідність створення програми національного руху словаків. Останнім поштовхом, який прискорив процес доопрацювання тексту "Меморандуму словацького народу", стали вибори до угорських Державних зборів 1861 р. На його роботу поклали великі надії представники всіх національностей, що проживали у межах Угорщини. Це було перше зібрання після придушення революції 1848-1849 рр. В нових соціально-економічних та політичних умовах, які вимагали реорганізації державно-правових відносин, лідери словацького національного руху намагалися привернути увагу до вирішення національного питання.

Враховуючи особливість розвитку словацького суспільства та його менталітет потрібно підкреслити, що найактивніші представники словацького національного руху вбачали можливість досягнення рівноправності всіх народів Габсбурзької імперії лиш мирним шляхом, тобто прийняттям відповідних законів та постанов, для чого необхідно було отримати місця в законодавчому зібранні. На підтвердження є лист К. Черно до М.Гурбана у жовтні 1860 р., у якому зазначалося, що словаки не мають права відійти від "конституційного життя" й лише на законних підставах, борючись за місце в угорському сеймі, зможуть досягти бажаного [2 s. 87]. Вибори до угорського сейму не залишилися поза увагою словацьких прогресивних кіл. Однак представ-

ники словацького національного руху та словацьке населення в цілому не були до них підготовлені. Це визнавав і головний редактор "Пештбудинських відомостей" Я Францисці, який наголошував, що словаки не мають власної політичної програми, якою вони могли б керуватися під час виборів.

Наступним кроком, що сприяв прискоренню прийняття програми словацького національного руху, став запропонований Я.Францисці проект національних вимог. Це була пропозиція спільного вирішення національного питання словаків та угорських русинів, в якій зазначалися наступні вимоги:

- виділити територію Північної Угорщини з компактним проживанням словаків та русинів в окрему територіально-адміністративну одиницю, визначити їх південні кордони за етнічним принципом;
- визначити на означеній території за адміністративну мову всіх рівнів влади словацьку або русинську і щоб усі посади обіймали мешканці даної місцевості;
- на території проживання словаків і русинів дозволити автономну церковну організацію, а в школах увести навчання рідною мовою;
- дозволити заснування національно-культурних, літературних та наукових товариств й забезпечити їх державне фінансування;
- дозволити вільно скликати народні збори, сейми, при необхідності загальнонаціональні збори (для вирішення національно-культурних, освітянських, економічних та релігійних питань) [5, s. 10].

Програма була надіслана до угорського сейму та представлена для обговорення в словацькому та русинському прогресивному середовищі. Однак, ніякої відповіді не було отримано. Так само як і Ш. Дакснер, Я. Францисці зробив спробу сформулювати національну програму. Але запропонований ним варіант був більш схожим на вимоги населення Східної Словаччини [5, s. 11].

На початку 60-х рр. XIX ст. на сторінках словацьких газет і журналів починають з'являтися статті, в яких, по-важно, мова йшла про необхідність створення власної національної програми з метою координації спільних дій усіх патріотів словацького суспільства. Для того щоб документ, у якому були висловлені основні прагнення словацького населення, мав свою чинність та визнавався за загальнонаціональну програму, на думку більшості, його необхідно було схвалити на загальнонародних зборах за підтримки широких верств населення [5, s. 12].

Ідея про скликання словацьких національних зборів у словацькому середовищі з'являється ще на початку 1861 р. Саме зібрання відбувалося 6 та 7 червня 1861 р. м. Мартин за участі 1600 осіб, серед яких були вчителі, священики, адвокати, ремісники, землевласники, торгівці та селяни. Збори розпочалися у неділю вранці на площі біля протестантського собору по завершенню церковної служби. Першим із привітальною промовою виступив мартинський староста О. Кош, після чого було обрано президію та двох головуючих – Я. Францисці а М. Годжу. На урочистому зібранні було вирішено назвати цю подію "Словацькими національними зборами в Турчакському св. Мартині" [9, s. 208].

Головним питанням мартинських зборів було сформування вимог, які мали б визначити становище словаків, як рівноправного народу у складі Угорщини. Ш. Дакснером було запропоновано проект Меморандуму, який він підготував ще 20 березня 1861 р. Роблячи екскурс в історію, Ш.Дакснер підкреслював, що "що наша історія та народні повір'я свідчать про те, що ми є найдавнішими мешканцями на землях, оточеними Карпатами. Ще до приходу мадяр наші батьки цю землю називали своєю. З давніх здавен крім землеробства та торгівлі,

ми [словаки] мали державний устрій, який частково зберігся і до сьогодні у влаштуванні Угорщини. Наша свідомість підказує нам, що ми є таким ж народом, як і мадяри або будь-який інший народ цієї держави, і тому національна рівноправність та громадські свободи повинні бути закономірними, а не химерними. Ми не можемо мати менші права ніж будь-яка інша нація нашої держави" [5, s. 15].

Альтернативний проект був запропонований Й.Немешані, у майбутньому, представником поміркованої течії під назвою Нова школа. До того, як запропонувати цей документ у м. Мартині, його було схвалено на зібранні представників місцевої влади 2 червня 1861 р. у м. Ліптовський Мікулаш. Дана програма обмежувалася лиш вимогами у галузі освіти та мовній політиці. Частина учасників Словацького національного зібрання, яка підтримувала програму Й.Немешані, виступила проти утворення словацького "Округа" (територіально-адміністративна одиниця). Одним із перших був Я. Паларик, який разом із своїми однодумцем Л. Догнаним запропонував своє бачення вирішення словацького питання. Вони наголошували, що головним ворогом для словаків є не Угорщина, а віденська влада, проти якої словаки мають боротися разом з мадярами. Участь та перемога у цій боротьбі надасть змогу словакам автоматично отримати національну незалежність. Однак, переважна більшість учасників зібрання погодилася з текстом документа, запропонованим Ш. Дакснером [5, s. 17].

Документ, що отримав остаточну назву "Меморандум словацького народу 1861 р.", складався із чотирьох пунктів. Головною метою, яку ставили перед собою прибічники Меморандуму, було визнання словаків як окремої нації, що мало бути зафіксованим на законодавчому рівні. Так, у першому пункті було записано, що самобутність словацького народу та державність словацької мови має бути не лише визнаною, а й підкріплюватися законом та інаугураційним дипломом. Ця вимога виходила з необхідності визнання існування словацького народу та була спрямована проти концепції, яка визначала за "політичний" лише мадярський народ. У наступному пункті зазначалося про необхідність визнати землі, що були заселені словаками, окремою територіально-адміністративною одиницею держави під назвою "Округа". "Недостатньо визнати лише автохтонність, необхідно, щоб кожен народ був визнаний в тому територіальному просторі, яким його наділив Бог. До того ж буд недоречно, коли дізнавшись про твоє походження, співрозмовник не матиме уяви де саме знаходиться твоя батьківщина", – і далі: " для влади – визнання "Округа" буд вказувати на рівноправність словаків з іншими народами Угорщини, а використання в його межах словацької мови, в якості офіційної, підтверджуватиме існування громадянських свобод в країні" [4, s. 339-340].

Щодо мовного питання, як на думку авторів Меморандуму могло бути вирішним для словаків шляхом утворення "Округа", пропонувалося угорську мову залишити лише у якості дипломатичної, як "засіб взаємопорозуміння" не виключаючи при цьому використання інших мов. Також було запропоновано відмінити Статті 16 від 1791 р., Ст. 7 від 1792 р., Ст. 4 від 1805 р., Ст. 3 від 1836 р., Ст. 6 від 1840 р., Ст. 2 від 1844 р., Ст. 16 від 1848 р., які ущемляли права слов'янських народів в Угорщині [4, s.341].

Що до належного виховання та політичної підготовки словацької молоді, було запропоновано заснувати Юридичну академію у м. Банська Бистриця та відкрити кафедрі словацької мови та літератури у Пештському університеті, а також дозволити створювати літературні та наукові товариства "за підтримки державним коштом".

В останньому пункті програми словацького національного руху йшла мова про те, що словаки прагнуть вести свою боротьбу за "права, які вже мають мадяри" у союзі з рештою слов'янських народів (русинів, румунів, сербів і хорватів), які проживають у межах Угорського королівства. Ці рядки стали свідоцтвом присутності у словацьких патріотичних колах ідеї слов'янської єдності у боротьбі за національні права, яка згодом, наприкінці XIX ст., була втілена у створенні коаліції румунів, сербів та словаків.

Не зважаючи на досить сміливий характер вимог для народу, який довгий час не мав права голосу, у жодному із пунктів не було висунуто пропозицію відокремлення етнічно-словацьких земель у окрему державу. Навпаки, наприкінці тексту було зазначено: "ми за неподільну конституційну державу" [4, s. 343].

Ідея створення самостійної Словацької держави ще довгий час не хвилювала патріотично налаштованих представників словацького суспільства. Лише у XX ст. за нових умов розвитку світового суспільства з'явилися певні думки, щодо майбутнього існування словацького народу.

Ще одним питанням, яке викликало суперечки серед учасників мартинського зібрання стало – кому для розгляду подати Меморандум? Більшість на чолі з Я.Палариком, Я. Немешані, та Л. Догнаним запропонували надіслати його до Угорського сейму. Інша частина висловила за те, щоб документ було розглянуто і Угорським сеймом і імператором. Існувала й інша позиція: подати текст вимог лише до імператора. Але враховуючи той факт, що Відень вже один раз (у 1848 р.) зрадив словаків, більшістю голосів було вирішено надіслати Меморандум до Угорського сейму [9, s. 264].

Ще до передання Меморандуму дна розгляд до сейму, у країні розпочалася "антимеморандова акція". Вона була організована представниками помадярченого земанства, які заперечували, що петиція є виразником, прагнень словацької нації. Мотивація була такою, що учасники мартинських зборів не були делеговані та уповноваженими виступати від імені всього словацького народу і тому Меморандум є недійсним. Але очікуваного результату з боку влади дана акція не мала й лише надавала змогу ознайомитися з нею більшої кількості словацького населення.

Крім прийняття Меморандуму на зборах у м. Мартині було прийнято рішення про створення постійного національного комітету до якого увійшли 22 чол. серед яких були Ш.Дакснер, М. Гурбан, М. Мудронь та інші. Очолив комітет Я.Францисці. Вже 27 червня 1861 р. делегація із восьми чоловік на чолі з Я. Францисці вручила текст петиції словацького народу заступнику голови угорського сейму К. Тісі. Однак Меморандум словацького народу не був розглянутий на засіданнях сейму, що пояснюється незацікавленістю депутатів, та відсутністю словацьких представників у ньому, які б наполягли на цьому. До того ж, невдовзі Угорський сейм взагалі було розпущено [5, s. 19].

Після розпуску Угорського сейму, членами постійного національного комітету було вирішено надіслати Меморандум до імператора. Активним ініціатором даної пропозиції був Й.М. Гурбан, який ще у лютому 1861 р. запропонував створити Словацьку автономію, як складову частину Австрійської імперії.

3 грудня 1861 р. на засіданні комітету у м. Мартині було підготовлено текст петиції до імператора, який складався із двох документів під назвою "Звернення до імператора про видання закону на захист словацького народу" та Проект закону Про утворення самостійної Верхньоугорської Округи" [Див.: 4, s. 344-357].

За змістом Віденський меморандум був схожим на той, що було надіслано до Угорського сейму, але вже більш детальним. Так, у другому пункті зазначалося, що "Околіє" як складова частина Угорщини, має бути наділена власним національним представницьким органом влади та верховною судовою владою" [Див.: 2, s. 369-377].

У другому документі було детально виписане улаштування майбутньої словацької автономії. Насамперед перераховувалося шістнадцять округів, які мали увійти до складу "Округи". У параграфі 55 визначалася столиця, якою мало стати м. Банська Бистриця де б знаходився Верховний королівський суд та словацький сейм (Краєві збори). Також у Меморандумі наголошувалося на тому, що крім автономії у сфері освіти та культури словацька економіка також має отримати можливість самостійного розвитку, що було досить важливо, беручи до уваги рівень розвитку місцевого господарства [4, s. 356]. Віденський меморандум можна охарактеризувати як документ у якому мова йшла не лише про визнання словаків як самостійної нації, а й підготовчим проектом до відокремлення словацьких земель як самостійної територіально-адміністративної одиниці у складі імперії.

12 грудня 1861 р. делегація на чолі з Ш.Мойзесом вручила петицію імператору Францу Йосипу I. Розглядаючи Меморандум, члени намісницької ради звернули увагу лише на питання освіти та культури. Як наслідок, 21 серпня 1862 р. було дозволено заснувати словацькі гімназії та культурно-просвітницький осередок Матицю словацьку [6, с. 82-83]. У тогочасних умовах розвитку словацького суспільства Матиця словацька стала символом національного руху.

Слід відзначити, що активізація національно-політичного руху словацького народу, який у продовж багатьох століть знаходився у складі Угорського королівства була зумовлена загальноєвропейською тенденцією національних рухів, а особливо рухом угорської буржуазії за свої права. Загострення національного

питання на початку 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії, який був зумовлений економічними, політичними та соціальними чинниками, а також поживавленням національних рухів народів Центральної та Південно-Східної Європи підвів найбільш свідомих представників словацького національного руху до необхідності створення програми словацького національного руху. Результатом їхньої діяльності став Меморандум словацького народу 1861 р. який мав визначити становище словацького народу у багатонаціональній державі. Хоча документ за стилем викладення більше схожий на прохання, однак він став програмою, якою керувалися представники словацького національного руху. Спільний багатовіковий історичний розвиток угорського та словацького народів вплинув на формування основних політичних вимог словаків. Про це свідчить той факт, що хоча словаки і прагнули створити власну територіально-адміністративну одиницю, але лише у складі Угорщини, яка ва свою чергу була частиною Австрійської імперії.

Список використаних джерел

1. Гурбан-Ваянский С. Нынешнее положение словаков // Славянский ежегодник. Издание Киевского славянского общества. – 1884. – Вып. VI. – С. 248-267.
2. Dokumenty k slovenskemu národnemu hnutí v rokoch 1848-1914: V 3 zv. / – Bratislava, 1962. – 1972. Zv. – 1.
3. Dejiny Slovenska: V 6 zv. / Bratislava, 1992. – Zv.3.
4. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti / Čaplovič D., Beňko J., Marsina R. – Bratislava, 1998. – Zv.1.
5. Holotík L. Memorandum slovenského národa z r. 1861 // Historický časopis. – 1963. – R. 11, Č. 1. – S. 3-29.
6. Славянские матицы XIX век / Исламов Т.М., Лещиловская О.П., Ненашева З.С. Харчиева Г.Ю. / Под ред. Лещиловской О.П. – М., 1996.
7. Pešťbudínske vedomosti. – 1861. – 21 februar. – S. 7.
8. Polla B. Ku geneze Daxnerovho Hlasu zo Slovenska // Historické štúdie. – 1957. – R. 3. – S. 346-353.
9. Z prameňov národa. Na pamiatku 125-ho vyročia vzniku Memoranda slovenského národa 1861 r. – Martin, 1988.
10. Штур Л. Послание славянам с берегов Дуная. Славянство и мир будущего. – СПб. 1909.

Надійшла до редколегії 01.02.13

И. Малацай, канд. ист. наук, доц.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

МЕМОРАНДУМ СЛОВАЦЬКОГО НАРОДА 1861 Г.

В статье исследуются причины и предпосылки создания Меморандума словацкого народа 1861 г., как главного программного документа словацкого национального движения второй половины XIX в.

Ключевые слова: Словакия, национальное движение, Меморандум.

I. Malatsay, Ph.D. in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MEMORANDUM OF THE SLOVAK NATION IN 1861

This article investigates the causes and conditions create the Memorandum of the Slovak nation in 1861 as the main program document of the Slovak national movement in the second half of the nineteenth century.

Key words: Slovakia national movement Memorandum.

УДК 629.341:94(47).083:94(477)

С. Машкевич, д-р фіз.-мат. наук,
проф. наук. співроб.

Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України, Київ

ДО ІСТОРІЇ АВТОБУСНОГО СПОЛУЧЕННЯ В ДЕРЕВОЛЮЦІЙНОМУ КИЄВІ

Розглядається маловідомий епізод історії Києва – влаштування пасажирського автобусного сполучення в 1913-14 роках, що мало метою створення конкуренції трамваю та здешевлення приватного трамвайного підприємства напередодні його викупу містом.

Ключові слова: Київ, міський транспорт, автобус.

В історії київського громадського транспорту датою відкриття автобусного руху зазвичай вважається грудень 1925 року [16, с. 159]. Насправді автобусне сполу-

чення в Києві було вперше організовано 1913 року. Воно не набуло широкого розвитку, проіснувало всього півтора роки, й тому цей епізод залишився маловідо-

мим. Метою даної статті є опис та аналіз пов'язаних з цим подій. Основними джерелами є документи з фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО) і київська періодична преса 1910-1914 років.

Першим видом громадського транспорту в Києві стали омнібуси – пасажирські карети на кінній тязі, попередники автобусів. У січні 1878 року купець 1-ї гільдії Меєр Левін подав клопотання до міської управи з пропозицією організувати рух омнібусів [12, арк. 1]. Було дано дозвіл, і 17 (29) червня 1879 року омнібуси, місткістю близько двадцяти чоловік кожен, пішли від Олександрівської (Контрактової) до Бессарабської площі. Плата за проїзд становила 7 копійок вгору і 6 копійок вниз [32]. Підприємець мав намір відкрити й інші маршрути, зокрема, від Бессарабки до Єврейського базару (площі Перемоги), від Подолу на вокзал [12, арк. 4, 8]. Цим планам, однак, не судилося збутися. Рух омнібусів тривав протягом наступного, 1880 року (навесні цього року було складено проект правил проїзду в них [13]); однак восени того ж року огляд омнібусів показав, що останні знаходяться в незадовільному технічному й санітарному стані. Рух було закрито, а підприємця притягнуто до відповідальності [12, арк. 9-17; 29, с. 16].

Протягом наступних тридцяти років до ідеї безрейкового громадського транспорту в Києві майже не поверталися. Істотно вигідніше й економічніше, особливо при тодішньому стані міських вулиць, був рейковий транспорт. 1 (13) червня 1892 року на Олександрівському (Володимирському) узвозі, де дванадцятьма роками раніше ходили омнібуси, розпочався рух електричного трамвая. Подальший інтенсивний розвиток трамвайного руху був значною мірою обумовлений тим, що трамвай виявився вельми прибутковим підприємством. Трамвайна мережа належала акціонерному товариству Київської міської залізниці. У договорі 1889 року між засновником товариства інженером Амандом Струве й містом було передбачено можливість викупу підприємства містом через 25 років з моменту укладення договору, за суму, що дорівнювала подвоєному чистому доходу підприємства за останні п'ять років перед викупом [15, арк. 162в]. Отже, міська управа була зацікавлена, з одного боку, в тому, щоб викупити трамвай та отримувати надалі прибуток від його експлуатації – а з іншого боку, в тому, щоб напередодні викупу трамвай був якомога менше прибутковим. Це й стало основною мотивацією спроби організувати автобусний рух: влаштувати конкуренцію трамваю, аби зменшити його прибуток.

Строком можливого викупу був 1914 рік; створити альтернативу трамвайному підприємству бажано було кількома роками раніше. Нагода трапилася навесні 1910 року. Дехто А. Прейс, представник швейцарського товариства автомобілів і аеропланів, зробив пропозицію Київській міській управі – влаштувати експлуатацію в Києві автобусів, місткістю від 20 до 24 чоловік, на маршруті Олександрівська площа – міська дума – Фундуклеївська (Богдана Хмельницького) – вокзал, з інтервалом 10 хвилин і вартістю проїзду 5 копійок за кожному з трьох названих ділянок [28].

На початку червня 1910 міська управа обрала комісію для розроблення умов майбутньої концесії на влаштування автобусного руху, під головуванням барона Валерія Оргіс-Рутенберга, який тоді очолював міську залізничну комісію, що відповідала за трамвайні справи [24]. Майже відразу ж було порушено питання про зменшення автобусного тарифу: замість 5 коп. за кожен тарифну ділянку пропонувалося 4 коп. за першу й 3 коп. за кожен наступну. Це зробило б автобус трохи дешевшим за трамвай, проїзд в якому тоді коштував 5 коп. за

першу ділянку і 3 коп. за кожен наступну [21]. Приблизно через місяць новою комісією було складено список з семи автобусних маршрутів, що їх мало бути влаштовано до 1913 року. Траси всіх цих маршрутів фактично дублювали трамвайні лінії, що вже існували; таким чином, створювалася пряма конкуренція трамваю, чого місто й бажало [34]. 20 вересня (3 жовтня) 1910 року міська дума постановила укласти договір з Прейсом [7], і вже через два дні міський голова надіслав постанову думи київському губернатору з клопотанням про якнайшвидшу ухвалу, прямо вказавши на причину: "возможно скорое устройство автобусного движения представляется желательным не только в интересах городского населения, нуждающегося в удобном и дешевом сообщении, но и городской кассы, в виду предстоящего выкупа городской железной дороги" [6]. Однак проект Прейса так і не було реалізовано.

У березні 1911 року надійшла заява від фірми Луї Гейера з пропозицією здійснити проект на умовах, уже вироблених у договорі з Прейсом [3]. 26 квітня (9 травня) було підписано контракт на віддачу автобусної концесії цій фірмі. Перший маршрут планувався від Подолу до вокзалу, другий мав бути кільцевим, з'єднавши Хрещатик, Сінну (Львівську) площу, вокзал і Маріїнсько-Благовіщенську вулицю (Саксаганського) [1]. Згідно з контрактом, рух по першій лінії мав бути відкритий не пізніше ніж через півроку після підписання; проте до середини жовтня в Київ не було навіть доставлено жодного автобуса. Контракт було анульовано [2].

Наступною стала пропозиція берлінського акціонерного товариства N.A.G. (Neue Automobil-Gesellschaft) про організацію автобусного руху на половинних акціонерних засадах (одна половина підприємства мала належати товариству, друга – місту). Міська управа погодилася на це, з умовою, щоб товариство ні в якому разі не продавало свої акції особам, причетним до товариства Київської міської залізниці (все з тієї ж причини – автобусне підприємство мало стати конкурентом трамвайному) [26]. У грудні 1912 року була досягнута домовленість про експлуатацію пробної лінії від Царської (Європейської) площі до території Всеросійської виставки (нинішня територія спорткомплексу "Олімпійський") протягом літа 1913 року [25]. Але й цей проект залишився на папері.

На початку 1913 року стало очевидно, що з'явувати вирішення питання з автобусним сполученням затягує не можна. Наближався термін викупу трамвая, а на початку літа мала відкритися виставка, що віщувало додатковий пасажиропотік. Тоді було ухвалено, що автобусне підприємство буде повністю належати місту – у приватних фірм будуть тільки закуплені автобуси. Розглянувши декілька пропозицій, міська управа ухвалила придбати п'ять машин у фірми Бенц-Гаггенау [20]. Відповідний договір було укладено 9 (22) березня 1913 року. Кожен автобус, розрахований на 21 місць для сидіння й 6 для стояння, коштував місту 10 775 рублів. Четверть всієї суми мала бути виплачена негайно після приймання автобусів міською управою, залишок – розбитий на шість платежів, раз на три місяці. Гарантійний термін на машини становив один рік. Окремо фіксувалося: "Фирма ручается, что поставляемые автобусы будут исправно действовать на уклонах в 10% и что будут потреблять на пробеге 100 километров по ровной дороге бензина около 32 килограмм и масла около 5 килограмм, при условии правильного обращения с машиной и нормального сухого состояния улиц" [14, арк. 2-2в].

Примітно, що при обговоренні майбутніх маршрутів автобусів один з гласних міської думи, Н. В. Ковалевський, пропонував виключити з маршрутної мережі головну вулицю – Хрещатик, мотивуючи це таким чином:

"Наш город и в особенности такой центр, как Крещатик к сожалению не славится благоустройством воздуха, а в летнюю пору во время разгара асфальтовых работ распространяется такой смрад, что обывателям приходится затыкать носы и мне кажется несправедливым допустить, чтобы ко всем запахам присоединить бензинную копоть, которою неминуемо обдаст пешеходов пылящая машина с взобравшимися на нее двадцатью счастливыми седоками, говорю счастливыми, предполагая, что особенно в первое время места будут братья с боя" [14, арк. 20-20зв]. Однак було, звісно, ухвалено пустити автобуси по центральних вулицях, де очікувався максимальний пасажиропотік і де це дозволяв стан мостових. Запроєктували два маршрути: Олександрівська площа – виставка й Олександрівська площа – вокзал; вони поділялися, відповідно, на дві й три тарифних ділянки, при тарифі 10 коп. за першу ділянку й 5 коп. за кожну наступну [9]. Водночас було встановлено правила руху для самих автобусів – вони користувалися пріоритетом на один щабель нижче трамваїв, тож кінні та механічні екіпажі повинні були поступатися їм дорогою – й правила проїзду пасажирів в автобусах: окрім звичайних і для нашого часу положень про заборону проїзду в нетверезому стані, у брудному одязі, з багажем, що погано пахне, заборонялося входити в автобуси "дамам, не имеющим предохранительных наконечников на шляпных булавках" [27].

Нарешті, 1 (14) червня 1913 року (за збігом, рівно в 21-ту річницю пуску київського електричного трамвая) було відкрито рух двох автобусів за маршрутом Царська площа – виставка. Як повідомляли газети, "в течение всего дня автобусы ходили переполненными публикой" [30]. Основною ж перешкодою новому виду транспорту стали візники, що часто не бажали поступатися автобусам дорогою, незважаючи на вимогу правил. Менше ніж через тиждень відбулася перша аварія за участю автобуса: на розі Хрещатика та Прорізної візник Сергій Король ігнорував сигнали, не поступався дорогою і, нарешті, різко зупинив прольотку прямо перед автобусом № 2; шофер останнього негайно загальмував, але все ж таки не зумів уникнути зіткнення, в результаті якого автобус не зміг продовжувати рух [14, арк. 112, 114].

Завдяки гарному завантаженню автобусів, при 10-копійчаному тарифі, що вдвічі перевищував трамвайний, кожна з двох машин стала давати до 15 рублів чистого прибутку на добу [19]. Тому вже через кілька днів після відкриття руху було поставлено питання про зниження тарифу – в інтересах незаможної публіки та зважаючи на конкуренцію з трамваєм. 7 (20) червня міською управою було затверджено 5-копійчаний тариф до півдня, коли пасажиропотік був відносно невеликим [14, арк. 113-113зв]. З 15 (28) червня на лінію вийшло ще два автобуси – таким чином, рухомий склад досяг запланованої чисельності: чотири автобуси на маршрутах, п'ятий у резерві. До 18 червня (1 липня) було відкрито другий автобусний маршрут, від Царської площі до вокзалу [5]. 24 червня (7 липня) – ще раз переглянуто тарифи. Тепер проїзд від Царської площі до виставки коштував 5 копійок у будь-яку пору дня, а маршрут Царська площа – вокзал розбивався на дві тарифні ділянки, з тарифом по 5 копійок за кожну [14, арк. 163-164; 4]. Рекомендуючи це зниження тарифів, думська залізнична комісія (яка тепер відала й автобусним рухом) відзначала, що експлуатація автобусів в результаті, ймовірно, виявиться дещо збитковою – однак радила не зупинятися перед цим "в интересах населения и городского хозяйства" [14, арк. 163-164]. Тут знов-таки йшлося про конкуренцію з трамваєм. З тією ж метою на вокзальній лінії розклад автобусів було узгоджено з

розкладом прибуття дачних поїздів, тож автобуси швидко наповнювалися публікою, негайно рушали в путь, і пасажири діставались міста дещо швидше, ніж якби вони їхали трамваєм. Високий попит призвів до того, що кондуктори стали допускати наповнення машин понад норму. Одного разу, коли замість належних 24-26 пасажирів в автобус набилася понад 30, він насилу здолав підйом Безаківської вулицею [23].

Товариство Київської міської залізниці не залишило без уваги появу конкурента. Менш ніж через три тижні після пуску автобусів Товариство звернулося до міської управи, заявивши, що введення руху за маршрутом Царська площа – виставка порушує права Товариства згідно з договором останнього з містом. Відповідь управи (цілком справедлива) зводилася до того, що введення автобусного руху ніяк не суперечить згаданому договору. Товариство ще раз висловило було претензії – з приводу автобусів, які, розвертаючись на кінцевому пункті у виставки, обмежували рух трамваїв; у відповіді було роз'яснено, що монополія Товариства поширюється тільки на рейкову мережу на міських вулицях – але самі вулиці залишаються в спільному користуванні всього населення, й автобуси мають безумовне право маневрувати так, як необхідно [14, арк. 165, 167-167зв]. Шофери ж автобусів ставали щодалі сміливішими. У гонитві за прибутком почалося те, що кореспондент газети назвав "скаженою їздою" автобусів. Вони часто мчали з великою швидкістю, прагнучи підібрати пасажирів, що чекали трамвай на зупинках. 29 липня (11 серпня) на повороті Великої Васильківської, у Рогнідинської, у правого узбіччя вулиці рухалась підвода з дошками, лівіше її – візник, а посеред вулиці, по рейках – два вагони трамвая. За трамваями слідував автобус № 4. Шофер автобуса, бажючи обігнати всіх інших учасників руху, розвинув велику швидкість і спробував проскочити між візником і трамваями. Маневр не вдался, і машина зачепила візникові дροжки, порвавши на коні збрую і пошкодивши колесо дροжок; від самого автобуса відірвалися сходинки й впали на бруківку [8].

Подібний стиль водіння приніс матеріальні дивіденди. За серпень 1913 року автобуси, замість очікуваного збитку, дали невеликий прибуток (дохід склав 5864 руб. при витраті, включаючи амортизацію, 5502 руб.). Восени того ж року до маршрутів було внесено зміну. Вранці автобуси робили кілька рейсів від Царської площі до вокзалу; пасажирами цих рейсів були головним чином службовці установ Києва, що жили в дачних місцевостях і діставалися Києва поїздами. В інший час, до 11 години вечора, автобуси ходили від Царської площі до Миколаївського костюлю на Великій Васильківській. Весь цей маршрут становив одну ділянку й відповідно обходився пасажиру в 5 копійок, тоді як на трамваї така сама подорож коштувала 8 копійок (дві ділянки). Здавалося, що справа створення конкуренції трамваю успішно прогресує [17].

Однак на рубежі 1913-14 років виявилось, що перспективи автобусного підприємства ніяк не безхмарні. Ще в жовтні почалися проблеми з фірмою Бенц-Гагенау, яка не виконала вимог міста про виправлення в автобусах (що знаходилися ще на гарантії) деяких дефектів і про поставку запасних частин; у відповідь місто затримало черговий платіж фірмі [18]. При складанні кошторису експлуатації автобусів на 1914 рік було заплановано величезний збиток (близько 55 тис. руб. доходу при майже 119 тис. руб. витрат, до яких входила повна амортизація автобусів) [10]. Наприкінці лютого 1914 року в думській комісії обговорювалося питання про поломку рами одного з автобусів. Було вирішено вимагати від фірми-виробника заміни рами, і разом з тим констатова-

но, що поломка, на думку експертів, має причиною слабкість конструкції, тож найближчим часом слід очікувати таких самих поломок рам і в інших машинах [11].

У жовтні того ж року в газетній замітці було відверто заявлено: "Главной целью введения автобусного сообщения было подорвать, хотя отчасти, доходность некоторых главных трамвайных линий, в тех видах, чтобы соответственно понизить выкупную стоимость трамвайного предприятия. Зато эта, как констатировано городским управлением, положительных результатов не дала. Автобусное сообщение, почти совершенно не отразившееся на интенсивности трамвайного движения, в сторону его уменьшения, тем не менее ввело городское управление в значительные убытки. В связи с предстоящим с 1 ноября тек. года выкупом г. Киевом трамвайного предприятия, дальнейшего существования автобусного движения является уже совершенно бесцельным" [22].

Викуп трамвайного підприємства, з інших причин, так ніколи і не відбувся. Долю ж автобусного підприємства було остаточно вирішено після того, як в ніч на 30 листопада (13 грудня) автобус № 1 згорів. Причиною було загоряння бензину в карбюраторі. Це сталося на розі Маріїнсько-Благовіщенської та Кузнечної (Горького) вулиць – на щастя, по дорозі в парк, уже без пасажирів. Водій, механік і кондуктор автобуса ледь встигли врятуватися [33]. У середині грудня (за старим стилем) міська управа зробила розпорядження про припинення автобусного руху. З чотирьох автобусів, що залишилися, два було згодом переобладнано в пожежні машини й включено до складу обозу Старокиївського пожежного відділення, а ще один деякий час перевозив поранених і медичний персонал [31]. Автобусний рух в Києві було знову відкрито лише за радянської влади, у 1925 році – причому перший маршрут пролягав тією самою трасою, що й дванадцятьма роками раніше (між нинішніми Європейською площею та вулицею Саксаганського).

Отже, основним мотивом введення пасажирського автобусного сполучення в Києві влітку 1913 року було створення конкуренції трамвайному підприємству, з метою зниження його викупної вартості та отримання таким шляхом вигоди для міста. Ця мета не була досягнута, і, зважаючи на збитковість, автобусний рух припинився наприкінці 1914 року, проіснувавши, таким чином, трохи більш ніж півтора роки.

Список використаних джерел

1. Автобусная концессия // Киевская мысль. – 1911. – 28 апреля.
2. Автобусная концессия // Киевская мысль. – 1911. – 18 октября.
3. Автобусное движение // Киевская мысль. – 1911. – 9 марта.
4. Автобусное движение // Киевская мысль. – 1913. – 27 июня.
5. Автобусное сообщение // Киевская мысль. – 1913. – 18 июня.
6. Автобусное сообщение и автотаксометры // Киевлянин. – 1910. – 22 сентября.
7. Автобусное сообщение и автотаксометры в Киеве // Киевлянин. – 1910. – 21 сентября.
8. Бешенная езда автобусов // Киевлянин. – 1913. – 30 июля.
9. В городской железнодорожной комиссии // Киевлянин. – 1913. – 10 апреля.
10. В городской железнодорожной комиссии // Киевлянин. – 1913. – 20 ноября.
11. В городской железнодорожной комиссии // Киевлянин. – 1914. – 2 марта.
12. Державний архів міста Києва (ДАК). – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 672.
13. ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 776.
14. ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 155.
15. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45.
16. История Киева (в 3-х томах). – Т. 3, кн. 1. – К., Наукова Думка, 1985. – 496 с.
17. К автобусному движению // Киевлянин. – 1913. – 17 ноября.
18. К автобусному движению в Киеве // Киевлянин. – 1913. – 11 октября.
19. К автобусному сообщению в Киеве // Киевлянин. – 1913. – 7 июня.
20. К введению в Киеве автобусного сообщения // Киевлянин. – 1913. – 28 февраля.
21. К вопросу о введении в Киеве автобусного движения // Киевлянин. – 1910. – 4 июня.
22. К дальнейшей судьбе автобусного движения в г. Киеве // Киевлянин. – 1914. – 10 октября.
23. К движению городских автобусов // Киевлянин. – 1913. – 29 июня.
24. К устройству автобусного движения в Киеве // Киевлянин. – 1910. – 1 июня.
25. К устройству в Киеве автобусного движения // Киевлянин. – 1912. – 16 декабря.
26. К устройству в Киеве автобусного сообщения // Киевлянин. – 1912. – 10 января.
27. К устройству в Киеве автобусного сообщения // Киевлянин. – 1913. – 1 мая.
28. К устройству в Киеве правильного омнибусно-автомобильного сообщения // Киевлянин. – 1910. – 5 марта.
29. Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – 160 с.
30. Начало автобусного движения в Киеве // Киевлянин. – 1913. – 2 июня.
31. Прекращение автобусного движения // Киевлянин. – 1914. – 16 декабря.
32. С 17-го июня по Крещатику и Александровской улице началось движение омнибусов // Киевлянин. – 1879. – 23 июня.
33. Сгоревший городской автобус // Киевлянин. – 1914. – 1 декабря.
34. Условия введения автобусного сообщения в Киеве // Киевлянин. – 1910. – 22 июня.

Надійшла до редколегії 01.02.13

С. Машкевич, д-р физ.-мат. наук, ведущий науч. сотр. Института теоретической физики им. Боголюбова НАН Украины, Киев

К ИСТОРИИ АВТОБУСНОГО СООБЩЕНИЯ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КИЕВЕ

Рассматривается малоизвестный эпизод истории Киева – устройство пассажирского автобусного сообщения в 1913-14 годах. Основной целью было создать конкуренцию частному трамвайному предприятию, тем самым снизить его прибыль и соответственно цену, в преддверии его выкупа городом.

Ключевые слова: Киев, городской транспорт, автобус.

S. Mashkevich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Senior Research Fellow, Bogolyubov's Institute of Theoretical Physics of Ukrainian NAS, Kyiv

ON THE HISTORY OF BUS SERVICE IN PRE-REVOLUTIONARY KIEV

The article is dedicated to an unfamiliar episode of Kiev history – passenger bus service which existed in that city in 1913-14. The main motivation was to provide competition for the private tram enterprise, thereby reducing its profit and bringing down its price pending its buyout by the city.

Keywords: Kiev, public transportation, bus.

УДК 94 (477) "1920/1930"

С. Набока, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УРСР НА РУБЕЖІ 1920-Х – 1930-Х РР.

У статті висвітлено особливості розвитку соціально-економічних процесів в Україні в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Проаналізовано основні чинники, що обумовили закономірність впровадження сталінської моделі модернізації в республіці. Визначено основні риси, методи та наслідки індустріалізації та колективізації в Україні.

Ключові слова: *неп, індустріалізація, держплан, п'ятирічка, тоталітарна система, репресії, колективізація, голодомор, колгосп, соціалістичні змагання.*

Драматичному й суперечливому періоду української історії 1920-х–1930-х рр., який був позначений індустріальними здобутками, українізацією, ліквідацією неписьменності, масовими репресіями тоталітарної системи, колективізацією та голодомором українського селянства, об'єднанням українських земель присвячено багато праць науковців. Однак події тих років і досі залишаються предметом гострих дискусій істориків, суперечок громадських діячів, навіть суспільних конфліктів. Однією з найбільш дискусійних подій української історії тих років, являється питання ціни сталінської модернізації для українського народу та можливих альтернативних варіантів її проведення.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені роботи таких науковців як С. Кульчицький [11], І. Білас [1], Ю. Шаповал [14], О. Реєнт [13], Р. Конквест [10] та інших, проте в своїх працях вони аналізують в основному хід і наслідки індустріалізації та колективізації для українського народу. Основні ж чинники та закономірності сталінської моделі модернізації досі залишаються дискусійними та малодослідженими.

Метою даної статті є спроба з'ясування передумов згортання непу, виявлення основних причин та закономірностей, що зумовили прийняття і реалізацію запровадженого варіанту модернізації в республіці, визначення особливостей проведення форсованої індустріалізації та колективізації в Україні.

Незважаючи на те, що промисловий розвиток СРСР у середині 20-х років досяг довоєнного рівня, однак країна в цілому перебувала на доіндустріальній стадії розвитку. Щоб остаточно не відстати від розвинутих капіталістичних держав і забезпечити свій економічний та оборонний суверенітет країна потребувала швидкої модернізації. Тому у грудні 1925 р. на своєму XIV з'їзді правляча партія, яка змінила свою назву і стала називатися всесоюзною – ВКП(б), взяла курс на індустріалізацію країни [12, с. 52].

Однак вирішення питання індустріалізації зіштовхнулося з низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем. Слабкість інфраструктури на території країни, дефіцит не лише кваліфікованих кадрів, але й потрібної кількості вільних і дешевих робочих рук, відсутність потрібного устаткування, складність управління виробничими процесами в умовах величезної території країни та стихійного ринку становили серйозні труднощі і могли перешкодити та загальмувати модернізацію. Проте головною проблемою була нестача капіталів потрібних для успішного проведення індустріалізації.

У керівництві держави і комуністичній партії розгорнулася широка дискусія прибічників різних шляхів вирішення питання модернізації, яка співпадала з боротьбою різних більшовицьких угруповань за владу. Ліве крило партії, представлене видатними діячами революції Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Л. Каменевим обстоювали курс на інтенсивніше перекачування коштів із села в місто, за рахунок підвищення податків і цін на промтовари

[2, с. 71]. Проте хлібозаготівельні кризи другої половини 20-х років засвідчили безперспективність таких заходів і ця ідея була засуджена на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р.

Праве крило партії, представлене такими відомими більшовицькими діячами як М. Бухарін, О. Риков, М. Томський, виступало за поглиблення непу і розширення застосування в економіці ринкових механізмів [3, с. 63]. Однак це б означало фактично визнання провалу комуністичного експерименту, посилення соціальної напруги в суспільстві, зміцнення приватного сектору і відповідно посилення його політичного впливу. Крім того, по перше: абсолютна більшість комуністів, які ще не давно боролися з експлуататорами за суспільство соціальної справедливості не могли сприйняти подальшу зраду "світлих ідеалів" і стерпіти підняття нових суспільних конкурентів. По друге: закономірні, на даному етапі еволюції тоталітарної системи процеси "консолідації" режиму навколо єдиного вождя, не допускали можливості не лише виникнення якогось (навіть економічного) плюралізму в суспільстві, але й диктували використання інакомислення навіть в самій більшовицькій партії.

До того ж, в СРСР на той час не було багатого приватного капіталу, який би міг профінансувати індустріалізацію. Проте навіть якби він і був, підприємцям, при своєму ненадійному становищі в радянській державі, було б не дуже вигідно вкладати великі кошти на свій страх і ризик в побудову великих заводів, які не могли дати швидкого прибутку. Крім того, нерозвинута інфраструктура країни, великі відстані, холодний клімат, неможливість в СРСР за безцінь експлуатувати робітників визначали високу собівартість майбутньої продукції. Що робило її не конкурентною при продажу за кордоном.

А всередині країни, навіть за умов захисту вітчизняного виробника владою від дешевих іноземних товарів, низька купівельна спроможність населення країни Рад, як і бідність самої держави, знову ж таки робили в основному не вигідним для приватних підприємців розвиток важких секторів промисловості. Загалом такий варіант був би можливий, якби сама держава значною мірою своїми спеціальними замовленнями стимулювала розбудову і розвиток приватних індустріальних гігантів. Проте для цього було потрібно щоб і держава і бізнесмени мали великі кошти, чого в наявності не було. В будь-якому разі такий шлях не лише зводив нанівець можливості швидкої модернізації, утруднював керування цими процесами, але й не вирішував проблем нестачі фінансів потрібних для розбудови важкої індустрії.

Радянський Союз не мав заморських колоній за рахунок яких міг би профінансувати індустріалізацію [8, с. 181]. СРСР, внаслідок свого слабкого експортного потенціалу і в ситуації коли світові ринки вже були захоплені розвинутими державами, не міг розраховувати й на серйозні прибутки від міжнародної торгівлі. Чекаючи відчужених закордонних інвестицій також було нічого, оскільки по перше: після революційної націоналізації майна іноземних компаній, зарубіжні бізнесмени резонно побоювались подібних рецидивів від більшовиків у

майбутньому. По друге: холодний клімат, великі відстані, слабко розвинута інфраструктура, а також та обставина, що навряд чи комуністична влада з політичних міркувань дозволила б безрозмірно експлуатувати місцевих робітників за безцінь, визначали надто невисокі прибутки від таких капіталовкладень, що навряд чи приваблювало б потенційних інвесторів. Брати іноземні позики для індустріального ривка СРСР не міг, оскільки з одного боку не хотів залазити в економічну кабалу, а з іншого – ніхто з капіталістичних країн не став би фінансувати майбутнього економічного конкурента, політично ворожу державу. І крім того, відмовившись повертати царські борги, СРСР викликав серйозні сумніви у західних партнерів у гарантіях повернення своїх нових боргів.

За даних обставин країна Рад могла покладатись лише на свої внутрішні фінансові ресурси. Однак їх фактично не було. Держава ледве оклигала від наслідків виснажливих імперіалістичної і громадянської війн, двох революцій та результатів більшовицької політики воєнного комунізму. Отримати ж кошти від економічної експлуатації національних окраїн СРСР, в рамках комуністичної доктрини, що передбачала інтернаціоналізм та рівність народів, було неможливо [8, с. 176].

Поступове накопичення необхідних для індустріалізації фінансових ресурсів шляхом розвитку різних форм власності і перш за все в секторах легкої та харчової промисловості, сфері послуг, виробництві товарів широкого вжитку (звичайно за умов захисту вітчизняного виробника від зовнішнього імпорту) з наступним вкладанням отриманих коштів і залученням зміцненого приватного капіталу в важку індустрію перекреслювало можливість швидкої модернізації. Це загрожувало остаточним відставанням від передових капіталістичних країн, ставило під загрозу оборонний суверенітет країни.

У даних умовах сталінське керівництво обрало найбільш оптимальний, простий, безжалісний і ефективний для зміцнення своєї влади та швидкої індустріалізації країни шлях – провело модернізацію за рахунок селянства [15, с. 46].

XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. схвалив директиви першого п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр., за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції підвищувалися на 16 відсотків. Розробляючи п'ятирічку, Держплан СРСР посилив темпи індустріалізації ще на 20 відсотків [6, с. 72]. У листопаді 1929 р. в "Правді" з'являється стаття Сталіна "Рік великого перелому", в якій виголошується курс на стрімке форсування індустріалізації.

Неп було згорнуто, ринкові механізми виключались з економіки. Основною ланкою управління тепер оголошувалися не трести, а підприємства. Велику промисловість передали у підпорядкування загальносоюзним наркоматам. Таким чином було взято курс на розбудову централізованої командно-адміністративної системи управління, яка була повністю залежна від Москви [5, с. 149]. Проте, незважаючи на свої недоліки, ця система в даних умовах дозволяла досить оперативно керувати модернізаційними процесами, ефективно мобілізувати і перекидати необхідні кадри, фінанси та ресурси для вирішення нагальних завдань.

Держава фінансувала індустріалізацію за рахунок збільшення вивозу за кордон сировини: золота, нафти, лісу, хутра, хліба та інших видів сировинної та продовольчої продукції; конфіскації грошових накопичень у непманів; продажу у великих кількостях за кордон унікальних витворів мистецтва з музеїв, реквізованих церковних цінностей. Влада максимально розширила виробництво і продаж горілки в країні [7, с. 93]. Крім того, з 1927 р. вводилась політика економії коштів у респуб-

ліці, за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат (лише за два з половиною роки було зекономлено майже 65 млн. крб.). Уряд санкціонував створення мережі Торгсінів, де не лише іноземці, але й радянські громадяни по завищеним цінам за дорогоцінні метали та валюту могли купити дефіцитні товари й продукти. Таким чином, влада "добровільно" викачувала у населення необхідні їй кошти.

Джерелами фінансування також служили: перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; добровільно-примусові внутрішні позики (так лише протягом 1927–1929 рр. населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.). До того ж, зросли ціни і податки з народу (а для села додатковим податком було постійне зростання цін на промислові товари).

Сталінське керівництво для розв'язання фінансових проблем і вирішення трудових завдань особливо в північних регіонах країни, у широких масштабах використовував працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу [4, с. 98.]. Однак головним джерелом фінансування було безпрецедентне пограбування селянства і фактичне його закріпачення в державних колективних господарствах (колгоспах), де вони за безцінь виробляли сільгосппродукцію.

Оскільки модернізація індустрії вимагала реконструкції і переоснащення старих заводів та розбудови нових на сучасній промисловій базі, то велика частина коштів йшла на купівлю найновіших зразків технологічного устаткування і найму іноземних спеціалістів. Так, лише у 1931 р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, а вже у 1932р. – майже 50% [12, с. 192]. Країна володіла необхідними для модернізації сировинними ресурсами, а проблема дешевої робочої сили була вирішена в основному знову за рахунок села. Десятки тисяч селян рятуючись від колективізації наймалися на новобудови.

Методами проведення модернізації служили: державний примус населення, страх працівників перед репресіями, а також моральне стимулювання трудового ентузіазму народу, через організацію масових виробничих змагань, які називали соціалістичними.

Результати індустріалізації республіки були досить успішними і хоча жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку. УСРР з відсталої аграрної республіки перетворилась в індустріально розвинуту державу Європи.

Невід'ємною складовою частиною запланованої компартією модернізації було проведення колективізації сільського господарства. Індустріалізація країни, та ще й у стислі строки, потребувала перш за все чималих коштів, вільних і дешевих трудових рук, а також великих резервів продовольства. Збереження непу в обмеженому варіанті ставило державу в продовольчу залежність від селянства, а намагання влади шляхом політики "ножиць цін" отримати додаткові кошти, мало наслідком хлібозаготівельні кризи і незацікавленість селян у підвищенні продуктивності праці. Крім того, межі зростання продуктивності невеличких та небагатих селянських господарств були невисокими, і не могли задовольнити продовольчих потреб зростаючого населення міст та потенційних трудових індустріальних армій. До того ж, консервативне селянство маючи свої власні невеличкі господарства не мало серйозних стимулів поповнювати лави робочого класу, а це створювало проблему нестачі дешевих трудових рук для індустріалізації.

Підвищення продуктивності сільського господарства, могло бути здійснено лише на базі великих господарств, які вкладали б необхідні кошти у модернізацію

свого сільського виробництва. Але створення великих капіталістичних господарств вимагало фундаментального поглиблення ринкових відносин, породжувало б соціальні і політичні проблеми, потребувало тривалого часу. А головне: обмежена в коштах держава не змогла б не лише купити задешево потрібну кількість зерна, але й потрапляла б у продовольчу залежність від великих незалежних виробників. Можливість же швидкого отримання якихось додаткових коштів з села на індустріалізацію звичайно відпадала.

Таким чином, оскільки держава не могла розраховувати на зовнішні прибутки, позики чи інвестиції, а вільних внутрішніх фінансових і продовольчих ресурсів для проведення швидкої модернізації не було, більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним вирішило взяти гроші, продовольство та трудові руки шляхом розорення і фактичного закріпачення селянства в великих державних сільських господарствах. Офіційне проголошення безпосереднього переходу до суцільної колективізації відбулося у 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б). А у січні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) "Про темп колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву" [15, с. 47]. За цією постановою Україна зараховувалася до групи регіонів, де суцільна колективізація мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Планувалася ліквідація дрібних, незалежних та малоефективних селянських господарств і створення великих державних колективних сільськогосподарських об'єднань, шляхом примусового залучення туди селян, їх землі, худоби та реманенту. Ці колективні господарства з великими площами землі передбачалось насити новою технікою, добривами, кваліфікованими кадрами агроспеціалістів і таким чином в майбутньому підвищити продуктивність сільського виробництва. Проте головні і негайні вигоди влада отримувала від безроздільної експлуатації майже безкоштовної праці закріпачених колгоспників-селян. Держава сама визначала скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспників, а скільки вилучити у централізований фонд [11, с. 93].

Колективізацію влада проводила опираючись на партійно-комсомольський апарат, військово-міліційні структури, люмпенізовані та збіднілі прошарки селянства, здійснюючи таким чином розкол села по соціальній ознаці [13, с. 101].

До кінця 1932 р. репресивними силовими і економічними заходами, а також частково пішовши на поступки

селянам (надавши їм присадибні ділянки і худобу) було об'єднано в колгоспи майже 70% селянських господарств і 80% посівних площ республіки. Введенням у грудні 1932 р. "внутрішнього паспорту", який не давав можливості без дозволу місцевої влади селянину переїхати до міста, колгоспники фактично закріпачувалися [1, с. 278]. Остаточну колективізацію було завершено у 1937 р. На цей час в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, що об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ [9, с. 178].

Таким чином, темпи і результати індустріального стрибка зробленого країною були вагомими. Було створено потужний промисловий потенціал, забезпечена економічна незалежність і обороноздатність держави. Україна перетворилася у могутню промислову республіку. Однак ці здобутки були оплачені непомірними стражданнями народу, його жажливою експлуатацією, зниженням життєвого рівня та обмеженням громадянських свобод населення, закріпаченням селянства і знищенням мільйонів людей.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: В 2 кн. – К., 1994.
2. Греченко В., Гриневич Л., Кокін С., Кульчицький С. Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) // Політична історія України у ХХ ст.: В 6 т. – К., 2002. – Т. 3.
3. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.
4. Документи українського комунізму / І. Майстренко (вступ. ст.). – Нью-Йорк, 1962.
5. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. – К., 2008.
6. Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы: В 2 ч. – М., 1998–1999.
7. Історія України: Документи, матеріали: Посібник для студ. вищих закладів освіти, учнів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / В. Ю. Король (укл., коментарі). – К., 2002.
8. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней. – М., 2002.
9. Колективізація і голод на Україні (1929–1933): Зб. док. і матер. – К., 1993.
10. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
11. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К., 1991.
12. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003.
13. Реєнт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914–1939): Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навчальний посібник. – К., 2004.
14. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993.
15. Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств на Україні в 1929–1932 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 44–53.

Надійшла до редколегії 01.02.13

С. Набока, канд. ист. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УССР НА РУБЕЖЕ 1920-Х – 1930-Х ГГ.

В статье освещены особенности развития социально-экономических процессов в Украине в конце 1920-х – в начале 1930-х гг. Проанализированы основные факторы, которые обусловили закономерность внедрения сталинской модели модернизации в республике.

Ключевые слова: нэп, индустриализация, госплан, пятилетка, тоталитарная система, репрессии, коллективизация, голодомор, колхоз, социалистические соревнования.

S. Naboka, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE REGULARITIES AND CHARACTERISTICS OF THE SOCIO-ECONOMIC MODERNIZATION OF THE SOVIET UNION AT THE TURN OF 1920'S – 1930'S.

The article highlights the features of the socio-economic processes in Ukraine in the late 1920s – early 1930s. The main factors that determined the regularity of implementation of Stalinist model of modernization in the republic were analyzed. The main features of the methods and consequences of industrialization and collectivization in Ukraine were defined.

Keywords: NEP, industrialization, state plan, Five-Year Plan, totalitarian system, repression, collectivization, starvation, collective farm, socialist competition.

УДК 908 (477) "19"

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БІЛОЗІР ЛІДІЯ ІВАНІВНА: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИКЛАДАЧА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті висвітлено життєвий шлях українського філолога і викладача Київського державного університету Білозір Лідії Іванівни. Детально проаналізовано обставини її арешту органами НКВС УСРР та засудження до розстрілу в 1934 р.

Ключові слова: політичні репресії, викладачі, Київський університет, інтелігенція.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1934 р. викладача Київського державного університету Білозір Лідії Іванівни.

Стан вивчення теми дослідження. На сьогодні спеціальні праці, у яких би детально аналізувалась біографія Л.Білозір, в історіографії практично відсутні. Зате з часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії щодо викладачів та науковців м. Києва, де вперше були оприлюднені унікальні документи з колишніх радянських "спецхранів" [2; 3; 29; 35; 36; 37 і інші]. Протягом 1991-2011 рр. неодноразово проводилися Всеукраїнські і Міжнародні наукові конференції, де брали участь не лише українські, але й закордонні вчені [15; 16]. Стало набагато більше відомо про "не заретушовані" біографії керівників Комуністичної партії СРСР і УРСР, які до 1991 р. подавалися у значно урізаному вигляді, про репресії партійного керівництва в роки розгулу сталінських політичних репресій [12; 21]. Поступово досліджуються раніше зовсім невідомі біографії чекістів, які здійснювали політичні репресії [13; 14; 20]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [8], Д. Табачника [27], Ю. Шаповала [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37], О.Рубльова [24; 25], Л.Шевченко [22; 38], О.Юркової [39], В.Скопенка, В.Короткого, І.Тищенко [22], К.Довганя [5; 6; 7], В.Нікольського [18], Н.Литвин [9; 10; 11] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії XX століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [23]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів КДУ в 1930-53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР.

Завданням цього дослідження є за допомогою опублікованих та маловідомих радянських документів Комуністичної партії та спецслужб детально з'ясувати життєвий шлях викладача історичного факультету Київського державного університету Білозір Л.І.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях Білозір Л.І. практично немає публікацій, її лише іноді згадують в окремих дослідженнях. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про її життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в Київському університеті.

Виклад основного матеріалу. Величезне значення для розгортання масових політичних репресій в СРСР

(і, звісно, в УРСР) відіграло вбивство 1 грудня 1934 р. діяча ВКП(б) С.М.Кірова. У цьому вбивстві Й.Сталін і політбюро Комуністичної партії СРСР обвинуватили політичну опозицію. Чекістські органи відреагували масовими арештами всіх, кого вони запідозрили у можливій "терористичній діяльності" проти партійної та урядових керівників.

1 грудня 1934 р. за ініціативою Й.Сталіна ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік". В ній містились вказівки внести такі зміни в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік по розслідуванню й розгляду справ про терористичні організації й терористичні акти проти працівників радянської влади: 1. Слідство по цих справах закінчувати в строк не більше десяти днів; 2. Обвинувальний висновок вручати обвинувачуваним за одну добу до розгляду справи в суді; 3. Справи слухати без участі сторін; 4. Касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати; 5. Вирок до вищої міри покарання здійснювати негайно по винесенні вироку. Цим документом було передбачено максимально швидкий розгляд справ на заарештованих "контрреволюціонерів" і максимально швидке виконання покарання (зазвичай – розстрілу).

Цим рішенням фактично було санкціоновано масову розправу чекістів над всіма неугодами Комуністичної партії людьми. Після ухвалення документа по всьому СРСР прокотилася хвиля арештів всіх, кого чекісти запідозрили в "терористичних намірах".

В Україні вбивство С.Кірова вплинуло на активізацію роботи чекістів проти міфічних терористичних намірів "троцькістів" та "українських націоналістів". Прикладом того, як після вбивства С.Кірова чекісти в терміновому порядку робили "терористів" з українських вчених, може бути архівна кримінальна справа №44964-фп на викладача Київського університету Білозір Лідію Іванівну, яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

Білозір Лідія Іванівна народилася 28 серпня 1894 р. в с. Богодухові Полтавської губернії (нині – Харківська область). За національністю – українка. У 1934 р. проживала в Києві на вул. Гершуні (тепер – вул. О.Гончара), б. 44, кв. 4. Освіту отримувала на Київських вищих жіночих курсах, які завершила в 1919 р. і отримала свідоцтво № 350 від 20.12. 1919 р. Вищу освіту здобула у Вищому інституті народної освіти ім. М.Драгоманова в Києві (диплом № 135).

Детальні дані про трудову діяльність Л.Білозір у 1919-1934 рр. збереглися у вилученому чекістами її трудовому списку. Саме тому можемо реконструювати її трудову біографію з великою точністю. У 1919 р. Л.Білозір була призначена вчителькою Вищої податкової школи № 12 в Києві, яка згодом перетворилася на Трудову школу № 125 (підстава: посвідчення 12-ї Вищої початкової школи № 144 від 23.06.1920 р. та посвідчення Київського губерніального відділу освіти № 2088 від 14.10.1920 р.). У вересні 1920 р. Л.Білозір була призначена викладачкою Київського робітничо-селянського

університету (підстава: відрядження з біржі праці № 5002; часопис "Вісті Київського Губревкому"¹ № 88 (333) від 17.02.1921 р.). З 1921 р. вона була запрошена працювати викладачем до профтехнічної та педагогічної шкіл в с. Почапинці (підстава: посвідчення комітету робітників і службовців Почапинської державної цукроварні № 327 від 22.04.1922 р.). У червні 1922 р. була зарахована постійною співробітницею Всеукраїнської академії наук (підстава: посвідчення ВУАН № 743 від 29.06.1922 р., лист відрядження ВУАН № 3431 від 08.07.1927 р., а також наукові видання – записки історично-філологічного відділу ВУАН за 1922-1928 рр.). 15 вересня 1923 р. була затверджена викладачкою робітничого факультету Київського інституту народної освіти (підстава: посвідчення № 2444 від 20.11.1923 р.). У 1925 р. була зарахована аспіранткою при київській науково-дослідній кафедрі мовознавства (підстава: посвідчення від уповноваженого Укрголовнауки у Києві № 7055 від 25.06.1925 р.). У 1929 р. Л.Білозір була затверджена на посаді наукового співробітника кафедри мовознавства (підстава: протокол колегії наркомату освіти № 161 від 14.08.1929 р.). У 1930 р. була затверджена на посаді доцента інституту професійної освіти в Києві та викладачем робітничого факультету (підстава: посвідчення, видане Київським інститутом народної освіти). В тому ж 1930 р. була затверджена на посаді викладача робітничого факультету Київського інституту соціального виховання, а згодом – запрошена працювати викладачем курсів підготовки до аспірантури (підстава: посвідчення Київського інституту народної освіти № 211 від 03.08.1930 р.).

У довідці № 266 від 26 червня 1934 р. виданій Київським державним університетом зазначалося, що Л.І. Білозір працювала на посаді доцента культури українського мовознавства, що засвідчено підписами секретаря університету Пархоменка та секретаря особового столу Авраменка [4, арк. 38].

Білозір Л.І. була безпартійною, а також членом спілки робітників освіти (скорочено – робос) з 1922 р., мала членський квиток № 36524.

Хоча приводом для арешту органами НКВС УСРР Л. Білозір стало вбивство С.Кірова 1 грудня 1934 р. в Ленінграді (у вбивстві була звинувачена політична опозиція, що спричинило масові арешти по всьому СРСР), судячи з усього, в поле зору органів державної безпеки УСРР Л.Білозір потрапила задовго до цього вбивства. Можна припустити, що про її розмови з колегами і критичне ставлення до органів радянської влади чекістам стало відомо від своїх інформаторів в Київському державному університеті. Подібна інформація в той час активно збиралася та систематизувалася чекістами, і згодом її використовували для репресій проти невдоволених радянською владою людей.

На наступний же день після вбивства С.Кірова, тобто 2 грудня 1934 р. уповноважений СПВ УДБ НКВС УРСР Гольдман розглянув матеріали справи № 1255 про причетність Білозір Л.І. до "контрреволюційної організації" і проведення нею "роботи з залучення нових учасників, зв'язок з терористичною групою, яка готувала терористичний акт проти П.Постишева під час відзначення дня Жовтневої революції". Наявність таких матеріалів свідчить про їх попередню систематизацію. Гольдман вирішив, що перебування Л.Білозір на волі є соціально небезпечним, а тому керуючись ст. 143, 145 та 156 тодішнього КПК УСРР вибрав міру запобігання до неї утримання під вартою в корпусі київського До-

пра². Цю постанову затвердили в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов та начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельський³. Далі документ згідно з ст. 144 КПК УСРР та наказу ОДПУ і прокурора СРСР № 1/065 від 16 травня 1933 р. було направлено прокурору [4, арк. 1].

3 грудня 1934 р. керівництво НКВС УСРР підписало ордер № 48 на арешт Білозір Л.І. [4, арк. 2] В той же день співробітники УДБ НКВС УСРР Танельзон та Гольдфарб провели обшук у квартирі Білозір Л.І. на вул. Гершуні, б. 44, кв. 4. При обшуку були присутні голова житлової комісії будинку Штадлен Я.О. та Голянський Л.Я. У Л.Білозір було вилучено особисте листування, одна записна книжка з різними записами, рукопис поеми в двох примірниках, дві фотографії, різні замітки, дві книги – "Історія України" (видання ВУАМЛІН⁴ 1932 р. та "Історичні пісні малоруського народу" В.Антоновича дореволюційного видання), особисті документи (трудоий список, довідка про місце роботи, паспорт громадянина СРСР № 201497) [4, арк. 3].

13 грудня 1934 р. оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УРСР Грушевський розглянувши слідчий матеріал у справі Білозір Л.І. дійшов до висновку, що вона "була членом контрреволюційної націоналістичної організації ОУН, була ідеологом та вдохновителем терористичної діяльності цієї організації, керувала однією з двох бойових груп ОУН, що готували замах на керівництво УСРР". Подібні нісенітничі чекісти в той час писали про більшість запідозрених ними в "тероризмі" українців. Згідно з ст. 126 та 127 тодішнього КПК УСРР Грушевський постановив притягнути Білозір Л.І. до відповідальності у якості обвинувачуваної та пред'явити їй обвинувачення за ст. 54-8 та 54-11 тодішнього КК УСРР, про що повідомити також прокурору. Постанову затвердив в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов [4, арк. 5].

У справі Л. Білозір вміщено копії протоколів допитів інших осіб, запідозрених чекістами в участі в ОУН – Івана Петровича Терещенка (від 26 листопада 1934 р. [4, арк. 6-9], 28 листопада 1934 р. [4, арк. 10-13], 3 грудня 1934 р. [4, арк. 14-17]), Антона Антоновича Березинського від 8 грудня 1934 р. [4, арк. 18-30]. Вони під тиском чекістів нарозповідали небилиці про існування в Україні широкої мережі ОУН, яка проводила антирадянську діяльність та готувала терористичні акти про керівництва УСРР – М.Попова, П.Постишева, В. Балицького. Як свідчать праці науковців, написані після краху СРСР у 1991 р., ця та інші подібні справи були сфабриковані за ініціативою керівництва НКВС УСРР, зокрема

² Допр – скорочено від "дом принудительных работ", укр. будинок примусової праці.

³ Козельський Борис Володимирович (він же Голованський Бернад Вольфович). Народився 05.05.1902 р. в м. Проскурові (тепер – м. Хмельницький). Єврей. Закінчив 7 класів київського комерційного училища, працював коректором, давав приватні уроки. З листопада 1919 р. – рядовий 58-ї стрілецької дивізії 12 армії, інструктор політвідділів. З вересня 1921 р. – секретний співробітник по боротьбі з бандитизмом СОУ ВУНК, в подальшому на різних посадах в органах ВУНК-ДПУ УСРР. З 01.05.1930 р. – т.в.о. помічника начальника СВ ДПУ УСРР. З 05.04.1931 р. – помічник начальника СПВ ДПУ УСРР. З 15.12.1933 р. – т.в.о. начальника СПВ ДПУ УСРР. З 09.11.1934 р. – начальник СПВ ДПУ УСРР. Майор державної безпеки, був нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, двома знаками почесного працівника ВЧК-ДПУ, член ВКП(б) з 1931 р. Застрелився 02.01.1936 р. в м. Києві. Відіграв значну роль у проведенні політичних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. в Україні.

⁴ ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів. Система науково-дослідних установ, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28.VI. 1931 р. Попередник її – Укр. ін-т марксизму-ленінізму (УІМЛ).

¹ Губревком – це скорочення від Губернський революційний комітет.

– керівника СПВ УДБ НКВС Б. Козельського. Про подобиці подібної чекістської творчості, спрямованої на винищення української інтелігенції та наукової еліти написано вже чимало в сучасній науковій літературі [1; 3; 5; 10; 22; 23; 25; 27 та інші].

У кримінальній справі на Л. Білозір міститься лише 1 (!!!) протокол її допиту від 13 грудня 1934 р., її допитав оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевський. Він повідомив, що їй пред'явлене обвинувачення у приналежності до української контрреволюційної організації "Об'єднання українських націоналістів", а також у керівництві однією з терористичних груп цієї організації, яка готувала напад на урядову трибуну під час жовтневих свят 1934 р. Білозір Л.І. свою вину заперечила заявивши, що учасницею "контрреволюційної організації ОУН" ніколи не була. Тоді Грушевський зачитав їй частину свідчень заарештованого Терещенка, в яких він розповідав про її керівництво терористичною групою. Л. Білозір відповіла, що вона знала Терещенка та Щербину, як своїх студентів-слухачів в Київському державному університеті з 1930 р. Обидва вони були в неї вдома, Терещенко – за навчальним справами, а Щербина – як добрий знайомий. Про приналежність Терещенка і Щербини до якоїсь організації вона нічого не знала і сама до цієї організації не належала [4, арк. 31-33].

На цьому слідство практично і завершилось. Ніяких допитів Л. Білозір чекісти на папері більше не зафіксували, а якщо і робили це – то до справи вони не потрапили. Отже, справу було сфальсифіковано. Чому все робилося так швидко? Відповідь очевидна: на темп репресій вплинула ситуація в СРСР, яка склалася після вбивства в Ленінграді 1 грудня 1934 р. С.М. Кірова, ухвалення сумнозвісної постанови ЦВК СРСР про пришвидшення розгляду кримінальних справ на осіб, зазідозрених в терористичних намірах. Чекісти, маючи санкції уряду, спішили розстріляти всіх підозрюваних.

В той ж день 13 грудня 1934 р. оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевський склав обвинувальний висновок у справі Л. Білозір. В ньому зазначалося, що органами державної безпеки УСРР була ліквідована "контрреволюційна українська націоналістична організація", яка мала назву "Об'єднання українських націоналістів" (ОУН). На думку чекістів, ця організація ставила за мету повалення радянського уряду та встановлення в радянській Україні національно-демократичної форми управління. Далі слідчі нафантазували, що одним з своїх методів вона висувала індивідуальний терор проти керівників комуністичної партії та радянської держави, для чого було створено кілька бойових груп, які готувала напади під час Жовтневих свят 1934 р.

Грушевський зазначив, що за матеріалами слідства Білозір Л.І. була керівником однієї з "терористичних груп", до складу якої входили заарештовані терористи – Щербина та Терещенко. Ця "терористична група", на думку Грушевського, готувала напад на урядову трибуну під час Жовтневих свят в м. Києві. Врахувавши, що свідченнями Щербини та Терещенка приналежність Л. Білозір ОУН та її керівна роль в справі підготовки терористичних актів "була повністю доведена", Грушевський постановив передати справу на розгляд Військової колегії Верховного суду СРСР. Обвинувальний висновок затвердили в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов та начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельський⁵. Як бачимо, державна каральна машина працювала дуже швидко.

Судячи з усього, під час перебування в ув'язненні Л. Білозір не зламалася під фізичним та моральним тиском, і не визнала жодної своєї провини. Але чекісти вирішили, що розправляться з нею і без її свідчень.

14 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в м. Києві у складі голови – В.В. Ульріха, членів – А.Д. Горячева та Н.М. Ричкова та секретаря Батнера без участі обвинувачення та захисту розглянула в закритому судовому засіданні справу з обвинувачення Л. Білозір. Звісно, що це не був суд в сучасному розумінні цього слова, де обвинувачуваний має право на належний захист. Це було типове судилище, де доля заарештованого була визначена наперед. На цьому судилищі політично заангажованими суддями було "встановлено", що Л. Білозір протягом останніх років перебувала в "українській націоналістичній контрреволюційній організації", яка ставила за мету боротьбу з радянською владою на Україні. Судді вирішили, що Л. Білозір "вела активну роботу з пропаганди серед студентів Київського державного університету контрреволюційних поглядів з вербовки до ОУН нових членів". Також повірили вимислам Грушевського, що на початку 1934 р. нею в ОУН були завербовані студенти Терещенко та Щербина. Далі нафантазували, що "після тривалої обробки та перевірки завербованих, Білозір за вказівкою керівництва ОУН восени 1934 р. розпочала підготовку терористичного акту проти керівників радянських та партійних органів на Україні". Звинуватили Л. Білозір, що Щербина та Терещенко начебто увійшли до терористичної групи, яка мала в жовтні 1934 р. під час свята більшовицького перевороту в м. Києві вчинити терористичний акт проти П.Постишева та В.Балицького. Собі в заслугу поставили те, що "ці наміри не були реалізовані через арешт Терещенка та Щербини, а згодом і самої Л. Білозір".

На основі викладеного судилище – виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР визнала Білозір Л.І. винною у "злочинах", передбачених ст. 54-8, 54-11 КК УСРР та керуючись постановою ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. засудила її до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Вирок був остаточний та оскарженню не підлягав [4, арк. 36-37].

Тим не менше, судячи зі справи слідство тривало і після винесення вироку. У справі Л. Білозір зберігся цікавий документ – рапорт оперуповноваженого СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевського начальника СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельському від 19 грудня 1934 р., який дає досить цікаву характеристику засудженій. Грушевський писав, що проводжуючи слідство він протягом кількох днів після судилища кілька разів вів з Л. Білозір тривалі бесіди, схилиючи до визнання "вчинених нею злочинів". На це Л. Білозір категорично відмовилась давати будь-які свідчення, і тим більше – просити про помилування. Вона заявила, що це нижче її достоїнства, що вона приготувалась до смерті і не бажає іншого завершення своєї справи. Грушевський написав, що на її думку, просити про помилування могли лише такі "гнилушки та мужчинки", як Щербина та Терещенко, яких вона зневажає за їх поведінку на суді. Радянський апарат і апарат суду вона назвала "зборищем бездушних і безграмотних чиновників", і тому була рада померти "щоб не дихати з ними одним повітрям". Одним з її останніх побажань було, щоб в неї стріляв не українець, бо як вона переконалась остаточно, "представники української нації ні на що не здатні і в українця обов'язково будуть тремтіти руки". Уважно вивчивши характер Л. Білозір, Грушевський дійшов до висновку і написав Б.Козельському, що: "з повною відповідальністю вважаю, що така людина готова на все. Так само, як вона тримається, будучи засудженою до розстрілу, во-

⁵ На документів є лише підпис Шерстова, а підпису Б. Козельського немає. Це також є свідченням поспіху чекістів.

на при першій нагоді може подібно Каплан вистрілити в любого представника глибоко ненависного їй класу пролетаріату, і не буде намагатися утекти. Це переконаний ворог, який не бажає йти з нами ні на які компроміси, який бажає померти з твердим усвідомленням своєї правоти" [4, арк. 39-40].

Що вже й казати, неабияка характеристика. Щоправда, зважаючи на радянське чекістське діловодство, невідомо що з написаного правда, а що – домисли Грушевського, який згодом був засуджений саме за фальсифікацію свідчень заарештованих, адже був на це великим майстром.

Вирок щодо Л.І. Білозір був виконаний 8 лютого 1935 р., про що 3 березня 1935 р. склав довідку один із оперуповноважених СГВ УДБ НКВС УСРР, хто він був – на жаль, розшифрувати підпис не вдалося [4, арк. 41].

Після смерті Й. Сталіна в епоху масової реабілітації жертв політичних репресій справа на Білозір Л.І. була переглянута і дослідниці була реабілітована. 19 жовтня 1959 р. військова колегія Верховного суду СРСР у складі головуючого Цирлінського, членів Горбачова та Стуканова своїм рішенням № 4н-011855/57 вирішила відмінити вирок від 14 грудня 1934 р. щодо Білозір Л.І. та припинити справу проти неї у зв'язку з відсутністю складу злочину [4, арк. 45].

Висновки. Доля і кінець професійної кар'єри українського філолога та викладача Лідії Білозір була типовою, такою, як і у багатьох інших українських вчених у 1930-х рр. Після тривалої роботи у різних начальних закладах, будучи відомим спеціалістом, вона була заарештована та засуджена до розстрілу за явно надуманими обвинуваченнями, інспірованими співробітниками радянських каральних органів. У провину їй поставили терористичні наміри, але справжньою причиною її арешту слід вважати негативне ставлення чекістів до всього, що було пов'язано з українством, тогочасним українським відродженням. Скоріше за все, на викладачку існували доноси про те, що вона читала лекції українською мовою, товаришує з іншими викладачами та студентами-українцями, чого вкрай підозрілим після загибелі С.Кірова чекістам біло цілком достатньо для її арешту. Разом з нею були заарештовані інші українські науковці, які розділили її долю.

Позитивним явищем є те, що сучасними істориками поступово вивчаються біографії репресованих в роки сталінського терору викладачів, що дозволяє побачити правдиву картину тогочасних подій.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресою ідеології // Зневажена Кліо: 36 на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 3–74.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 44964-фп.
5. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008 р.
6. Довгань К. Г. Київський університет у висвітленні радянської історіографії (1933–1941 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 4. – С. 161–165.
7. Довгань К. Г. Становлення Наукового студентського товариства у відновленому Київському університеті: 1933–1941 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 4 (32). – С. 143–148.
8. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.
9. Литвин Н. М. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 111–119.
10. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми).

Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006.

11. Литвин Н. М. Радянське законодавство в системі ідеологічного забезпечення політичних репресій у 20 – 30-х роках ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – № 2. – С. 150 – 156.
12. Лоцицький В. С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
13. Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост., введ. примеч.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя; Междунар. фонд "Демократия". – М.: МФД, 1997. – 352 с.
14. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Междунар. фонд "Демократия". – М.: МФД: Изд-во Йельского ун-та: Материк, 2003. – 768 с.
15. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року "Злочин без кари", 3–4 листопада 1997 р. / Авт.-сост.: А. А. Кондрацький, М. М. Роженко. – К.: Стило, 1998. – 270 с.
16. Матеріали науково-теоретичної конференції "Реабілітовані історією. Центральна Україна, 1917–1991 роки", 28–29 жовтня 1997 р. / Редкол.: М. М. Суворов (гол.) та ін.; Кіровоградська облдержадміністрація; Наук.-ред. відділ по підготовці видання "Реабілітовані історією. Кіровоградська область" та ін. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, [1998]. – 50 с.
17. Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 119–129; № 2. – С. 92–116; № 3. – С. 66–77.
18. Никольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2003.
19. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.; Т. 2. – С. 473–1093.
20. Петров Н. В., Скорин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; О-во "Мемориал" и др. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.
21. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
22. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табеньська, І. І. Тищенко, Л. В. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.
23. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К., "Смолоскип", 2007. – 520 с.
24. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Інститут історії України Національної Академії наук України. – Київ, 2005.
25. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
26. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 3. – С. 149–154.
27. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.
28. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Пронюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с.
29. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Ін-ту історії України НАН України: (1936–1956): 36 документів і матеріалів: У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін.; В. А. Смолій (відп. ред.) – К., 1996. – Ч. I. – 146 с.; Ч. II. – 247 с.
30. Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.
31. Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
32. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
33. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.
34. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.
35. Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ– НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
36. Шаповал Ю., Пристайко В. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
37. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
38. Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 511–527.
39. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.

Н. Николаева, канд. ист. наук
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

БИЛОЗИР ЛИДИЯ ИВАНОВНА: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье освещается жизненный путь украинского филолога и преподавателя Киевского государственного университета Билозир Лидии Ивановны. Детально проанализированы обстоятельства ее ареста органами НКВД УССР в 1934 г.
Ключевые слова: политические репрессии, преподаватели, Киевский университет, интеллигенция.

N. Nikolaeva, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

BILOZIR LIDIYA: THE LIFE STORY AND CAREER OF A PROFESSOR OF KYIV STATE UNIVERSITY

The life story and career of Ukrainian philologist and professor of Kiev State University Bilozir Lidia Ivanovna is investigated. The situation of her arrest by the NKVD of the USSR in 1934 is analyzed in this article.
Key words: political repressions, Kyiv University, intelligence, teachers.

УДК 341.38[93/94+008](477)

М. Парахіна, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСВІД РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Питання повернення історичних та культурних цінностей має велику культурну та політичну складову для українсько-російських двосторонніх відносин, саме цьому й присвячена дана стаття. Варто зауважити, що, за загальновізною нормою міжнародного права, грабунок культурних цінностей під час війни є злочином, який не може бути виправданий ніякими причинами. Тому культурні цінності, що були насильно переміщені із однієї країни до іншої, підлягають поверненню на Батьківщину. При цьому до таких цінностей відносять також ті, що опинилися на території іншої держави не лише внаслідок військових дій, а й інших заходів, що не мають законної підстави та порушують право нації на власний усебічний культурний розвиток та право власності на свій історичний спадок. На практиці ж до розв'язання цієї проблеми у міжнародному співтоваристві підходять дуже обережно, неоднозначно. Під реституцією культурних цінностей міжнародне право розуміє особливу форму повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції.

Ключові слова: українсько-російські відносини, реституція, музеї, культурні цінності, історичні цінності.

Проблема повернення історичних та культурних цінностей, котрі в результаті певних політичних обставин опинилися за межами своєї історичної Батьківщини, на сьогодні є однією з найскладніших у міжнародних двосторонніх відносинах. Відповідно, й потреба їхнього повернення законному історичному власнику набуває актуальності з кожним роком, з кожним заходом, що веде до виявлення реального місця перебування шедевру чи доведення права на його власність іншого суб'єкта [1, 12]. Для українсько-російських двосторонніх відносин питання реституції має велику як культурну, так і політичну складову [17, с.7].

Починаючи з перших років відновлення державної незалежності України, питання реституції знову набуло актуальності, посилившись ще й особливостями політичного моменту. Упродовж війни Україна втратила 300 тисяч музейних експонатів, близько 51 мільйона книг, 46 мільйонів архівних справ. Більшість з них або безпосередньо, або транзитом через переможену Німеччину опинилися в фондах російських музеїв, архівів та бібліотек. Найціннішими є колекція холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, картина "Козак Мамай" з Дніпропетровського історичного музею та багато інших [15].

Значну цінність, як матеріальну, так і наукову, становлять пам'ятки, вивезені у попередні – назагал довоєнні часи. До них відносяться фрески зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у м. Києві, вивезені перед руйнацією храму більшовицькою владою у 1934 р. [2]; малюнки Альбрехта Дюрера; золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха, вивезений ще 1913 р.; архіви гетьмана І. Мазепи, вивезені з Батурина ще в 1708 р. політиком Петра І О. Меншиковим та багато інших.

З самого початку незалежності України, в тому числі її правового суверенітету, розпочалася робота по створення інституцій для виявлення українських культурних цінностей, а тому числі і за кордоном. Ще в жовтні 1990 р., за дорученням Ради Міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р., при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами [5].

У 1992 р. при Кабінеті Міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [22]. Саме ця державна організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей, їх збереження та повернення на Батьківщину [11]. До її функцій також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток, й складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися за кордоном [13, 21]. При Національній комісії передбачалося створення міжвідомчої Науково-методичної ради, а також спеціального добродійного фонду "Спадщина", який мав спрямовувати добродійні внески на виконання завдань Комісії. Комісія діяла до 1999 р. й була ліквідована Указом Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р. [27] Натомість на початку 2000 р. була створена Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей при Міністерстві культури України [19].

Двома основними міністерствами, що виконують цю діяльність на сьогоднішній день, є Міністерство культури України та Міністерство закордонних справ. Перша з

цих інституцій приділяє увагу не лише збереженню культурної спадщини на території власної держави, а й визначенню рівня збереженості української спадщини за кордоном, точного місця перебування тих чи інших реліквій, можливості співробітництва з закладами їхнього зберігання [18].

Іншим державним органом, що задіяний у сфері реституції вітчизняних культурних цінностей, виступає Міністерство закордонних справ України. Ним проводяться наукові, організаційні, просвітницькі заходи, спрямовані на вивчення, повернення в Україну спадщини видатних діячів культури, науки, увічнення пам'яті славетних земляків, повернення їхнього творчого доробку до наукового та культурного надбання України [14]. Значну допомогу при цьому надають українські громадські об'єднання, яких нараховується близько 90 [29, с.9].

Слід відзначити, що між Національною комісією й іншими державними та громадськими установами, зокрема Міністерством внутрішніх справ, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Національною Академією наук України, Комісією України в справах ЮНЕСКО, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Національною спілкою краєзнавців, багатьма архівами, бібліотеками та музеями України склалися тісні й ділові робочі контакти у благородній справі виявлення й повернення на Батьківщину вітчизняного історико-культурного надбання [32, с.22-24].

Для забезпечення планомірної діяльності різних державних та громадських організацій в напрямку здійснення реституції було створено Міжвідомчу Раду з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей й затверджено Положення про її діяльність [20].

Внутрішньою правовою підставою для діяльності державних органів у галузі повернення культурних цінностей на Україну став прийнятий у 1999 р. Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" [8, с.300-310]. Особливо актуальним стає саме налагодження двосторонніх відносин між Російською Федерацією та Україною, адже ставлення політичних еліт цих країн до приналежності культурних цінностей неоднорідне [28, с.30].

Так, незважаючи на політичні проблеми, пов'язані з розпадом єдиного Радянського Союзу, вже з самих перших місяців існування незалежної Української держави розпочалася робота щодо правового розв'язання питання реституції, створення договірної правової бази, котра дозволила б розглядати й вирішувати це питання на найвищому рівні. За ініціативою України, у м. Мінську, 14 лютого 1992 р. главами держав – членів СНД була підписана Угода "Про повернення культурних цінностей державам їх походження", створена Міждержавна комісія з проблем власності на культурні цінності, котрі зібрані у музеях, бібліотеках, архівах та інших сховищах колишнього СРСР, а також перерозподілені по аналогічних установах [18].

Країни-учасниці взяли на себе зобов'язання сприяти поверненню культурних та історичних цінностей країнам їхнього походження. З цією метою було передбачено створення національних комісій з укладання описів культурних та історичних цінностей, що знаходяться на території відповідної держави; сприяння роботі цих комісій на території своєї держави, надання їм можливостей доступу до фондів державних музеїв, бібліотек, архівів одна одній. Держави також брали на себе обов'язок зберігання культурної спадщини національних меншин й народів інших держав – учасниць Співдружності, яка знаходиться на її території, включаючи історичні й релігійні пам'ятки у тому стані, в якому вони є у наш час [26].

Однак, незважаючи на різкі політичні заяви та фактичну відмову російської сторони визнати право інших республік колишнього Союзу на повернення своїх історичних цінностей, процес пошуку компромісу не припинявся. Так, вже влітку того ж року, 23 червня 1992 р. у Дагомисі відбулася чергова зустріч обох сторін. Результатом цього діалогу стало підписання Угоди про подальший розвиток міждержавних відносин, в якій підкреслювалася важливість збереження й зміцнення зв'язків, спільного історичного, культурного і духовного коріння [24].

Продовженням планомірної роботи по налагодженню правового поля відносин щодо можливостей реституції стала прийнята 25 березня 1994 р. Міністерством культури України та Міністерством культури Російської Федерації Угода про культурне співробітництво [25]. Важливим кроком у створенні нормативно-правової бази щодо здійснення реституції став знаковий для взаємин обох держав великий "Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією" від 31 травня 1997 р., підписаний під час офіційного візиту в Україну Президента РФ Б. Єльцина (30–31 травня 1997 р.) ним та його українським колегою Л. Кучмою [10, с.150;3, с.621;6].

Окремою гілкою питання правового регулювання реституції можна вважати проблему забезпечення архівної реституції, яка має певні особливості. На відміну від інших сфер (повернення музейних чи бібліотечних пам'яток), архівна справа має власну нормативно-правову базу, що походить з концепції Національного архівного фонду [9].

Натомість законодавство Російської Федерації надає власне трактування бачення можливостей реституції архівних документів. У відповідності до Федерального закону Російської Федерації "Про архівну справу в Російській Федерації" від 22 жовтня 2004 р. [30], у ньому використано не поняття "Національний архівний фонд", а термін "Архівний фонд", що автоматично відкидає національну приналежність тих чи інших документів й відповідно – потребу їхнього автоматичного повернення. Більше того, Архівний фонд Росії, на відміну від Національного архівного фонду України, не містить в собі закордонної складової, і в розділі щодо переміщення архівних фондів не вказано нічого про його повернення [4]. Це змусило керівництво Російської Федерації прийняти окремий Федеральний закон "Про культурні цінності, які переміщено в Союз РСР у результаті Другої світової війни і які знаходяться на території Російської Федерації" [31].

Не менш важливим, кроком було формування дієвих інституцій, котрі безпосередньо мали займатися проблемою. Зокрема, відразу після підписання Дагомиських домовленостей і з метою практичної реалізації цієї Угоди, а також підготовки програм і проектів подальшого культурного співробітництва України і Російської Федерації були створені постійні та тимчасові робочі комісії та групи. Наслідком цього стала підписана 16 січня 1996 р. Угода між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву [23]. І хоча ця інституція займалася всім спектром двосторонніх відносин, однак вона в міру можливостей контролювала й процеси, пов'язані з реституцією культурних цінностей.

Важливим досягненням щодо повернення матеріальних цінностей стало завершення переговорів про долю фресок Михайлівського Золотоверхого собору, вивезених з України перед його руйнацією у 1934–1936 рр. [16]. До Києва було передано 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., які в повоєнні роки опинилися у фондах Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі [13].

Таким чином, проаналізувавши двосторонні відносини між Росією та Україною у сфері реституції, ми можемо зробити ряд висновків. Саме проблема реституції висвітлює той вектор відносин у гуманітарній сфері, який представлений протилежними інтересами країн-партнерів: Україна прагне повернути свої історичні цінності й доводить власне право на них; Росія, у свою чергу, доводить власну правоту та усіяло демонструє власну незацікавленість у їхній передачі українській стороні. Через це пошук компромісу, незважаючи на визнання його важливості, є досить складною та довготривалою працею.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. І. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 298.
2. Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму I–VIII. – К., 2007.
3. Верстюк В. Ф. Україна: від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – 2-ге вид., доповнене, доопрацьоване. – К., 2005.
4. Гернович Т. Проблема архівної реституції в сучасному національному законодавстві // Архіви України, 2006. – Вип. 1-6(259). – С. 43-51.
5. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець "Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей". – К., 1992. – С. 1–2.
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р. – Ст. 24 – див. zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643-006
7. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р. – див. zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643-006
8. Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV // Закони України / Верховна Рада України. Інститут законодавства; редкол.: В. Ф. Опришко (голова) та ін. – К., 2000. – Т. 19. – С. 300–310.
9. Закон України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" від 24.12.1993 р. № 3814-XII – див. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3814-12
10. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Віднянський. – К., 2004.
11. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66-73.
12. Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти (36.ст.). – К., 2010. – № 36. – С. 371-380.
13. Красовська О. Реліквії повертаються. Зі скрипом // Віче. – К., 2009. – № 7. – С. 64-65.
14. Культура України в умовах зростання національно-культурної ідентичності. – див. http://www.info-library.com.ua/books-text-3236.html

15. Мамонова А. Какие сокровища Украина хочет вернуть домой? // Комсомольская правда в Украине. 07.09.2010.
16. Мозаїки та фрески Михайлівського золотоверхого собору. – див. http://nzsk.org.ua/node/184
17. Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 р. – Полтава, 2006.
18. Осташкіна В. М. Проблема повернення культурних цінностей у взаємовідносинах України з країнами СНД // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип. 28. – К., 2009. – С. 224 – 234.
19. Офіційний вісник України. – 2000. – № 6. – Ст. 214.
20. Про утворення Міжвідомчої Ради з питань ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 р. – № 15. – див. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15-2001-%D0%BF
21. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. – див. http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF
22. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 43-49.
23. Угода між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву від 16.01.1996 р. – див. http://www.uazakon.com/documents/date_b8/pg_gwndxj.htm
24. Угода між Україною та Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. – див. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_018
25. Угода про культурне співробітництво між Міністерством культури Російської Федерації та Міністерством культури України від 25.03.1994 р. – див. http://lawua.info/jurdata/dir336/dk336515.htm
26. Угода про повернення історичних і культурних цінностей державам їхнього походження. 14.02.1992 р. – див. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92385.html
27. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. "Про зміни в структурі центральних органів влади". – див. http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573%2F99
28. Україна – Росія: Концептуальні основи гуманітарних відносин. – К., 2001.
29. Українська діаспора в Російській Федерації: культурно-історична спадщина. – К., 2001.
30. Федеральний закон "Об архивном деле в Российской Федерации" от 22 октября 2004 г. № 125 – ФЗ. – див. http://museumlaw.ru/669.html
31. Федеральний закон от 15 апреля 1998 г. № 46-ФЗ "О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации". – див. http://www.zonazakona.ru/zakon/index.php?zakon=fz_tsen&go=index
32. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 15–25.

Надійшла до редколегії 01.02.13

М. Парахина, канд. ист. наук
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

ОПЫТ РЕСТИТУЦИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В УКРАИНЕ: ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Вопрос возвращения исторических и культурных ценностей имеет большую культурную и политическую составляющую для украинско-российских двусторонних отношений, именно этому и посвящена данная статья. Стоит заметить, что, по общепризнанной норме международного права, грабеж культурных ценностей во время войны является преступлением и не может быть оправдан никакими причинами. Поэтому культурные ценности, которые были насильственно перемещены из одной страны в другую, подлежат возвращению на Родину. При этом к таким ценностям относят также те, что оказались на территории другого государства не только вследствие военных действий, но и других мероприятий, которые не имеют законного основания и нарушают право нации на собственный всестороннее культурное развитие и право собственности на свое историческое наследие. На практике же к решению этой проблемы в международном сообществе подходят очень осторожно, неоднозначно. Под реституцией культурных ценностей международное право понимает особую форму возврата имущества исторического, научного, художественного и иного культурного значения, неправомерно изъятого и вывезенного во время вооруженного конфликта государством с оккупированной ею территории другого государства. Относительно культурных ценностей применяются общие правила реституции.

Ключевые слова: украинско-российские отношения, реституция, музеи, культурные ценности, исторические ценности.

M. Parackhina, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

EXPERIENCE RESTITUTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE: THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE

The return of the historical and cultural values has great cultural and political dimension to Ukrainian-Russian bilateral relations, it is also subject of this article. It is worth noting that, according to the generally recognized rules of international law, plunder of cultural property during war is a crime which can not be justified by any reasons. Because cultural values that have been forcibly displaced from one country to another, to be returned to their homeland. In this case, such values are also those who find themselves in another state not only by war, but also other activities that have no legal basis and violate the right of nations to own most comprehensive cultural development and ownership of its historical heritage. In practice, to solve this problem in the international community approach very carefully ambiguous. Under the restitution of cultural property to international law understands the particular form of restitution of historical, scientific, artistic or other cultural value, wrongfully seized and taken during the armed conflict with the state it occupied the territory of another state. Concerning cultural values, the general rule of restitution.

Keywords: Ukrainian-Russian relations, restitution, museums, cultural and historical values.

УДК 930 (430+477) "18"

М. Стельмах, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НІМЕЦЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ХІХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.П. БУЗЕСКУЛА

У статті аналізуються праці харківського історика-античника В.П. Бузескула, присвячені розвитку німецької історіографії та окремих видатних істориків ХІХ століття.

Ключові слова: В.П. Бузескул, Харківський університет, німецька історична наука ХІХ ст., Л. фон Ранке, Г. Зібель, Т. Моммзен, В. Гізебрехт.

Однією із характерних рис російської історичної науки ХІХ ст. була зацікавленість у працях та науковій спадщині німецьких істориків. Найкращі випускники університетів Російської імперії відряджалися до Німеччини для прослуховування лекцій визнаних та досвідчених німецьких істориків, ознайомлення із їхніми працями, підготовки до наукової та викладацької діяльності у вітчизняних університетах. Однією з причин зацікавленості в німецькій історіографії, на думку професора Харківського університету М.Н. Петрова, була "універсальність" німецької історичної науки. Обіймаючи в своїх дослідженнях всі часи та народи, вона була важливою основою для будь-якої серйозної історичної освіти [11, с. 60].

Відомим дослідником німецької історичної школи був В.П. Бузескул (1858-1931) – професор Харківського університету, визначний історик-античник. Закінчивши харківську гімназію із золотою медаллю, Владислав Петрович вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1880 р. Як підкреслюють сучасні дослідники, Бузескул, на відміну від багатьох тогочасних спеціалістів античності, був не філологом-класиком, а істориком, "вмілював працю у сфері конкретно-історичних з такими ж плідними дослідженнями у сфері історії та теорії історичної науки" [12, с. 29]. З 1886 р. він читає в Харківському університеті загальні курси з грецької та нової історії. Бузескул вивів на новий рівень дослідження політичних форм античного світу, глибоко, в контексті соціальної історії, прослідкував зародження та розвиток найбільш досконалої з цих форм – античної демократії. Його праці "Історія афінської демократії" та "Вступ в історію Давньої Греції" не втратили своєї актуальності до сьогоднішнього дня. Окрім досліджень грецької історії, Бузескула цікавила історія стародавнього Єгипту, середньовічна та культурна історія Європи ХІХ ст. тощо [1, 2, 9, 10, 14]. Проте в даній статті ми зупинимось на працях Бузескула, присвячених німецькій історичній науці та окремих її представників, що складає вагомий частину його історіографічної спадщини, яка ще не була предметом спеціального дослідження. Ці праці умовно можна класифікувати на узагальнюючі, присвячені загальному розвитку німецької історичної науки в ХІХ ст., історіографічні огляди з окремих напрямів, статті та некрологи з оглядом творчості окремих видатних представників німецької історичної науки, рецензії тощо.

У 1885 р. в Журналі Міністерства Народного Освіти виходить рецензія Бузескула "Всесвітня історія Ранке", присвячена детальному аналізу та вивченню величезної за обсягом та змістом праці німецького історика Л. фон Ранке. На думку харківського вченого "Всесвітня історія" була новаторською працею, оскільки до Ранке жоден із дослідників не робив такого глибокого та великого за обсягом дослідження самостійно. Бузескул звертає увагу на особливість праці: "Не хто-небудь, а саме Ранке зміг виконати подібне завдання. Його довге життя, більш ніж півстолітня наукова діяльність, безпристрасність, критичний талант, надзвичайне вміння пред-

ставляти взаємодію та контраст різних моментів, перевага універсально-історичної точки зору в попередніх його працях, в яких історія окремих країн розглядається здебільшого у зв'язку із загальноєвропейськими відносинами, – все це робило спробу успішною" [3, с. 235]. Бузескул звертає увагу на визначення Ранке поняття "всесвітньої історії", яка є не простим збірником окремих історій народів, що означало б губити зв'язок речей, а є пізнанням цього взаємозв'язку, предметом якої є – історичне життя, яке переходить від однієї нації до іншої, від одного кола народів до іншого. Ранке розглядає всі події, відображені в джерелах, з позиції нерозривного зв'язку між ними, навіть якщо на перший погляд, вони не пов'язані між собою. Таким підходом відрізняється 4-та частина праці, в якій історик ще раз наголошує на тісний зв'язок та неподільність усіх історичних подій.

Значну увагу Бузескул приділяє майстерній критиці Ранке джерел. На думку німецького історика, критика повинна займатися не одними лише недоліками та помилками, які зустрічаються у джерелах, її справа – зрозуміти та оцінити самих авторів, кожен з яких є представником свого часу, релігії, національності, до якої він належить. Ознайомлюючись з їхніми свідченнями та фактами, ми в той же час знайомимося із духовним розвитком та станом життя суспільства авторів тієї епохи. Такий підхід вирізняє Ранке з поміж інших істориків. Подібній критиці Ранке піддає твори Прокопія Кесарійського та інших відомих істориків. Вивчаючи джерела, історик робить висновок, що не завжди лише політичний аспект грає визначну роль в історії, часто особистий фактор теж є значною перевагою в прийнятті епохальних рішень. "Всесвітня історія" є поєднанням опису політичних та культурних проблем людства. Останній момент є надзвичайно важливим, адже на сторінках твору ми знаходимо рядки, присвячені грецькій поезії, філософії, описам повсякденного життя. Але великим недоліком "Всесвітньої історії" Ранке є повна відсутність економічної та соціальної історії [3, с. 245]. Неможливо пояснити хід подій в історії, не враховуючи економіку та настрої тогочасного суспільства, переконаний Бузескул.

В кінці 1885 р. світ побачила 6-та частина "Всесвітньої історії" Ранке, відмінною рисою якої став більш детальний опис подій, що, на думку Бузескула, призвело до деякої непропорційності та недостатності історичної перспективи. Опис детальних подробиць ніби суперечить власному погляду Ранке на завдання всесвітньої історії як такої [4, с. 347]. Загалом, 6-та частина "Всесвітньої історії" має той же характер, що й попередні її частини, проте саме в ній однобічність автора найбільше припадає до уваги. Навіть не дивлячись на такий суттєвий недолік, Ранке завжди змушує поновому поглянути на історію своїх сучасників. Його праця сповнена оригінальністю та новизною поглядів. Не пов'язані між собою на перший погляд події, набувають чіткого зв'язку в його дослідженнях. Водночас, цю ґрунтовну та величезну за обсягом працю можна назвати оригінальною та цікавою. У "Всесвітній історії"

простежуються нові на той час погляди та методи на дослідження історії. Ранке був першим хто не просто описував події, а простежував та аналізував їхній зв'язок в історичному процесі [4, с. 348].

Бузескул неодноразово і в подальшому звертався до аналізу творчості Ранке чиї праці складають епоху в розвитку історичної науки. Ранке у своїх працях звертав увагу на раніше не вивчені джерела, вказуючи на інший достовірний, проте зовсім не згаданий архівний матеріал, відкрив для історичної науки нові факти. Німецький історик був консерватором за своїми принципами. Це впливало частково з його погляду на історію та історичний процес, який він розглядав як природне продовження минулих епох, результат органічного розвитку людства. На думку, Бузескула, невід'ємною перевагою Ранке перед його попередниками був його критичний талант. У розробці правил критики джерел Ранке був недосяжним ідеалом для своїх чисельних послідовників та учнів. Проте Ранке здійснив переворот у вивченні нової історії не лише своїм критичним методом, він збагатив історичну науку введенням в обіг дослідження нових джерел. Бузескул відзначав і педагогічний талант Ранке, який створив власну школу в німецькій історіографії національної історії. Його учні, засвоївши метод вченого, мали необхідну підготовку до наукової діяльності, самі видавали історичні пам'ятки. Проте його наукова діяльність не обмежувалися лише Німеччиною, в обличчя Ранке вся європейська наука після його смерті втратила видатного вченого [5, с. 186].

Бузескул виявив себе чудовим знавцем тогочасної німецької історичної науки, що підтвердив його фундаментальний "Огляд німецької літератури з історії середніх віків". Причина такої уваги до праць німецьких істориків полягала у тому, що німецька історіографія має універсальний характер і ніде більше історичні дослідження не вирізняються таким багатством, різноманітністю, такою глибиною та критикою опублікованих джерел, як в Німеччині [6, с. 5]. Бузескул відзначає, що сприятливо вплинули на розвиток німецької історіографії блискуча німецька література та філософія епохи Романтизму, які пробудили бажання вивчати середньовічне минуле. Але особливо роль на розвиток історіографії та літератури мала війна за визволення Німеччини від наполеонівської окупації. Ця подія викликала піднесення в німецькому суспільстві національної свідомості, патріотизму та народного ентузіазму. Серед загального піднесення виникає думка про об'єднану та єдину Німеччину, що спонукає до вивчення історії власної держави. Наслідком цього національно-патріотичного руху стало видання "Monumenta Germaniae Historica" яка відзначалася ретельним порівнянням всіх можливих рукописів перед виданням джерела, глибоким аналізом та всебічною критикою тексту, хронологічним порядком, який в той же час зберігав зміст та оригінальність джерела. Видання пам'яток в Німеччині здійснювала також "Історична комісія" при Баварській Академії Наук, яка випускала "Хроніки німецьких міст", "Імперські акти". Окремі історики та видавці випускали важливі збірники документів: "Fontes rerum Germanicarum", "Bibliotheca rerum Germanicarum" та ін. Бузескул переконаний, що не було жодної історичної пам'ятки, яка б не викликала в німецькій літературі спеціального дослідження [6, с. 6-9].

Роблячи огляд головних творів німецької літератури середніх віків, Бузескул звернув увагу на праці професора з Кенігсбергу – Ф. Дана, знавця епохи "переселення народів" та формування Германської держави. Аналізуючи його працю "Королі Німеччини" (1861-1871), харківський історик розкриває суть історичної концепції

Дана. Королівську владу він вважає споконвічним надбанням германців, а не набутих в римлян. Її основа в найдавніші часи – міфологічна, патріархально-героїчна, але при цьому Дан зізнається, що боротьба з римлянами та переселення повинні були відобразитися на характері королівської влади та не відкидає існування республіканського устрою в багатьох германських племенах. В початковій історії германців, в їхніх рухах та переселеннях, Дан вбачає внутрішній органічний розвиток. Внаслідок цього він не звертає особливої уваги на зовнішні фактори, які впливали на розвиток королівської влади.

Проте в німецькій історіографії є протилежна точка зору. Зокрема, Г. Зібель в королівській владі, вбачає не національне надбання германців, а явище, яке виникло під впливом Риму. Зібель повністю заперечує будь-яку національну свідомість у германських племен на першому етапі їх поселення у межах Римської імперії. Дослідження Зібеля відрізняється ще й тим, що тут звертається увага на родові відносини германців, в той час як Дан та Г. Вайц відносять родовий побут германців до доісторичних часів та бачать лише відгуки родових відносин в історичні часи.

Для найкращого опису внутрішньої історії германських племен має слугувати капітальний твір Г. Вайца "Німецька конституційна історія", перший том якої вийшов в 1844 р. Ця праця відрізняється надзвичайним обсягом обробленого матеріалу, ретельністю дослідження та обережністю у висновках. Інколи ця обережність заважає авторові зробити висновки в кінці власного дослідження, не дивлячись на те, що була вивчена величезна кількість матеріалу. Тому, вважає Бузескул, для читання твору Вайца потрібна підготовка, оскільки матеріал викладений досить детально, проте висновки читачі мають робити самостійно. Другий том праці присвячений історії Франкської держави за Каролінгів та Меровінгів. Це одна із найцікавіших та найважливіших частин в дослідженні Вайца. Головне питання, яке тут підіймається – бенефіціальні відносини, їхнє виникнення та характер. Згідно з теорією Вайца в "переселенні народів" брали участь дружина, а не цілі племена народів. Саме дружині приписується заснування нових держав. Така точка зору мала вплив й на вивчення нашої історії, принаймні подібним поняттям про германську дружину скористався С. Соловйов під час пояснення заснування Русі варягами [6, с. 15].

Одним із найважливіших творів, який характеризує Бузескул є "Історія німецької імперії" В. Гізебрехта. Ця величезна за обсягом праця особливим чином підкреслює тісний зв'язок між загальною ситуацією в Німецькій імперії з одного боку, та характером та напрямком історичної літератури – з іншого. Гізебрехт почав свою працю в той час коли, Німеччина була ще розділеною, між тим національна свідомість вже пробуджувалася серед найкращої частини суспільства. Тоді історик звертається до найбільш славетних часів Німеччини, до епохи її блиску та могутності, коли за словами самого Гізебрехта "воля, слово та меч німецьких імператорів вирішували долю Заходу ... коли в дійсності існувала велика та могутня Німеччина". Основна мета книги не лише наукова, але й політична – пробудити в німецькій нації любов до вивчення свого рідного славетного минулого та відновити національну свідомість. Проте, за критичними зауваженнями Бузескула, книга мала ряд недоліків, зокрема, вона була доволі однобічна, зображувала лише історію імператорів, мала більш біографічний характер ніж науковий, що не задовольняло науковців того часу. Патріотизм Гізебрехта інколи невідгукно впливає на зміст твору, він втрачає свою неупередженість.

У висновку Бузескул звертає увагу на наукову та літературну діяльність в Німеччині в цілому, підкреслюючи нерозривний зв'язок історіографії зі становищем в країні в цілому, оскільки вона є невід'ємною частиною духовного життя народу. Під впливом політичного поступу та піднесенням народного духу зазвичай розвивається самосвідомість нації. Об'єднання Німеччини в значній мірі було обумовлено діяльністю німецьких літераторів, вчених-істориків та університетів.

У 1911 р. в збірнику "Історичні етюди" Владислав Петрович публікує статтю "Генріх Зібель, як історик-політик". Вчений по праву ставить Зібеля поряд із такими визначними істориками Німеччини як Ранке, Трейчке, Вайц, Гізебрехт та ін. Саме з цими визначними постатями пов'язаний розвиток німецької історіографії, становлення національної свідомості та політичної єдності Німеччини під егідою Пруссії. Серед них одне з найперших місць належить Зібелю, автору таких праць як "Історія революційного часу" та "Заснування Германської імперії". Він був в основному істориком-політиком, активним учасником політичних подій в Німеччині 1848-1870 рр., що не могло не вплинути на вибір тем його дослідження та формування власних поглядів. Генріх Зібель був учнем славетного історика Німеччини Ранке, його послідовником та шанувальником. В школі Ранке Зібель засвоїв метод критичного дослідження історичних джерел. Проте назвати його сліпим послідовником було б несправедливо, оскільки свою самостійність у поглядах Зібель проявив вже у своїй дисертації. На відміну від свого вчителя, Зібель звертав величезну увагу на роль особи в історії, на вплив однієї людини на хід історичних подій. Через кілька років своєї діяльності у Зібеля почали чітко формуватися погляди, яких він буде дотримуватися протягом всього свого життя. Він був помірним лібералом, його ідеал – "правова держава" та конституційна монархія. Історик стояв на постулатах помірної свободи та сильної національної держави. В той час саме німецький лібералізм був носієм національної ідеї, саме тому Зібель не залишався осторонь політичних подій. В 1853 р. виходить у світ перший том його величезної праці "Історія революційного часу", яка була надзвичайно актуальною в ті часи. Після цього Зібель став впливовим істориком Німеччини. У 1881 р. Зібель отримує пропозицію від Бісмарка написати історію Германської держави, йому відкривають доступи в архіви та починається праця над ще одним визначним твором історика. Бузескул досить глибоко аналізує обидві праці Зібеля, проте ми зупинимося на поглядах німецького історика на історію як науку та на постать історика, який цю науку створює. На думку Зібеля, історик має бути критичним дослідником, знавцем політики та мистецтва [7, с. 222-223]. Сам він підходив до описуваного ним ідеалу історика, він був критичним дослідником. Зібель спростував низку міфів та легенд середньовічної історії, його художній талант проявився як найкраще у його працях. Як історик-політик він активно розвивав німецьку національну ідею та підтримував політичне об'єднання країни. Вивчення минулого давало йому розуміння сучасного, відкривало можливості до вирішення сучасних питань. Історик, на думку Зібеля, має пережити те, що він описує – жити в минулому як його сучасники. Відносно змісту та предмета історії, то вчений не заперечує культурної та економічної сторони, проте виключну перевагу віддає історії політичній. Держава та її доля має бути головним предметом дослідження історії.

Ще одним твором, присвяченим німецькій історіографії була книга Бузескула "Сучасна Німеччина та німецька історична наука XIX століття", яка вийшла друком в 1915 р. у ході Першої світової війни та ідеоло-

гічного протистояння протиборствующих сторін. У Вступі, Бузескул одразу ж звертає увагу на основну мету свого дослідження: "я хотів лише сприяти поясненню теперішньої німецької ідеології, яка вразила багатьох, та торкаюся лише тих сторін та напрямів німецької історіографії, які мають відношення до сучасних проявів боротьби" [8, с. 4]. У своєму дослідженні він намагався зрозуміти та пояснити чим саме був спричинений такий розвиток та піднесення Німецької імперії. Бузескул визначає основні риси сучасної Німеччини: як визнання грубої сили, як чогось вищого, як всевирішального моменту; культ цієї сили; відкритий цинізм у зневажанні права; непомірне возвеличення Німеччини та її культури, заради якої дозволяється винищувати інші народи; зневаження інших націй, відношення до них як до "варварів"; націоналізм та патріотизм, який приймав потворні риси. Подібна ідеологія якнайкраще проявилася в німецькій історичній науці. Потрібно звернути увагу, що це почало проявлятися задовго до 1866 та 1870 рр. Ключовим моментом розвитку такої ідеології були наполеонівські війни, де Німеччини зазнала болючої поразки, саме в цей момент пробудився національний дух та патріотизм серед німецького народу. Ще в 1808 р. Фіхте пише свої "Промови до німецького народу", де закликає до пробудження націоналізму та самосвідомості нації. Саме Фіхте зазначав, що Німеччина має бути об'єднана, проте він зауважував, що об'єднання викличе небезпеку володарювання Пруссії над всією Німеччиною. Для цього та для наступного покоління ідеалом були політичне об'єднання Німеччини, сильна та вільна. У суспільстві пробудився інтерес до вивчення минулого рідної країни, до видання історичних пам'яток. В 1819 р. засновується "Товариство для вивчення давньої німецької історії".

Приблизно в цей період починається майже піввікова діяльність професора Ранке. Він був активним прихильником об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. Монархіст та консерватор Ранке очікував, що об'єднання відбудеться насамперед завдяки сильній армії та підняттю національної свідомості. Сам Бісмарк прислуховувався до нього та вважав його своїм союзником. Учень Ранке Зібель вважав за необхідне об'єднання політики та історичної науки. Історія для нього була арсеналом, який міг постачати зброю для нападів та захисту. За своїми політичними поглядами Зібель був націонал-лібералом, саме тодішній німецький лібералізм й був носієм національної ідеї. Він як і його вчитель Ранке був прихильником Пруссії та великим шанувальником Бісмарка. Для того покоління, до якого належав Зібель, важливим нагальним питанням була політична доля Німеччини, її державне та національне об'єднання. Проте подібні погляди на німецьку націю та Пруссію мали й інші історики протилежні за своїми політичними поглядами. Г. Лео, сучасник та противник Ранке, мав схожий націоналістичний погляд на долю німецького народу, який він протиставляв іншим народам. Дальман, видатний представник націонал-лібералів своїми історичними працями та лекціями служив той самій справі – національній єдності на чолі із Пруссією. Ще один видатний історик Гервінус був лібералом, представником, німецької опозиції, прихильником політичної свободи, а разом з тим політичної єдності Німеччини. За його власними словами політичні цілі не суперечать національній єдності народу. Гервінус закликав націю принести всі свої сили та свою діяльність в єдину гідну площину – політичну. Літературна місія, за його словами, завершилася, тепер була черга за політичною. Історик пробуджував національну свідомість та пропагував національну єдність Німеччини, він мріяв про досягнення цієї мети іншим шляхом – ство-

ренням федерації германських держав на засадах свободи союзу, а не прусської гегемонії.

Ще одним визначним діячем в галузі історії та літератури був Т. Моммзен, великий німецький патріот, пруссофіл, прихильник відкритої сили. В своїй праці "Римська історія" він завжди на боці переможців. На думку Моммзена, існує історичний закон, за яким більш політично розвинутий народ захоплює менш розвинуті, а "цивілізовані" держави захоплюють духовно відсталі країни – закон цей такий само загальний, як і всі інші закони природи [8, с. 33]. Цю ідеологію обґрунтовувала прусська історична школа, найвпливовішим представником її був Дройзен. В його працях, присвячених новій історії, яскраво відображені політичні погляди історика, його підтримка Пруссії та Гогенцоллернів. "Історія прусської політики" основною своєю метою мала возвеличення Пруссії, що мало привести до майбутньої великої Німеччини.

Одним з найяскравіших представників прусської школи був Трейчке. Великий вплив на нього мав його вчитель в Боні Дальман. У своїх працях Трейчке звертав велику увагу на роль держави, яка, у першу чергу, полягала в розвитку своєї могутності. Сила, могутність – це принципи держави, як віра принцип церкви, та любов до батьківщини. Могутність та розвиток держави може здійснюватися лише завдяки війні. Війна, на думку історика – вищий прояв людського духу. Сам Трейчке визнавав, що патріот у ньому набагато сильніший, ніж історик. Він відкрито заявляв, що політична історія Германського союзу може бути викладена лише з прусської точки зору. Подібне пруссофілство Трейчке найбільше відобразилося у його 5-томній праці "Німецька історія в XIX століття" (1879-1895 рр.) Багато хто з істориків вважав цю працю занадто публіцистичною та пропагандистською, ніж історичною, проте вона створила образ німецької історії для широкого кола громадян.

Підсумовуючи, Бузескул наголошує, що в XIX ст. завершився процес перетворення Німеччини у "велику Пруссію". Цьому активно сприяла німецька історична наука. Велика кількість праць видатних німецьких істориків носила відвертий пропагандистський пропрусський характер. Так звані "пруські історики" надали історії величезного впливу на суспільство, якого вона не мала в жодній іншій країні. Історики Німеччини змогли сформувати суспільну ідею "великої держави", що практично неможливо було зробити жодній партійній програмі. Історія стала зручною зброєю, яка допомогла об'єднати Німеччини під егідою Пруссії та перетворити її на централізовану мілітаристську державу з потужною національною свідомістю.

Харківський історик В.П. Бузескул зміг поєднати вміння працювати в конкретних сферах історичної нау-

ки із дослідженнями в галузі її історії, історіографії, теорії та методології. Його роздуми, які виливалися в блискучу літературну форму, внесли неабиякий вклад в дослідження вітчизняної методології історії. Бузескул не лише займався аналізом джерел, він звертався до критики праць відомих сучасних йому істориків. Він завжди виступав проти однобічності, яке часто притаманне історіографії, його погляди відрізнялися здоровим глуздом, певною прагматичністю та неупередженістю. Особливого сенсу його працям надавало поєднання в автора історика з історіографом. Внесок Бузескула у дослідження німецької історичної науки в російській історіографії XIX ст. – неоціненний, завдяки якому ми навіть зараз можемо прослідкувати весь етап розвитку німецької історичної науки в Німеччині. Завдяки працям Владислава Петровича Бузескула можна зрозуміти яким чином завдяки німецькій історичній науці Німеччина перетворилася на одну із найсильніших держав Європи другої половини XIX – середини XX ст.

Список використаних джерел

1. Афонюшкина А.В. Изучение новой истории в российской и германской историографии второй половины XIX века: проблемы взаимодействия. / А.В. Афонюшкина. // Вестник ВГУ. Серия: история, политология, социология – Воронеж, 2010. – №2 – С. 50-53.
2. Брега Г.С. Бузескул Владислав Петрович / Г.С. Брега // Энциклопедия истории Украины. – Т. 1 (А-В). – К.: "Наукова думка", 2003. – С. 392.
3. Бузескул В.П. Всемирная история Ранке. / В.П. Бузескул. // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП) – Ч. ССXL. – 1885. – С. 232-246.
4. Бузескул В.П. Всемирная история Ранке. / В.П. Бузескул. // ЖМНП – Ч. ССXLIV. – 1886. – С.345-362.
5. Бузескул В.П. Леопольд Ранке. Некролог. / В.П. Бузескул. // Исторические этюды. – СПб., 1911. – С.172-186.
6. Бузескул В.П. Обзор немецкой литературы по истории средних веков. / В.П. Бузескул. – Харьков., 1885. – С.5-38.
7. Бузескул В.П. Генрих Зибель как историк-политик. / В.П. Бузескул. // Исторические этюды. – СПб., 1911. – С.187-227.
8. Бузескул В.П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия. / В.П. Бузескул. – Петроград., 1915.
9. Гольдин Н. С. Профессор В.П. Бузескул как историк античного мира / Н. С. Гольдин // Сборник статей в честь В.П. Бузескула. – Харьков, 1914. – С. X-XXVII.
10. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. (1805 – 1905). – Харьков, 1908. – С.287-291.
11. Новиков М.В., Перфилова Т.Б. В.П. Бузескул: принципы исторического исследования /М.В. Новиков, Т.Б. Перфилова. // Ярославский педагогический вестник. – 2008. – №1. – С. 48-56.
12. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. / М.Н. Петров. – Харьков, 1861. – 309 с.
13. Фролов Э.Д. Научное творчество профессора Владислава Петровича Бузескула (1858-1931) как живое олицетворение исторического синтеза / Э. Д. Фролов. // Бузескул В. П. Введение в историю Греции. – СПб.: Издательский дом "Коло", 2005. – С. 9-38.
14. Успенский Ф., Марр Н., Бартольд В., Платонов С. Записка об ученых трудах профессора В.П. Бузескула / Ф. Успенский, Н. Марр, В. Бартольд, С. Платонов // Известия Российской Академии Наук. – Серия VI. – Т. XVI. – 1922. – С. 111-114.

Надійшла до редколегії 01.02.13

М. Стельмах, асп.
КНУ імени Тараса Шевченка, Київ

НЕМЕЦКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА XIX ВЕКА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ НАСЛЕДИИ В.П. БУЗЕСКУЛА

В статье анализируются труды харьковского историка-античника В.П. Бузескула, посвященные развитию немецкой историографии и отдельных выдающихся историков XIX века.

Ключевые слова: В. П. Бузескул, Харьковский университет, немецкая историческая наука XIX века, Л. фон Ранке, Г. Зибель, Т. Моммзен, В. Гизебрехт.

М. Stelmakh, Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE GERMAN HISTORICAL SCIENCE OF THE XIX CENTURY IN HISTORIOGRAPHICAL LEGACY OF V.P. BUZESKUL.

In the article the works of the historian of Kharkiv university V.Buzeskul are analyzed. They are devoted to the development of the German historiography and to a few outstanding historians of the XIX century.

Key words: V. Buzeskul, Kharkiv University, German historical science of the XIX century, L. von Ranke, G. Siebel, T. Mommsen, W. Gizebreht.

УДК 904

М. Челноков, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АРХЕОЛОГІЧНІ УГРУПУВАННЯ РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ТА ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті розглядаються деякі нові перспективи дослідження проблеми початкових етапів слов'янського етногенезу з огляду на нещодавні відкриття раніше невідомих пам'яток ранньоримського часу в Східній Європі.

Ключові слова: пізньозарубинецькі старожитності, київська культура, культура пізньої штрихованої кераміки, слов'яни, етногенез, Полісся, матеріальний комплекс, ранньоримський час.

За результатами археологічних досліджень останніх років, пов'язаних з проблемою витоків слов'янського матеріального комплексу, вдалося встановити важливу роль старожитностей київської культури як своєрідного містка між археологічними культурами римського часу та ранньосередньовічними слов'янськими угрупованнями. Втім ряд характерних рис ранньокиївських пам'яток дозволяють говорити про можливість початку слов'янського етногенезу ще на початку н.е. [22].

Так, розглядаючи археологічні групи ранньоримського часу на території лісостепу та півдня лісової зони Східної Європи в контексті вирішення проблеми витоків слов'янського матеріального комплексу, слід говорити насамперед про старожитності пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту, виділення яких вперше дозволило констатувати перехід ряду елементів, пов'язаних з класичними зарубинецькими старожитностями, в київську культуру. Зокрема, здебільшого в роботах А.М. Обломського, Р.В. Терпиловського та Д.Н. Козака показана можливість виділення на пізньозарубинецькому та наближеному до нього зубрицькому матеріалі першого етапу слов'янського етногенезу [1, с.109].

За підсумками проведеного аналізу наявної джерельної бази даними дослідниками було дещо переглянуто і модифіковано гіпотезу щодо виведення витоків слов'янства із класичної зарубинецької культури та археологічних угруповань раннього залізного віку вісло-одерського межиріччя. На їхню думку, однією з перших згадок про слов'янські племена в античних джерелах слід вважати інформацію Тацита про венеців, які досить чітко відділялися від германців, сарматів та фінно-угрів і при цьому займали територію, яка частково збігається з ареалами поширення зубрицьких та пізньозарубинецьких пам'яток [11].

Крім того, в ряді робіт Р.В. Терпиловським показано перехід, головним чином на території Подесення та Середнього Подніпров'я, пізньозарубинецьких старожитностей в київські, які, в свою чергу, зіграли вирішальну роль в становленні пенківської та колочинської культур. На думку Р.В. Терпиловського, колочинський матеріальний комплекс демонструє поступовий розвиток пізньозарубинецько-київських традицій півдня лісової зони [22, с.5]. Еволюцію пізньокиївських старожитностей деснянського та сейминсько-донецького локальних варіантів в колочинські найкраще зафіксовано на поселенні Каменево-2 в басейні Сейму [14, с.70-73]. Архаїчними рисами відрізняються ранньоколочинські матеріали таких поселень Подесення як Заярря (Кудлаївка), Целіков Бугор, Левкін Бугор, Стрелиця та ін. [20, с. 73-78]. До числа пам'яток, на яких можна прослідкувати перехід деснянського варіанту київської культури в пенківські старожитності, Р.В. Терпиловським віднесено низку поселень гунського часу Дніпровського Лівобережжя [18;19]. Серед них такі пам'ятки як Курган-Азак, Сенча, Кролевець та Козари-7. Д.Н. Козак не виключає входження певних зубрицьких традицій в матеріальний комплекс черняхівських старожитностей Верхнього По-

дністров'я з протопраримськими елементами, що багатьма дослідниками розглядаються як слов'янські [10, с.32-40].

Разом з тим, в ряді своїх робіт, підкреслюючи, втім, провідну роль територій Середнього Подніпров'я та Подесення в слов'янському етногенезі, Р.В. Терпиловський рішуче виступив проти спрощення складних процесів, що в підсумку призвели до утворення слов'янства, шляхом побудови прямого генетичного ланцюжка між пізньозарубинецько-ранньокиївськими та пенківськими пам'ятками [21, с.133], до чого схилився О.М. Приходнюк [16, с.72].

В той же час необхідно зазначити, що гіпотетична область поширення венеців, яка виділяється в роботах Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського та Д.Н. Козака, є більш широкою, ніж область, початково окреслена Д.О. Мачинським. Так, на думку петербурзького науковця, первинно венецькою слід було вважати зону, яка охоплює нижню течію Прип'яті, басейни Уборті, Ужа та Тетерева. Характерною особливістю даного ареалу, зайнятого до середини I ст. н.е. поліським локальним варіантом класичної зарубинецької культури, до певного часу була майже повна відсутність археологічних пам'яток ранньоримського часу. Серед ряду причин, які могли викликати міграцію зарубинецьких племен з Полісся, Д.О. Мачинським не відкидалась можливість венецького вторгнення на дану територію з півночі та сходу. При цьому, на думку Д.О. Мачинського, венеци представляли собою іншопольський етнічний масив, пов'язаний скоріше з культурами півдня лісової зони Східної Європи, такими як культура штрихованої кераміки, дніпро-двінська та юхнівська, ніж з латенізованими культурами [13, с.94]. Про венеців, як прийшле населення на даній території, за Д.О. Мачинським, могли свідчити відзначені античними авторами їхня воєнізованість та рухливий спосіб життя, що супроводжувався грабунком сусідніх племен. В даному випадку носіями як класичної зарубинецької культури, так і синкретичних старожитностей I-II ст. н.е. Верхнього Подніпров'я, що мають поліські зарубинецькі риси, слід вважати бастарнів, віднесених античними джерелами до племен кельто-германського кола. Отже, Д.О. Мачинський одним з перших вказав на важливе значення території "поліської білої плями" як однієї з областей формування слов'янського матеріального комплексу.

Дещо пізніше, вже на основі набагато повнішої джерельної бази, ідеї Д.О. Мачинського про помітну роль культур лісової зони Східної Європи в слов'янському етногенезі розвинув М.Б. Щукін. На думку М.Б. Щукіна, зафіксована на археологічному матеріалі складна культурна ситуація в контактній зоні між лісом та лісостепом в I-II ст. н.е. може відбивати процес розкладу первинної балто-слов'янської діалектної неперервності, що призвів до появи ранніх слов'ян як самостійного етнокультурного угруповання [27]. В той же час, збереження в пізньозарубинецьких матеріалах ясторфсько-пшеворського елемента дозволяє припускати участь в ранніх етапах слов'янського етногенезу кельто-

германського компоненту, пов'язаного з племенем бастарнів, що в підсумку і зумовив своєрідність слов'янських діалектів в порівнянні із східнобалтськими.

Крім того, в ході вирішення проблеми ранніх етапів слов'янського етногенезу, М.Б. Щукіним було піддано сумніву значну роль зарубинецьких традицій в становленні київської культури [26]. Зокрема, дослідник звернув увагу на неоднорідність київських пам'яток в різних ареалах їхнього поширення. В той же час значна роль лісового елементу, відзначеного на пізньозарубинецьких поселеннях у вигляді уламків штрихованої кераміки, фіксується також в київському матеріальному комплексі. За співвідношенням зарубинецького та лісового елементів, на думку М.Б. Щукіна, найбільш віддаленим від зарубинецьких традицій матеріальним комплексом характеризуються верхньодніпровські київські старожитності типу Абідня-Тайманово. Ряд типів київських горщиків, на думку М.Б. Щукіна, можна порівняти з банкоподібними дніпро-двінськими та середньотушемлянськими посудинами. Спільним елементом, що поєднує київську культуру із угрупованнями лісової зони, виступають сплюснено-біконічні прясла з великим отвором [25, с.209-210].

Р.В. Терпиловський відзначає значну роль північних зв'язків на ранньому, "дочерняхівському" етапі київської культури, найповніше представленому поселеннями Попово-Лежачі-4, Сушки-2 та Гочево-1 [17]. Також він вказує на певну участь верхньодніпровсько-посозьких старожитностей з елементами культури штрихованої кераміки в утворенні матеріального комплексу ранньокіївського поселення Гребля в Подесенні [21, с.49].

Слідом за Д.О. Мачинським та М.Б. Щукіним ідею щодо значної ролі Полісся в слов'янському етногенезі підтримав І.О. Гавритухін [7, с.20-21]. На його думку, відзначені М.Б. Щукіним "київські", "ріпнівські", "штрихованої кераміки", "західнобалтські" та інші елементи в Лепесівці скоріше належать до ранньоримських пам'яток Білоруського Полісся типів Кутова-Радость та Курадово 1, тобто до пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту. В такому випадку можна говорити про існування даної традиції в пізньоримський час та її взаємодію з багатокомпонентною в етнокультурному відношенні черняхівською культурою. Значення даних пам'яток римського часу в Поліссі, за І.О. Гавритухіном, полягає не лише в довгоочікуваному запевненні "поліської білої плями", але й у встановленні генетичного зв'язку між ранньоримськими старожитностями Східної Європи та ранньосередньовічними слов'янськими угрупованнями. В пізньоримський час розвиток прототипів празького матеріального комплексу проходив через верхньодніпровські старожитності типу Абідня, в яких, на думку І.О. Гавритухіна, відома як кераміка "празького" типу, так і притаманний ранньосередньовічним пам'яткам тип житла у вигляді напівземлянки з піччю-кам'яною [8, с.135]. Певну роль в формуванні празької культури І.О. Гавритухін відводить більш північним старожитностям типу Заозер'я-Узмень, що розглядаються В.М. Лопатіним та О.Г. Фурсьєвим в якості західнодвінського локального варіанту київської культури [12, с.105]. Пам'ятки даного типу, утворюючись значно північніше від основного ареалу київської культури, втім поєднують риси її деснянського варіанту та верхньодніпровські елементи, пов'язані з колом Грині-Вовки.

До думки про можливість переходу певної частини традицій, пов'язаних з матеріалами поселення Курадово-1 [3], в ранньопразький матеріальний комплекс Білоруського Полісся в останній час все більше схильється В.Г. Белевєць, ґрунтуючись насамперед на матеріалах таких поселень як Струга-1 в нижній течії р. Горинь, Снядин-3 та Петриков-2 на східних окраїнах Турово-

Пінського Полісся [2, с.292]. Гіпотезу про входження принаймні частини елементів типу Курадово-1 до ранньопразьких комплексів регіону підтримують також В.С. Вергей та А.М. Бєліцька [6, с.42; 4, с.55]. На архаїчність проторазьких пам'яток як наслідок їх формування саме в лісовій зоні вказував Р.В. Терпиловський [23, с.197].

Отже, за останній час вдалося досягти суттєвого прогресу у вивченні ранніх етапів слов'янського етногенезу на археологічному матеріалі. Результати нещодавніх досліджень в цілому підтвердили запропоновані такими дослідниками як Д.О. Мачинський, М.Б. Щукін, А.М. Обломський та Р.В. Терпиловський ідеї про необхідність пошуку витоків слов'янства саме в археологічних пам'ятках ранньоримського часу. Разом з тим, була підтверджена правильність розробленої ще П.М. Третьяковим та В.М. Даниленком концепції "зарубинецького шляху" становлення слов'янства. Сучасний етап вивчення угруповань ранньоримського часу в контексті проблеми слов'янського етногенезу характеризується також зближенням позицій представників різних наукових шкіл. Яскравим прикладом цього є розроблена А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським концепція пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту. Ці дослідники, використовуючи в якості відправного пункту ідею кризи зарубинецької культури, вперше на широкій базі аргументів запропоновану М.Б. Щукіним [24], постулюють провідну роль середньодніпровського та деснянського регіонів у виникненні слов'янства. Втім, при цьому не відкидається помітна роль в даному процесі зв'язків пізньозарубинецьких племен з лісовою зоною, підтверджених знахідками виробів кола виімчастих емалей та виникненням специфічного горизонту Грині-Вовки, який розвиває верхньодніпровсько-посозькі традиції пізньолатенського часу, притаманні пам'яткам типу Кістені-Чечерськ [9].

Список використаних джерел

1. Арион О.В., Башкатов Ю.В., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. У истоков славянства (вместо заключения) // Позднерубинские памятники на территории Украины (вторая половина I – II ст. н.э.). – М., 2010. – С. 93-110.
2. Белевєць В.Г. Проблема выделения памятников позднеарубинского круга в белорусском Припятском Полесье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. – Тула, 2012. – С. 281-305.
3. Бєліцька В.Г., Вергей В.С. Матэрыялы перыяду рымскіх уплываў з паселішча Курадава-1 // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 87-106.
4. Бєліцька В.Г. Матэрыялы з жылла 5 паселішча Струга-1// Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2011. – Vol. VII. – С. 51-67.
5. Войнаровський В.М. Wandallowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy – Lublin-Warszawa: wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – 374 с., ілл. – огляд-рецензія. – МДАПВ. – 2006. – Вып. 10. – С. 334-343.
6. Вергей В.С. Гарызонт жалезнага веку на паселішчы Снядзін-3 на рацэ Прыпяць// Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2011. – Vol. VII. – С. 34-50.
7. Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры// ТГЭ. – 2009. – Вып. XLIX. – С. 7-25.
8. Гавритухин И.О. Хронология пражской культуры Белорусского Полесья // ГАЗ. – 2003. – № 18. – С. 123-138.
9. Дробушевский А.И. Памятники чечерской группы (типа Кистени-Чечерск) и древности Верхнего Поднепровья периода римских влияний // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. – Тула, 2012. – С. 306-329.
10. Козак Д.Н. Венеди. –К., 2008. – 470 с.
11. Козак Д.Н., Терпиловский Р.В. Этнокультурные связи племен Северной Украины в первой половине I тыс. н.э. (К выделению праславянской культурной области) // Полесье и этногенез славян (Предварительные материалы и тезисы конференции). – М., 1983. – С. 20-22.
12. Лопатин Н.В., Фурсьєв А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III-V ст. н.э. – М., 2007. – 252 с.
13. Мачинський Д.А. К вопросу о территории обитания славян в I-VI веках. // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 82-100.
14. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время. – М., 2002. – 255 с.
15. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I-II вв. н.э. – М., 1991. – 175 с.
16. Приходнюк О. М. Пенковская культура. – Воронеж, 1998. – 170 с.

17. Терпиловский Р.В. Киевская и черняховская культуры. Проблема контактов // *Stratum plus*. – 2000. – № 4. – С. 303-311.

18. Терпиловский Р.В. Новые славянские памятники гуннского времени в бассейне Десны // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Доклады участников III Международной конференции. Тирасполь, 2002 г. – Тирасполь, 2002. – С.404-406.

19. Терпиловский Р.В. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. Доклады НК, посвящённой 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова. СПб., 14-17 ноября 2000 г. – СПб., 2004. – С.131-143.

20. Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. – К., 1984. – 123 с.

21. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. – Люблин, 2004. – 232 с.

22. Терпиловский Р.М. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // УІЖ.–2001. – № 3. – С. 3-7.

23. Терпиловський Р.М. До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я III-VI ст. н.е.) // Українознавство. – 2002. – № 1-2. – С. 194-198.

24. Щукин М.Б. Горизонт Рахны–Почеп: причины и условия образования // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. – Куйбышев, 1986. – С.26-38.

25. Щукин М.Б. Керамика киевского типа с поселения Лелесовка. // *СА*. – 1988. – № 3. – С. 207-214.

26. Щукин М.Б. Реплика по поводу киевской культуры // *Европейская Сарматия. XIV чтения памяти Анны Мачинской*. – СПб., 2011. – С. 239-244.

27. Щукин М.Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // *Славяне: этногенез и этническая история*. – Л., 1989. – С.56-62.

Список сокращений:

АСГЭ–Археологический сборник Государственного Эрмитажа
 ГАЗ – Гістарычна–археалагічны зборнік
 СА – Советская археология
 ТГЭ–Труды Государственного Эрмитажа
 УІЖ–Український історичний журнал

Надійшла до редколегії 04.02.13

М. Челноков, асп.
 КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗОВАНИЯ РАННЕРОМАНСКОГО ВРЕМЕНИ И ПРОБЛЕМА СЛАВЯНСКОГО ЭТНОГЕНЕЗА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассматриваются некоторые новые перспективы исследования проблемы начальных этапов славянского этногенеза с учетом недавних открытий ранее неизвестных памятников раннеримского времени в Восточной Европе.

Ключевые слова: позднезарубинецкие древности, киевская культура, культура поздней штрихованной керамики, славяне, этногенез, Полесье, материальный комплекс, раннеримское время.

M. Chelnokov, Graduate Stud.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ARCHAEOLOGICAL FORMATIONS OF EARLY ROMAN PERIOD AND A PROBLEM OF SLAVIC ETHNOGENESIS AT THE PRESENT STAGE

The article considers some new perspectives in research on early stages of Slavic people ethnogenesis taking into account recent discoveries of previously unknown Early Roman Period antiquities in Eastern Europe.

Key words: Late Zarubintsy antiquities, Kiev culture, Late Hatched Pottery culture, Slavs, ethnogenesis, Polesie, material complex, Early Roman Period.

УДК 94: 262.1(470+571) "17"

О. Чупис, асп.
 КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЦЕНТРАЛЬНЕ ТА МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОСІЇ У XVIII СТ.

У роботі досліджується проблема становлення, розвитку та функціонування церковного управління в Російській імперії у XVIII ст. Автор робить спробу проаналізувати зміни, що відбулися з центральним та місцевим апаратом Православної Церкви, намагається простежити юридичне закріплення практики взаємин архієреїв із Синодом, з підлеглим духовенством, з єпархіальними установами.

Ключові слова: Російська імперія, Православна Церква, Синод, духовенство.

XVIII століття є переломним в історії Росії. У країні зміцнюється абсолютна монархія, формується становий лад, складається бюрократична система державно-адміністративного управління. В історії російської Церкви XVIII ст. ознаменувалось початком нового періоду, який характеризувався активним втручанням держави в церковні справи. Петровські церковні реформи першої чверті XVIII ст. і секуляризаційна реформа, здійснена Катериною II в 1764 р., були спрямовані на те, щоб перетворити Церкву в складову частину урядово-адміністративної системи, зробити її опорою феодално-абсолютної держави. В основі цих перетворень лежало прагнення до ліквідації економічної незалежності Церкви. Нові умови, в які була поставлена Церква, неминуче тягли за собою зміну принципів діяльності її організації та перебудову церковного апарату. Скасування Патріаршества і встановлення Синоду стимулювали процес бюрократизації системи церковного управління, сприяли утворенню нових церковно-адміністративних інститутів у центрі і на місцях. Секуляризація церковного землеволодіння і перехід архи-

єрейських будинків і монастирів на державне забезпечення змінили умови існування церковних інститутів і зумовили їх залежність від державного фінансування. Торкаючись основних аспектів теми статті, ставимо перед собою головну мету: прослідкувати та проаналізувати проблему становлення, розвитку та функціонування центрального та місцевого управління Православної Церкви в Російській імперії у XVIII ст.

У свій час ця проблема частково висвітлювалася П.В. Знаменським, Ф.В. Благовідовим, П.В. Верховським, Н.П. Розановим, І.М. Покровським, І.К. Смоличем [6, 3, 4, 28, 11, 29] та ін. Серед сучасних науковців дана проблема розглядалася, зокрема, В.М. Мордвінцевим, О. Б. Прокоп'юк, І. Шугальовою [9, 27, 38] та ін. Велику цінність становлять джерела ЦДІАК України, ІР НБУВ. Значний фактичний матеріал знаходимо в законодавчих актах, що увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії [12-25] тощо.

У кінці XVII ст. Помісний Собор 1682 р. постановив збільшити кількість єпархій. У тому ж році були відкриті нові єпархії в Холмогорах, Великому Устюзі, Тамбові та

© Чупис О., 2013

Воронежі. До моменту смерті останнього патріарха Адріана в країні налічувалося, крім Патріаршої області, 21 єпархія, з яких 13 управлялися митрополитами, 7 – архієпископами і одна – під управлінням єпископа [11, С.55]. Перша половина XVIII ст. ознаменувалася кризою адміністрації в єпархіях. Постійні зміни в управлінні церковними маєтками призводили до руйнівного впливу на фінансове становище Синоду. Одночасно вкоренилася шкідлива практика не замінювати вакантність кафедр, а доручати управління ними керівникам сусідніх єпархій. Тамбовська єпархія протягом 50 років управлялася в Рязані (так само було в Суздалі, на Крутицях та ін.). Управління Крутицькою, Коломенською єпархіями та Синодальною областю (колишня Патріарша область, а пізніше – Московська єпархія) надзвичайно ускладнювалися тим, що їх території не були компактними, а розташовувалися поспуму з територіями інших єпархій [26, С.60]. Межі єпархій рідко відповідали державному адміністративному поділу, і це перешкоджало повному узгодженню дій державним і церковним інстанціям. Складаючись у різних історичних умовах, єпархії відрізнялися одна від одної, як за величиною, так і за кількістю парафій. У 30 – 40-х рр. XVIII століття Тобольська єпархія охоплювала 300 000 кв. км. з 160 парафіями, тягнучись від Уралу до Олени і від Північного Льодовитого океану до кордону з Китаєм. У Синодальній же області у 1744 р. було 5000 церков і 200 монастирів. Менші за розміром єпархії налічували церков: Ростовська – 760, Суздальська – 502, Тверська – 456, Крутицька – 858 і Коломенська – 733 [4, с. 273]. Число єпархій в Росії на 1700 р. становило 22, 1764 – 29, 1799 – 36.

Після заслання тамбовського єпископа Ігнатія, в 1700 р. Петро I наказав передати цю єпархію у відання Рязанського єпископа, а в наступному році підпорядкував її управлінню Синодальної області. Крім того, в 1707 р. Петро I звелів створити Іркутське вікаріатство при Тобольській єпархії. Кілька нових кафедр відкрилося при імператриці Єлизаветі, перш за все, – Петербурзька (1742). У 1742 році за пропозицією членів Синоду Амвросія Юшкевича і Арсенія Мацієвича була відновлена Московська єпархія [24, № 14248]. При Катерині II по штатам 1764 всі єпархії були розділені на три ступені, причому до першого ступеня ставилися 3, до другого – 8 і до третього – 15 єпархій. У складі Московської єпархії штати передбачали створення Севського вікаріатства, яке, проіснувавши до 1787 – 1788 р., стало згодом самостійною єпархією з центром в Орлі. До 1764 р. в імперії налічувалося 29 єпархій, включаючи сюди і три малоросійських (Київську, Чернігівську і Переяслав-Бориспільську) [24, №16375]. При Катерині II було засновано ще 9 єпархій. Поділи Польщі призвели до приєднання у 1772 р. Могилевської єпархії, а в 1795 р. – Брацлавської, Подільської та Мінської (остання до 1799 р. являла собою вікаріатство Київської єпархії) [21, № 12183; 30, с.61-61]. Подальші перетворення єпархіальної системи мали місце при Павлі I, так що в кінці століття в імперії було вже 36 єпархій.

Зміни єпархіального управління XVIII століття становили головним чином, упорядкування та юридичного закріплення практики взаємин єпархіальних архієреїв із Синодом, з підлеглим духовенством, з єпархіальними установами та з віруючими. Повноваження єпархіального архієрея не залежали від того, в якому він був сані – митрополита, архієпископа або єпископа. Він відповідав за стан віри і моральності, наглядав за проповідницькою та богослужбовою діяльністю духовенства, керував численними установами та очолював духовний суд. По відношенню до Синоду, єпископ мав право виступати із законодавчими та адміністративними про-

позиціями. Він представляв інтереси Церкви перед місцевими органами державної влади, з яким у нього нерідко виникали непорозуміння через нечіткість у розмежуванні компетенцій [29, с. 245].

Законодавчою основою для діяльності єпархіальних управлінь служили: правила Апостолів, рішення Вселенських і Помісних Соборів, вчення святих отців, Кормча книга, а також "Духовний регламент", укази Синоду і державні закони. На підставі них єпископ мав право видавати постанови і розпорядження, які, однак, контролювалися Синодом і могли ним відмінитися. Подібні постанови відображали особисті погляди єпископа і тому нерідко скасовувалися його наступниками.

Відповідно до "Духовного регламенту" влада єпископів знала обмеження в рамках державної церковності. Синод все активніше втручався в справи єпархіального управління; обер-прокурори прагнули зробити консисторії філіями свого апарату на шкоду владі єпископа, а держава розглядала духовенство, як своїх підданих, тим самим обмежуючи сферу дії церковних законів. Головною тенденцією в державній церковній політиці XVIII ст. було обмеження єдинодержавності єпископів. Єпископат у загальному зумів відстояти своє положення під надзвичайно потужним напором державної влади, більше того, часом йому вдавалося навіть зміцнювати свою позицію [6, с. 297].

У другій частині "Духовного регламенту" міститься розділ, присвячений "справам єпископів", який складається з 15 правил про управління і об'їзди єпархій, про ставлення до підлеглого духовенства, про єпархіальний суд і про нагляд за єпископськими слугами. У цьому розділі підкреслюється, що єпископи підлягають юрисдикції Синоду (правило 13). Наказується становити щорічно два звіти про стан єпархії, про невідкладні справи слід повідомляти особливо. У сумнівних випадках слід детально викласти справу, надавши його рішення на розсуд Синоду. У 1721 – 1727 рр. Синод мав у своєму розпорядженні штат інквизиторів для ревізій та контролю за єпархіями. Поряд з "Духовним регламентом", головними керівними документами для єпархіальних управлінь були укази Синоду, які часто видавалися за особливим велінням імператора.

Адміністративний устрій православної Церкви в українських землях у XVIII ст. не мав єдиного центру. На Лівобережжі Київська митрополія контролювала територію 7 із 10 українських полків у XVIII ст. вона почала ділитися на протопопії, кількість яких змінювалася від 20 до 26: Верхньо-Київська, Києво-Подільська, Трипільська, Козелецька, Ніжинська, Воронежська, Глухівська, Прилуцька, Ічнянська, Пирятинська, Лохвицька, Роминська, Лубенська, Миргородська, Сорочинська, Полтавська, Зенковська, Решетилівська, Кобиляцька, Старокозацька, Сміловська. Ці протопопії об'єднувалися в чотири намістя: Київське, Ніжинське, Лубенське та Полтавське. Всі органи управління православної Церкви стали будуватися на зразок адміністративних органів імперії. Бюрократизації підлягали і церковні парафії, в яких згодом було повністю ліквідовано самоуправління [31, с. 205]. Чернігівська та створена в 1700 р. Переяславська єпархії (останню, у зв'язку з розширенням території, в 1733 р. перейменовано на Переяславсько-Бориспільську) підлягали спочатку Московському патріарху, з 1722 р. – Синоду. Церковні установи Слобожанщини залежали від влади Білгородських архієреїв, які керували за посередництвом харківського протопопа. Запоріжжя тільки формально визнавало владу Київського митрополита, перебуваючи фактично, у статусі церковної автономії.

Єпархії очолювались архієреями, яких призначав Синод. Останній обирав трьох кандидатів виключно з числа чернецого духовенства, а імператор затверджував одного з них. При визначенні претендентів на єпархіальну кафедру перевага надавалась митрополитам Київському і Галицькому, Московському та Грузинському.

Влада архієреїв розподілялась на три гілки: адміністративну, судову та господарську. Адміністративна влада поширювалась на все духовенство та церковні установи єпархії; судова – на духовенство і в окремих справах – на мирян; господарська – на церковне майно. Єпископи призначали посадових осіб, видавали різноманітні розпорядження, затверджували рішення єпархіальних інститутів.

Характерною рисою діяльності імперської церковної адміністративної структури стала часта зміна єпископів. Ще однією особливістю імперської церковної системи, непритаманної традиційній українській церкві, було призначення в українські єпархії єпископів-неукраїнців. В той же час, випускники Київської духовної академії (зазвичай українського походження) рекомендувались на російські та білоруські кафедри. Із 127 архієреїв РПЦ, що в 1700 – 1762 рр. очолювали кафедри православних єпархій Російської імперії, 70 були українцями, 43 – росіянами, 3 – греками, 3 – румунами, 2 – сербами, 2 – грузинами. Крім того п'ять українців посідали митрополичі столи, а Дмитрія Ростовського, Іоасафа Білгородського, Інокентія Іркутського (також українці за походженням) РПЦ канонізувала як святих [37, с. 159].

Підлегли єпископам органи, які здійснювали функції управління і суду, носили різні назви: Духовний приказ, Митрополичий дім, канцелярія (при архієрейському будинку) або просто архієрейський будинок. До 1764 р. їх головним завданням було управління землями, які надавали матеріальне забезпечення єпархіального управління. На чолі цих установ стояли монахи, іменовані судьями або правителями, які призначалися єпископом. На практиці колегіальний принцип ведення справ не скрізь дотримувався. З плином часу за центральним органом єпархіального управління закріпилася назва духовна дикастерія або консисторія. Спершу дикастерія з'являється в Синодальній області (1722), потім виникають консисторії в єпархіях Новгородської (1725), Астраханської, Нижегородської, Псковської і Тамбовської (1730), в Суздальській і Тобольської (1731), в Іркутській (1732). У 1744 р. було видано указ про заснування консисторій у всіх єпархіях. Вони були центральними органами, у ведення яких до 1809 р. поряд з іншими завданнями входило також і духовна освіта [15, № 4190; 1, с. 155-161]. Їм були підпорядковані так звані духовні правління, що діяли в деяких єпархіях як окружні органи. Ці останні не були враховані в штатах та утримувалися за рахунок парафіяльного духовенства, вони проіснували до 1840 р. Згідно з указом 1768 р., в консисторії і правліннях повинно було бути представлено не тільки чернецтво, але і парафіяльне духовенство. Зважаючи на невиконання цього припису указ був повторений в 1797 р. Ще раніше Катерина II розпорядилася використовувати в якості секретарів та канцелярських службовців світських осіб [23, № 13124, 13163; 24, №14813].

До установи консисторій на службі єпархіальних архієреїв перебували, так звані, правителі і судді архієрейських будинків, які вели судові справи не тільки в єпархіальному управлінні, а й і в інших містах єпархії. У перші роки свого правління Синод містив стряпчих – фахівців канцелярської справи і фінансового стану єпархії. Для перевірки кандидатів на церковні посади в XVIII ст. існували екзаменатори з числа вчених ченців,

які часто були також секретарями єпископів і в цій своїй ролі ставали незамінними. Секретар був довіреною особою і сполучною ланкою з іншими органами управління [6, с. 316]. До секуляризації в єпархіях були також економи з цілим штатом службовців для управління вотчинами. До архієрейського будинку належали також півчі соборного хору, який складався з дорослих і учнів, що супроводжував єпископа під час об'їздів єпархії. "Духовний регламент" містить точні приписи щодо єпископського нагляду за поведінкою цієї свити, зміст якої був обтяжливий для відвідуваних церковних громад.

В якості "складальників" податей в XVII ст. і пізніше виступали попівські старости, скасовані тільки в 1764 р. Поряд з ними завдання адміністративного нагляду за духовенством (до 1764 р.) виконували протопопи, наявність яких за указом Синоду від 1737 р. було обов'язковим. Їх помічниками були десятильники, які збирали податі з духовенства в так званих десятинах – більш дрібних церковно-адміністративних підрозділах єпархій. Починаючи з царювання імператриці Єлизавети, замовники стали іменуватися благочинними [12, № 1612; 6, с. 311-313].

Призначені єпископом благочинні отримували від нього інструкцію. У 1745 р. з'явилася інструкція у Воронежській єпархії, потім, у 1751 р., інструкція Московського архієпископа Платона Малиновського (1748 – 1755), а в 1760 і 1764 рр. – інструкція для Тверської єпархії. У 1775 р. архієпископ (згодом митрополит) Московський Платон Левшин видав свою Інструкцію благочинним парафіяльним церквам, яку Синод оголосив обов'язковою для всіх єпархій. Благочинні здійснювали нагляд за моральністю духовенства, за управлінням церковним майном і за церковними книгами та були зобов'язані двічі на рік об'їжджати церкви свого округу. Вони мали право самостійно залагоджувати дрібні справи і накладати церковні покарання за незначні проступки. Про результати своїх об'їздів вони повинні були робити докладні звіти єпископу. Щодо винагороди за цю службу ніяких розпоряджень не було, зазвичай, вона проводилася за рахунок відрахувань з доходів кліру. У своїй діяльності щодо їх створення архієреї керувалися наказом синоду від 7 травня 1797 р., яким збільшувалася чисельність округів шляхом встановлення норми: підпорядкованість 10 – 15 церков кожному благочинню [25, № 17958].

Гідно згадки, що ще на початку XVIII ст. тобольський митрополит Філофей Лещинський через неможливість особисто відвідувати всі церкви своєї величезної єпархії, скликав в 1702 р. церковне зібрання, на якому була прийнята інструкція парафіяльному духовенству, що складалася з 51 статті. Вона стосувалася пастирської діяльності, благочинних, таємниці сповіді, поведінки кліриків та ін. Це починання не знайшло продовжувачів ні в самому Тобольську, ні де-небудь ще [8, с. 434-461]. За указом від 1797 р., для нагляду за монастирями єпархій, єпископи повинні були призначати благочинних з числа монастирських настоятелів [25, № 18273].

Осереддям єпархіального управління і місцеперебуванням єпископа, його свити і слуг був архієрейський будинок, звідки до 1764 р. здійснювалося управління вотчинами і всім рухомим і нерухомим майном єпархії. Персонал цього управління, зазвичай був численний, призначався і оплачувався на розсуд єпископа і в залежності від його засобів [5, с. 190]. Так, до початку XVIII ст. персонал Ростовського архієрейського будинку налічував 498 осіб, Тверського – 240, Крутицького – 151. У міру поступового переходу церковних маєтків під державний контроль число архієрейських слуг в 1-й половині XVIII ст. скорочувалось. У 1742 р. в Ростові при архієрейському будинку з доходом в 8000 руб. в рік складалося 300 чоловік, включаючи сюди і причт

шести церков (73 особи). Зазвичай ці числа коливалися від 30 до 135 осіб [10, с. 372-381]. Доходи складалися з подвірної податі з селян єпископських вотчин і податків з духовенства [26, с. 127].

Після створення Монастирського приказу, а пізніше – Колегії економії подвірний податок, за вирахуванням відрахувань на утримання архієрейського дому, став надходити в ці установи. Про розміри відрахувань з початку XVIII ст. до 1764 р. йшли жваві суперечки. У 1707 р. для 15 єпархій вони були встановлені в межах від 1000 до 1500 руб. Питання про встановлення штатних окладів для архієрейських будинків стояло на порядку денному Синода вже в 1724 р., але лише в 1764 р., після його тимчасового попереднього врегулювання за Петра III, він був вирішений остаточно. Після секуляризації 1764 р. 26 архієрейських будинків Великої Росії отримали штатні оклади. Серед них Новгороду було визначено понад 11 000 руб., Москві – 7500 руб., Петербургу – 15 000 руб. Всі три єпархії відносилися до першого ступеня. Архієрейські будинки другого ступеня отримували по 5500 руб., третього – по 3232 руб. Невдовзі до цих штатів були зроблені надбавки [21, № 11481]. Тепер можна було скорочувати число персоналу, так як відпала необхідність утримувати апарат управління вотчинами. Тим не менше деякі господарські функції за архієрейськими будинками збереглися, оскільки в їх володінні залишилися луки, млини і т. д. У наступні роки державне законодавство надало архієрейським будинкам право на володіння ненаселеними землями (ріллями), будинками тощо.

Духовна консисторія спілкувалася з підвідомчими їй місцевими органами влади відбувалась у формі указів, про отримання яких ці установи зобов'язані були рапортувати. На кожний указ мав бути окремий рапорт про його отримання.

Місцеві єпархіальні органи управління були наділені виконавчими повноваженнями. На владу протопопії, намісництва, монастиря покладалося завдання подальшого ознайомлення нижчих складових єпархії з указами, що надсилалися духовною консисторією, надання їм чинності та нагляд за їхнім виконанням. Так, 27 грудня 1760 р. митрополит Арсеній (Могиланський) наказував київській духовній консисторії розіслати укази до протопопів, щоб вони особисто або підвідомчі їм священники та дяки регулярно проголошували проповіді в церквах під загрозою позбавлення доходів від парафій у разі невиконання. Влада протопопії мала проводити цей указ, а потім тричі рапортувати щодо проведення ними роботи [35, арк. 1-2]. Всього на 1774 р. у Київській єпархії налічувалося 26 протопопій, на які припадало 1260 церкв. За станом вже 1782 року кількість їх суттєво скорочується: протопопій – 21, церкв – 969 [9, с. 417].

Також місцева єпархіальна влада вирішувала різноманітні поточні питання в межах свого відомства. Протопоп і духовне правління організували вибори намісників і представляли останніх у кафедру для отримання грамот. Вони також виступали посередниками між громадою та центральною єпархіальною владою, наприклад, щодо наміру громади побудувати церкву, що потребувало відповідної архієрейської грамоти [33, арк. 3 зв.].

Іншим важливим обов'язком органів місцевої єпархіальної влади була підготовка різноманітних відомостей та звітної документації в межах підвідомчої їм церковної одиниці. Значна частина указів, що розсилалася на місця духовною консисторією, стосувалася саме складання звітної документації [27, с. 60]. Станом на 1767 р. з Київської митрополії до Св. Синоду мали надсилатися: після закінчення року слід було відправити метричні та спові-

дальні книги, відомості про студентів єпархіальних навчальних закладів, а також про чорне та біле духовенство єпархії, короткі реєстри про вирішені справи, що надійшли до консисторії. Кожні півроку в Синод адресували доповіді про стан єпархії на шість місяців. 11 листопада 1765 р. Синод видав указ, який вимагав, щоб відповідні рапорти надсилалися не від консисторії за підписом консистористів, а безпосередньо від архієрея [22, №12508]. Після закінчення кожної третини року слід було складати відомості про затриманих осіб (монахи-втікачі, пербіжчики з Речі Посполитої), які перебували в духовних консисторіях, та про присутніх членів консисторії. Місячна звітна документація також вимагалася про виконані за указами Синоду дії. В другій половині 60-х рр. XVIII ст. за кожний місяць затримки у надсиланні звітної документації Сенат погрожував 10-рублевим штрафом. Однією з причин затримок було неналежне сполучення між частинами єпархій. Як наслідок – документація йшла до адресата місяць, а то й довше.

Складена в канцелярії Київської духовної консисторії у 1772 р. довідка фіксує "борги" в звітній документації фактично кожної церковно-адміністративної одиниці. Для монастирів найчастіше серед "заборгованих" фігурують відомості про новопострижених, померлих та ченців-утікачів; про якості монастирських канцелярських службовців. Духовні правління регулярно надсилали звітну документацію. Найчастіше заборговуваними рішення були дані про народження, шлюби та смертність – метричні книги, які готував парафіяльний священник і щороку на початку січня мав подавати духовній консисторії; про канцелярських службовців; про кількість церков, священно- та церковнослужителів [34, арк. 4-7]. Та часто траплялось, що в звітну документацію часто свідомо вносилися неправильна інформація, особливо, щодо метричних та сповідальних книг. У книзі про осіб, які одружувалися вже не вперше, замість запису про другий чи третій багатий священників свідомо зазначали перший. Великою кількістю помилок характеризуються сповідні розписи: ієреї завищували вік дітей духовного стану, щоб ті швидше отримали священство, нерідко вказували меншу кількість дворів для зменшення суми різноманітних зборів [27, с. 62].

Також були й інші причини у надсиланні звітної документації. Так, глухівський протопоп вказував, що сповідні розписи за 1771 р. не були передані вчасно, оскільки духовне правління не мало всієї відповідної інформації через ненадання з сотенної канцелярії ревізії про кількість дворів, з даними якої слід було звірити сповідні відомості [34, арк. 15-15 зв.].

Справи про перехрещення і прийняття до православної віри органи місцевої влади не могли вирішувати, і були зобов'язані надсилати їх на розгляд до духовної консисторії. До виняткової компетенції вищої єпархіальної влади належав розгляд донесень з сімейного права [7, арк.1, 6 зв.]. Щодо документації місцевої духовної влади, то вона відзеркалена в реєстрах справ, де переважають донесення білого духовенства, рідше представників інших станів, щодо звинувачень на адресу священників (суперечливі питання про поділ прибутків від парафії). Духовні правління часто виходили за межі своєї компетенції, претендуючи на розгляд доволі серйозних питань. Наприклад в указі від 20 серпня 1771 р., духовна консисторія мала в підвідомчій їй місцеві органи укази з заборобою розглядати такі справи та вимогою подавати їх у кафедру [36, арк. 1-1зв.].

Співпраця духовної консисторії з духовними правліннями в протопопіях та намісництвах характеризує місцеві органи влади як підпорядковані духовній консисторії інституції. Місцеві єпархіальні органи влади в своїй діяль-

ності відтворювали всі головні напрями компетенції духовної консисторії, враховуючи співвідношення між ними. Вони постачали звітну документацію, донесення для подальшої роботи центральних єпархіальних інститутів влади, а також приводили в дію їх рішення. Тому від належної роботи органів місцевої влади значною мірою залежала ефективність роботи самої духовної консисторії, проте належного рівня співпраці між ними не було.

В українських єпархіях традиційно існувала практика виборності мирянами духовних осіб на нижчі ланки ієрархії. Віруючі кожної парафії визначали поміж себе кандидата на священника і уклали з ним домовленість. Обмежень щодо вибору не існувало. Обраним на священника могли бути як миряни, так і духовенство. Проте віруючі надавали перевагу при виборі духовним особам, оскільки пастирі мали загальну повагу парафіян і останні не мали підстав не довіряти їм в керівництві духовною громадою [38, с. 485].

Низка синодальних наказів й розпоряджень архієреїв суттєво обмежувала самостійність громади у питаннях заміщення духовних посад. Так, наказом від 23 лютого 1797 р. єпархіальні архієреї зобов'язувались затверджувати на священницькі місця осіб надійних, бездоганної поведінки, здатних наставляти парафіян у належному підкоренні владі. Відповідно до нього Митрополит Єрофій заборонив духовним правлінням і благочинним приймати прохання на посвяту у священство обраних громадою кандидатів, які не відповідали вказаним критеріям [32, арк. 6]. Наступним заходом, який обмежив участь парафіян у справі єпархіального управління, було введення так званих "одобреній" парафіян замість колективного рішення про вибори священника. Прохання ж приймалися лише від осіб, які претендували на посаду. Віддруковані у синодальні друкарні бланки прохань й "одобреній" поширювалися по всіх єпархіях. Митрополит Єрофій запровадив складну ступеневу систему перевірки кандидатів при заміщенні священницьких місць. Спочатку прохання парафіян й претендента на посаду надходили до окружних благочинних, які власноруч, після перевірки, засвідчували одностайність рішення громади й відповідність висуванця характеристикі, даній в "одобреній". Від благочинного справа (прохання парафіян і заява претендента) переходила до наступної інстанції – духовного правління. Остання збирала інформацію щодо родини, віку майбутнього священника, місця запису по ревізії, відсутності відомостей про негідні вчинки, обізнаності у богослужбовій практиці. Складене на підставі довідок особливе "донесення" подавалося архієрею, який своєю волею призначав на духовну посаду [2, с. 103]. В такий спосіб запроваджений новий порядок усував активне втручання громади у справи церковного управління і ставав важливим організуючим засобом єпархіальної влади.

Таким чином, у XVIII ст. в Російській імперії Церква розглядалася, як внутрішньо-державний інститут, спрямований на укріплення абсолютної влади монарха. Здійснені церковні реформи були спрямовані на ліквідацію автономії від держави церковної юрисдикції та підпорядкування російської церковної ієрархії імператорові. Впроваджується нова система духовного управління, що, головним чином, виконувала фіксальний контроль над прихожанами, а також регулювала надходження грошей на утримання Церкви. На чолі єпархії стояв митрополит. Керівними органами були консисторія та духовні правління. Нижче стояли благочинні, що здійснювали нагляд за приходським духовенством, керівництвом монастирів та монастирською братією. Уся система єпархіального управління була підпорядкована Синоду й особисто його обер-прокурору. Архієреї, до-

тримуючись наказів вищої світської та церковної влади, доклали певних зусиль для ліквідації усіх особливостей Київської митрополії.

Список використаних джерел

1. Барсов. Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. – С-Пб., 1885. – Т. 1. – 864 с.
2. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий. – К., 1901. – 224 с.
3. Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и первой половине XIX столетия. – Казань, 1900. – 450 с.
4. Верховской П.В. Населенные недвижимые имущества св. Синода, архиерейских домов и монастырей при ближайших преемниках Петра Великого. – СПб., 1909. – 477 с.
5. Завьялов. А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II. – СПб., 1900. – 400 с.
6. Знаменский. И. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра I. – Казань, 1883. – 851 с.
7. IP НБУВ. – Ф. 232. – № 163.
8. Мелетий. Церковный Собор в Тобольске при митрополите Филофее (1702), в. – Казань, 1875. – 486 с.
9. Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дис. ... докт. Ист. Наук: 07.00.01. – К., 1999. – 579 л.
10. Покровский. И. М. Казанский архиерейский дом, его средства и штаты преимущественно до 1764 года. – Казань, 1906. – XII, 482, XXX, 264, XVI с.
11. Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв.: их открытие, состав и пределы. – Казань, 1913. – Т. 2. – 892 с.
12. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. III.
13. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. V.
14. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. VI.
15. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. VII.
16. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. VIII.
17. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. IX.
18. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. X.
19. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XI.
20. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XIV.
21. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XV.
22. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XVII.
23. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XVIII.
24. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XX.
25. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XXIV.
26. Попов. М. С. Арсений Мацеевич и его дело. – СПб., 1912. – 704 с.
27. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.). – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.
28. Розанов Н.П. История московского епархиального управления со времени учреждения Святейшего Синода (1721-1821). – Ч. 3. Кн. 1–М., 1870. – 486 с.
29. Смолич И.К. История Русской Церкви (1700-1917) // История Русской Церкви. – М., 1997. – Кн. 8. Ч. 1. – 800 с.
30. Титов. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве. – К., 1905. – 410 с.
31. Харишин М., Мордвинцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії. – К., 1999. – С. 205.
32. ЦДІАК України. – ф. 127. – Оп. 722. – Спр. 103.
33. ЦДІАК України. – ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 76.
34. ЦДІАК України. – ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4143а.
35. ЦДІАК України. – ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1188.
36. ЦДІАК України. – ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2089.
37. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII-XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Т. 181: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокаді Папа (18-20 жовтня 1963). – С. 159.
38. Шугальова І. Реформування системи заміщення священницьких посад у православній церкві в Україні (XVIII–XIX ст.) / І. Шугальова // Історія релігій в Україні: праці XII-ї міжнародної наукової конференції, (Львів, 20-22 травня). – 2002. – С. 485.

А. Чулис, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЦЕНТРАЛЬНОЕ И МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В РОССИИ В XVIII В.

В работе исследуется проблема становления, развития и функционирования церковного управления в Российской империи в XVIII в. Автор делает попытку проанализировать изменения, произошедшие с центральным и местным аппаратом Православной Церкви, пытается проследить юридическое закрепление практики взаимоотношений архиереев из Синодом, с подчиненным духовенством, с епархиальными учреждениями.

Ключевые слова: Российская империя, Православная Церковь, Синод, духовенство.

O. Chupys, Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

CENTRAL AND LOCAL ADMINISTRATION OF THE ORTHODOX CHURCH IN RUSSIA IN THE XVIII CENTURY

In this article, author shows us the problem of the formation, development and operation of church government in the Russian Empire in the eighteenth century. The author makes an attempt to analyze the changes of central and local administration of the Orthodox Church, trying to trace the consolidation of legal practice relationship with the Synod of bishops, with a subordinate clergy, with the diocesan institutions.

Key words: Russian Empire, Orthodox Church, Synod, clergy.

УДК [94(477-25)+378.4]:37.014.543.31"2008/2011"

Н. Шевченко, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

МІЖНАРОДНА ГРАНТОВА ПІДТРИМКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У 2008 – 2011 РР.

У статті проаналізовано динаміку міжнародної грантової підтримки наданої для наукових досліджень Київському національному університету імені Тараса Шевченка упродовж 2008 – 2011 рр.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, наукові розробки, міжнародне співробітництво.

Останнім часом Київський національний університет імені Тараса Шевченка активізував свої зусилля в освітньому просторі, прагнучи посісти належне місце у впливових світових освітніх рейтингах. І перші результати не заборилися. Так, відповідно до оприлюдненого восени 2012 р. рейтингу QS World University Rankings®, до якого КНУ вперше подав свою заявку, наш університет увірвався відразу до "групи 501 – 550", що перетворило його на один із найбільш рейтингових вищих навчальних закладів нашої країни [9].

Втім, у сучасному світовому освітньому просторі все частіше успішними стають ті вищі навчальні заклади, які активно поєднують надання базових освітніх послуг із новітніми науковими проектами і технологіями, по суті, перетворюючись поступово на науково-освітні центри. Цю тенденцію, схоже, усвідомлює керівництво Київського національного університету, принаймні про це свідчать останні зміни в структурі закладу. Йдеться, насамперед, про появу нових підрозділів та реорганізацію кількох існуючих. Так, у 2009 р. у складі університету було створено Інститут високих технологій (ІВТ) із статусом факультету, завдання якого полягає у підготовці на основі міждисциплінарних знань молодих дослідників нового покоління, а у травні 2011 р. з'явився Навчально-науковий центр "Інститут біології" (ННЦБ) у складі колишнього біологічного факультету, Ботанічного саду імені академіка О. В. Фоміна та Канівського природного заповідника. Для координації зусиль у сфері міжнародних освітніх та наукових проектів, пошуку фінансування наукових розробок КНУ з боку міжнародних фондів та організацій тощо у 2009 р. було створено консультативний підрозділ – Управління з міжнародного науково-технічного співробітництва та інноваційних технологій.

Метою цієї статті якраз і є вивчення динаміки грантової підтримки науково-дослідницьких проектів Київсь-

кого національного університету імені Тараса Шевченка, що надавалася міжнародними фондами, організаціями, зарубіжними університетами тощо.

З огляду на декілька обставин 2008 р. був обраний як нижня хронологічна межа дослідження. По-перше, у 2008 р. відбулася зміна керівництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка, посаду ректора обійняв проф. Л. В. Губерський [10]. По-друге, сталися зміни і в статусі університету: відповідно до Указу Президента України №412/2008 від 05.05.2008 р. він став Київським національним дослідницьким університетом імені Тараса Шевченка [11]. Надалі, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 29.07.2009 № 795, держава взяла на себе зобов'язання щорічно надавати кошти для стажування за кордоном 200 науково-педагогічних та наукових працівників університету і навчання у провідних зарубіжних науково-навчальних центрах 1 тис студентів та аспірантів [3]. Водночас, зросло і державне фінансування наукових розробок: у Постанові вказувалося, що воно мало становити не менше ніж 25% коштів державного бюджету, що передбачаються для утримання КНУ імені Тараса Шевченка [3]. Отримання статусу дослідницького національного вищого навчального закладу збільшило можливості університету щодо міжнародного співробітництва та підвищило інтерес до нашого вузу з боку зарубіжних партнерів.

На якісно новий рівень розвиток наукових досліджень в університеті вийшов із підписанням 23.11.2010 р. установчих документів про створення корпорації "Науковий парк "Київський університет імені Тараса Шевченка" у складі кількох структурних підрозділів НАН України (Інститут археології, Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії, Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна, Інститут геохімії, мінералогії рудоутворення ім. М. П. Семененка, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут історії

України, Інститут металофізики ім. Г. В. Курдюмова, Інститут мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного, Інститут органічної хімії, Інститут прикладної фізики, Інститут проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича, Інститут проблем реєстрації інформації, Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова), Національного університету харчових технологій та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Головне завдання новоствореного об'єднання полягає в організації виробництва високотехнологічної наукової продукції конкурентоспроможної як на вітчизняному, так і на світовому

ринках шляхом поєднання можливостей освіти, науки, виробництва та бізнесу [2]. У зв'язку із цими змінами досить актуальним стало питання про активізацію залучення іноземної допомоги для проведення наукових досліджень в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, про що постійно наголошувалося у звітах про наукову діяльність КНУ за 2008 – 2011 рр. [4; 6; 7; 8].

У наведеній нижче таблиці показано співвідношення витрат на фінансування науково-дослідних проектів університету за рахунок коштів Держбюджету України та закордонної грантової допомоги у 2007 – 2011 рр. [4; 5; 6; 7; 8].

Таблиця. Співвідношення фінансування науково-дослідних робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка за рахунок загального фонду Державного бюджету та міжнародної грантової підтримки у 2007 – 2011 рр.

рік	2007	2008	2009	2010	2011
за рахунок коштів загального фонду Державного бюджету України (у тис грн)	39294,2	54409,6	52801,0	59576,0	59065,3
за рахунок міжнародних грантів (у тис грн)	16071,7	7370,815	8582,714	11104,258	12116,5
співвідношення (у %)	40,9	13,55	16,25	18,6	20,5
співвідношення у гривневому еквіваленті	1:0,41	1:0,14	1:0,16	1:0,19	1:0,21
зростання/ зменшення по відношенню до попереднього року (у %)	+19,68	- 54,13	+16,4	+29,4	+9,1

Із цієї таблиці видно, що у 2008 році фінансування науково-дослідних робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка за рахунок міжнародних грантів, отриманих підрозділами та окремими співробітниками КНУ, склало всього **7370,815 тис грн** (або майже **13,55%** від суми, наданої на ці цілі державою) [4, с. 9-11]. Порівнюючи із результатами попереднього, 2007 року, відбулося істотне зменшення надходжень від закордонних партнерів (на **8700,885 тис грн**, або на **54,13%**) [5; с. 9]. Враховуючи ці дані, обсяг коштів, отриманих від закордонних партнерів, становив майже 0,14 грн на кожну гривню, виділену державою. Таку ситуацію можна пояснити, в першу чергу отриманням КНУ імені Тараса Шевченка статусу дослідницького університету, у зв'язку із чим значно зросло державне фінансування науково-дослідних робіт, які проводили співробітники КНУ (зокрема, майже на 38,5%, порівнюючи із попереднім роком), і, відповідно, став помітний розрив у надходженнях на ці цілі із зовнішніх джерел. Не меншою мірою вплинула і світова фінансова криза 2008 р., яка істотно зменшила фінансові можливості міжнародних фондів для грантових проектів, та інфляційні процеси в самій Україні, зокрема, раптове істотне зростання курсу основних валют – долара і євро. Так, офіційний курс НБУ, приміром, щодо євро стрибнув із 7,14 грн за 1€ 01.09.2008 р. до 8,75 грн 01.12.2008 р., а долара, за цей же період із 4,84 грн за до 6,88 грн [1].

Реорганізація окремих структурних підрозділів університету, про що йшлося вище, активізація роботи його науково-дослідної частини позитивно вплинули на динаміку міжнародного співробітництва КНУ у 2009 р. Загальна сума міжнародних грантів, отриманих у 2009 р. КНУ імені Тараса Шевченка для науково-дослідних робіт, склала **8582,714 тис грн** (або **16,25%** від бюджетного фінансування, яке отримав університет) [6, с. 14, 16]. Порівнюючи із результатами попереднього, 2008 р., відбулося збільшення надходжень від закордонних партнерів (на **1211,899 тис грн** або на **16,4%**) [4, с. 9-11]. Враховуючи ці надходження, обсяг коштів, отриманих із зарубіжних джерел, склав майже 0,16 грн на кожну гривню, виділену державою на фінансування науково-дослідницьких робіт в КНУ імені Тараса Шевченка із загального фонду Державного бюджету.

Загальна сума грантів від міжнародних фондів та організацій, наданих у 2010 р. КНУ імені Тараса Шевченка для науково-дослідних робіт, склала **11104,258 тис грн** (або майже **18,64%** від бюджетного фінансування). Порівнюючи із результатами попереднього, 2009 р., відбулося подальше збільшення надходжень від закордонних партнерів (на **2521,544 тис грн** або на **13,65%**) [7; с. 16-20]. Враховуючи цю суму, обсяг коштів, отриманих від міжнародних фондів та організацій, склав 0,19 грн на кожну гривню, виділену державою на фінансування наукових проектів в нашому університеті.

У 2011 р. загальна сума міжнародної грантової підтримки для науково-дослідної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, становила **12116,5 тис грн** (або **20,5%** від суми, яку було виділено для цього із загального фонду Державного бюджету України) [8; с. 8, 12-15]. Порівнюючи із показниками минулого року, відбулося подальше зростання фінансування науково-дослідних робіт КНУ за рахунок міжнародної грантової допомоги на **1012,242 тис грн** (або на **9,1%**). Отже, у 2011 р. обсяг коштів, отриманих на фінансування науково-дослідницьких робіт в КНУ імені Тараса Шевченка із закордонних джерел, склав майже 0,21 грн на кожну гривню, виділену для цих цілей державою.

Як засвідчують наведені статистичні дані, попри щорічне зростання обсягів міжнародної підтримки для наукових розробок Київського національного університету імені Тараса Шевченка упродовж 2008 – 2011 рр., все ж ще так і не вдалося досягти показників 2007 р. як у абсолютному вимірі (16071,7 тис грн), так і за співвідношенням до обсягів фінансування з боку держави (майже 41%). Щоправда, в окремих випадках, наші власні підрахунки, зроблені на основі оприлюднених у звітах даних щодо загальних сум грантової допомоги, де-що відрізняються від тих, що вказані у цих документах, приміром за 2011 р. автори-упорядники вказали дві суми, які відрізняються одна від одної – 11841,65 та 12245,8 тис грн [8, с. 8, 122] (і обидві не збігаються із нашою – 12116,5 тис грн).

По підрозділах Київського національного університету імені Тараса Шевченка розподіл фінансової допомоги від міжнародних структур (фондів, організацій, університетів тощо) виглядає так:

Таблиця. Розподіл профінансованих міжнародними структурами науково-дослідницьких проєктів КНУ імені Тараса Шевченка у 2008 – 2012 рр. (по підрозділах)

роки	2008		2009		2010		2011	
	к-ть проєктів	сума (у тис грн)	к-ть проєктів	сума (у тис грн)	к-ть проєктів	сума (у тис грн)	к-ть проєктів	сума (у тис грн)
природничі факультети і підрозділи	43	4375,597	65	5886,358	40	3972,992	41	5097,57
гуманітарні факультети і інститути	11	2306,018	14	1508,516	28	4945,326	13	1283,25
РАЗОМ	54	6681,615	79	7394,974	68	8918,318	54	6380,82

Наведена таблиця, складена нами за оприлюдненими матеріалами [4, с. 9-11; 6, с. 16-20; 7, с. 21-26; 8, с. 12-15], не включає суми, які додатково виділялися на закордонні відрядження (якщо це вказувалося окремо), участь у конференціях тощо. До розділу "природничі" нами було зараховано також дані про науково-дослідні проєкти Астрономічної обсерваторії та Ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна до його включення у травні 2011 р. до складу ННЦ "Інститут біології". У 2010 – 2011 рр. спостерігалася тенденція щодо надання грантів під спільні проєкти, над якими працювали науковці кількох факультетів, проте із зазначеним окремим фінансуванням для кожного із учасників. Це, зокрема, було характерно для фізичного, радіофізичного та хімічного факультетів.

Упродовж 2008 року підрозділи КНУ імені Тараса Шевченка отримали фінансування для **54** науково-дослідних проєктів. У програмах міжнародного наукового обміну взяли участь 3 інститути, 9 факультетів, астрономічна обсерваторія та ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна. Загалом, природничі факультети реалізовували 43 проєкти на суму 4375,597 тис грн, а гуманітарні факультети та інститути – 11 на суму 2306,018 тис грн [4, с. 9-11].

Серед природничих факультетів, традиційно, найбільша кількість грантів припала на хімічний факультет – 13 на суму 1812,257 тис грн, причому йому ж належить своєрідний "рекорд" на найбільшу суму гранту – 1116,5 тис грн, наданого BCH Research (UK). За ним розташувалися фізичний та механіко-математичний факультети, маючи по 10 грантів на суму 1075,532 та 459,761 тис грн відповідно. Далі йдуть факультет кібернетики (4 гранти на суму 413,3 тис грн), радіофізичний (2 на суму 331,1 тис грн), біологічний (1 грант на суму 146,3 тис грн) та географічний (1 грант на суму 38,5 тис грн) факультети. По 1 міжнародному гранту отримали для своїх досліджень співробітники ботанічного саду КНУ та астрономічної обсерваторії на суму 48,847 тис грн та 50,0 тис грн відповідно [4, с. 9-11].

В гуманітарній сфері першість за кількістю залучених у 2008 р. міжнародних грантів для наукових досліджень традиційно тримали Інститут міжнародних відносин та Інститут філології, маючи по 3 гранти на суму 798,306 тис грн та 416,97 тис грн відповідно. Втім, найбільш вартісним у гривневому еквіваленті став грант Інституту журналістики на інформаційний супровід програм Євросоюзу в Україні вартістю 816,8 тис грн. Філософський факультет залучив 2 гранти на суму 45,0 тис грн, факультет соціології – 1 на суму 61,6 тис грн, а історичний факультет отримав від Фонду "Gerda Henkel Foundation" (Німеччина) грантову підтримку на суму 167,342 тис грн для виконання підводних археологічних досліджень [4, с. 9-11].

У 2009 р. підрозділи КНУ імені Тараса Шевченка отримали фінансування під 17 фундаментальних до-

слідницьких робіт та ще 62 гранти для спільних наукових проєктів за участю науковців університету (разом **79**) [6, с. 16-20]. У програмах міжнародного наукового обміну взяли участь 3 інститути, 12 факультетів, астрономічна обсерваторія та ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна. Загалом, природничі факультети (включаючи і обсерваторію, і ботсад) реалізовували 65 науково-дослідних проєктів із фінансуванням у 5886,358 тис грн, а гуманітарні підрозділи – 14 на суму 1508,516 тис грн [6, с. 16-20].

Традиційно, першість за кількістю отриманих грантів тримали природничі факультети, і серед них безперечно лідерство впродовж останніх років належало хімічному факультету. Цього року хіміки отримали 24 гранти на суму 3879,758 тис грн. Їм же належав "рекорд" і щодо вартості найдорожчого гранту (1121,4 тис грн). Географічний факультет залучив 12 грантів на суму 348,1 тис грн, фізичний – 9 на 439,7 тис, механіко-математичний та факультет кібернетики – по 5, на суму 197,0 та 106,4 тис грн відповідно, радіофізичний – 4 на 584,0 тис, геологічний – 2 на 20,0 тис та біологічний – 1 на 155,5 тис грн. Астрономічна обсерваторія отримала 2 гранти на суму 134,0 тис, а Ботанічний сад – 1 на суму 22,0 тис грн [6, с. 16-20].

Серед гуманітарних спеціальностей найбільшу кількість грантів залучив Інститут філології – 4 на суму 636,0 тис грн. За ним розташувалися факультет соціології – 3 гранти на суму 93,6 тис грн, Інститут міжнародних відносин та факультет психології – по 2 гранти на суму 297,0 та 75,5 тис грн відповідно, філософський та історичний факультети, Інститут журналістики – по 1 гранту на суму 243,416, 145,0 та 18,0 тис грн відповідно [6, с. 16-20].

Упродовж 2010 р. міжнародну грантову підтримку для науково-дослідних робіт отримали 9 факультетів, 4 інститути та 2 підрозділи (Астрономічна обсерваторія і Ботанічний сад) Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Із **68 проєктів**, фінансування для яких було надано різними фондами, університетами тощо, 28 грантів припало на гуманітарні факультети, а 39 – на природничі (щоправда, радіофізичний та фізичний факультети працювали над одним спільним проєктом, проте із різною грантовою підтримкою). По 1 гранту для наукових досліджень отримали Ботанічний сад та Астрономічна обсерваторія. І, хоча, традиційно, першість за кількістю отриманих грантів продовжували утримувати "природничники", все ж за сумою отриманих грантів їх вперше за кілька останніх років випередили "гуманітарії" (4945,326 тис грн проти 3972,992 тис грн у природничих факультетів спільно із ботсадом та обсерваторією) [7, с. 21-26].

По факультетах і підрозділах університету ця статистика виглядає так: історичний факультет, факультет соціології та Інститут філології вибороли по 7 грантів на суму, відповідно 489,368 тис, 1016,149 тис та 666,107 тис грн, Інститут міжнародних відносин – 4 гра-

нти на суму 1964,062 тис грн, філософський – 2 на 735,25 тис та Інститут журналістики – 1 на суму 74,390 тис грн. ІМВ належав рекорд" щодо суми найбільшого гранту – 1101,798 тис грн, виділеного ТЕМПУС-ТАСІС [7, с. 21-26].

Серед природничих факультетів абсолютним лідером став фізичний факультет, який отримав 15 міжнародних грантів на загальну суму 1240,292 тис грн. За ним розташувалися хімічний факультет – 9 грантів на суму 947,0 тис грн, радіофізичний та механіко-математичний факультети – по 5 грантів на суму, відповідно, 700,0 тис та 240,0 тис грн, факультет кібернетики – 3 на суму 196,0 тис, біологічний факультет та Інститут високих технологій – по 1 на суму, відповідно, 200,0 тис та 180,0 тис грн. Ботанічний сад і астрономічна обсерваторія отримали по 1 гранту на суму, відповідно, 147,3 тис та 122,4 тис грн [7, с. 21-26].

У 2011 р. міжнародне фінансування для проведення науково-дослідних робіт отримали 8 факультетів та 5 інститутів (у структурі КНУ з травня 2011 року почав діяти Навчально-науковий центр "Інститут біології"). Грантовою підтримку було надано під реалізацію **54 проектів**. Загалом, гуманітарні факультети та інститути отримали 13 грантів для реалізації науково-дослідних проектів загальною сумою 1283,25 тис грн, а природничі – 43 гранти (2 з них як спільні проекти кількох факультетів із окремим фінансуванням) на суму 5097,57 тис грн [8, с. 12-15]. Отож, за підсумками 2011 р. природничі факультети повернули собі традиційне лідерство щодо залучених для наукової роботи сум грантової підтримки, а першістю щодо кількості проектів, під які залучалася допомога міжнародних фондів, організацій, університетів тощо, вони і так не поступалися упродовж кількох останніх років.

По окремих підрозділах КНУ імені Тараса Шевченка ця статистика виглядає так: Інститут філології отримав 4 гранти на суму 572,0 тис грн, Інститут журналістики та історичний факультет – по 3 гранти на суму, відповідно, 110,4 тис та 46,25 тис грн, Інститут міжнародних відносин, філософський факультет та факультет соціології – по 1 на суму, відповідно, 232,0 тис, 226,6 тис та 96,0 тис грн. Хімічний факультет – 13 грантів на суму 1450,06 тис грн, фізичний – 12 на 1580,81 тис грн, ме-

ханіко-математичний – 6 на 496,0 тис грн, факультет кібернетики – 5 на 428,0 тис, Інститут високих технологій – 3 на 610,0 тис, а ННЦ "Інститут біології" та радіофізичний факультет – по 2 на суму, відповідно, 205,7 тис та 327,0 тис грн. І цього року, своєрідним "рекордсменом" залишався хімічний факультет, який залучив фінансування від спонсорів для 13 науково-дослідницьких проектів, а "найдорожчим" виявився грант від УНТЦ (над ним спільно працюють фізичний та радіофізичний факультети) із фінансуванням тільки у 2011 р. на суму 830,0 тис грн [8, с. 12-15].

Загалом, упродовж 2008 – 2011 рр. міжнародне фінансування від зарубіжних фондів, організацій, університетів, тощо отримали **255 науково-дослідних проектів**, які розроблялися у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка або за його участю, на загальну суму **29375,727 тис грн**. По окремих факультетах і підрозділах ця статистика має такий вигляд: географічний факультет – 13 проектів на суму 386,6 тис грн; геологічний – 2 на 20,0; історичний – 12 на 847,96; факультет кібернетики – 17 на 1143,7; механіко-математичний – 26 на 1392,761; факультет психології – 2 на 75,5; радіофізичний – 13 на 1942,1; факультет соціології – 12 на 1267,349; фізичний – 46 на 4336,334; філософський – 6 на 1250,266; хімічний – 59 на 8089,075; Інститут філології – 18 на 2291,077; Інститут журналістики – 6 на 1019,59; ННЦ "Інститут біології" (до 2011 р. суто біологічний факультет) – 5 на 707,5; Інститут міжнародних відносин – 10 на 3291,3684; Інститут високих технологій – 4 на 790,0; астрономічна обсерваторія – 4 на 306,4; ботанічний сад (до його входження до складу ННЦ "Інститут біології") – 3 на 218,147 тис грн [4, с. 9-11; 6, с. 16-20; 7, с. 21-26; 8, с. 12-15]. І хоча по окремих факультетах і підрозділах загальна кількість профінансованих проектів становить 258, слід враховувати, що над трьома із них декілька факультетів працювали спільно.

Серед основних фондів-грантодавців слід згадати такі, як: УНТЦ, НАТО, ТЕМПУС-ТАСІС, CRDF тощо. Динаміку їхньої фінансової допомоги на реалізацію наукових проектів за участю співробітників Київського національного університету імені Тараса Шевченка ілюструє наведена нижче таблиця, складена за оприлюдненими матеріалами звітів [4, с. 9-11; 6, с. 16-20; 7, с. 21-26; 8, с. 12-15].

Таблиця. Міжнародні гранти на науково-дослідні проекти за участі КНУ імені Тараса Шевченка, надані окремими зарубіжними структурами у 2008 – 2011 рр.

міжнародні структури	2008 рік		2009 рік		2010 рік		2011 рік		РАЗОМ (2008 – 2011 рр.)	
	кількість проектів	сума (у тис грн)	кількість проектів	сума (у тис грн)	кількість проектів	сума (у тис грн)	кількість проектів	сума (у тис грн)	кількість проектів	сума (у тис грн)
Український науково-технологічний центр (УНТЦ)	8	993,05	6	904,0	10	1627,942	7	1531,95	31	5056,942
Фонд цивільних досліджень і розвитку США (CRDF)	1	100,1	1	552,7	2	226,0	1	344,0	5	1222,8
ТЕМПУС-ТАСІС	4	1150,977	3	485,416	4	2690,34	3	758,6	14	5085,333
НАТО	1	55,0	2	421,1	1	95,329	1	96,0	5	667,429
Німецький науковий фонд (DFG)	4	408,97	2	166,7	2	176,0	2	243,0	10	994,67
Шведський Інститут (Visby Programme)	1	112,0	2	72,0	1	19,0	2	310,0	6	513,0
загальна кількість проектів	19		16		20		16		71	
загальна сума		2820,097		2601,916		4834,611		3283,55		13540,174

Незважаючи на окремі коливання, все ж помітна загальна тенденція до зростання у 2008 – 2011 рр. обсягів

фінансової підтримки для виконання науково-дослідних робіт за участю науковців КНУ.

Аналіз динаміки міжнародної грантової допомоги, наданої різними зарубіжними структурами (фондами, організаціями тощо) упродовж 2008 – 2011 рр. для реалізації науково-дослідних проєктів, дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, попри значне падіння обсягів фінансування у 2008 р., спричинене низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, все ж намітилась стала тенденція до зростання грантової підтримки для роботи науковців КНУ імені Тараса Шевченка (хоча нам так і не вдалося досягти показників 2007 р.). По-друге, серед підрозділів університету першість як за кількістю профінансованих міжнародними структурами проєктів, так і за сумою наданої допомоги, впевнено тримають науковці природничих спеціальностей (за винятком 2010 р.). По-третє, активізація міжнародної грантової підтримки спричинена деякими кроками щодо реорганізації структури університету, появою в його складі кількох нових науково-навчальних (зокрема, Інститут високих технологій та ННЦ "Інститут біології") та адміністративних (Управління з міжнародного науково-технічного співробітництва та інноваційних технологій) підрозділів а також зміною його статусу. Усе це разом сприятиме утвердженню міжнародної ролі Київського національного університету імені Тараса Шевченка як центру науково-технічного співробітництва та зростанню його рейтингових показників.

Список використаних джерел

1. Bankstore.com.ua – Інформаційний портал о банках України. – Режим доступу: <http://www.bankstore.com.ua/currencyrates/dailyrates>.

2. Горська С. Науковий парк створено // Київський університет. – 2010. – №14 – 15 (2162) грудень. – С. 1 – 2.

3. Кабінет міністрів України. Постанова від 29.07.2009 № 795 "Питання Київського національного університету імені Тараса Шевченка" // Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2009 рік і завдання на 2010 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2010. – С. 5 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

4. Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2008 рік і завдання на 2009 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2009 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

5. Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2007 рік і завдання на 2008 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2008 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

6. Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2009 рік і завдання на 2010 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2010 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

7. Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2010 рік і завдання на 2011 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2011 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

8. Науково-дослідницька робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: підсумки за 2011 рік і завдання на 2012 рік: [аналіт. доп.]. – Київ, 2012 // Наука в Київському Університеті. – Режим доступу: <http://science.univ.kiev.ua/result/index.php>.

9. Наш університет посів високе місце в рейтингу QS World University Rankings® // Київський університет. – 2012. – №14 – 15 (2195) жовтень. – С. 1.

10. Указ Президента України №410/2008 "Про внесення змін до Указу Президента України від 19 квітня 2008 року №315" [5 травня 2008 року] // Київський університет. – 2008. – №5 (2132) травень. – С. 1.

11. Указ Президента України №412/2008 "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка" [5 травня 2008 року] // Київський університет. – 2008. – №5 (2132) травень. – С. 1.

Надійшла до редколегії 05.02.13

Н. Шевченко, канд. ист. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Киев

МЕЖДУНАРОДНАЯ ГРАНТОВАЯ ПОДДЕРЖКА НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КИЕВСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В 2008 – 2011 РР.

В статье проанализирована динамика международной грантовой поддержки, оказанной научным исследованиям Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в течении 2008 – 2011 гг.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, научные разработки, международное сотрудничество.

N. Shevchenko, Ph.D.in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

INTERNATIONAL GRANTS SUPPORT FOR SCIENTIFIC INVESTIGATIONS IN KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY IN 2008 – 2011

The dynamics of international grants support for scientific investigations conducted in Kyiv National Taras Shevchenko University in 2008 – 2011 is analyzed in this article.

Key words: Kyiv National Taras Shevchenko University, scientific researches, international cooperation.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(115)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,0. Наклад 300. Зам. № 212-6643.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 2.
Підписано до друку 15.07.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02